

DIGITALE ETYMOLOGIEËN

Toevoegingen bij het
Etymologisch Woordenboek van het Nederlands

Michiel de Vaan

2020

DIGITALE ETYMOLOGIEËN

M. DE VAAN

Éditions Drapeau, Cossonay-Ville, Suisse, 2020

Citeren en kopiëren is onder bronvermelding toegestaan,
kopiëren echter niet met een winstoogmerk.

Voorwoord

Onderhavige bundel is de verzameling van de etymologieën die ik tussen juli 2014 en juni 2018 heb geschreven, gemiddeld ongeveer een per week. Het *EWN*, tussen 2003 en 2009 gemaakt, moest vooral aan het einde van het alfabet vanwege geldgebrek veel woorden onbewerkt laten. De hier verzamelde woorden stammen voor het merendeel uit de lijst met ‘nog te behandelen woorden’ die ik van Jeroen Balkenende, de laatste redacteur van het *EWN*, kreeg, maar stoelen daarnaast ook op toevallige vondsten en vragen van vrienden en bekenden. Door deze ontstaansgeschiedenis zijn de laatste letters van het alfabet oververtegenwoordigd in deze verzameling, maar ik heb getracht om in elk geval een aantal interessante gevallen ook uit het begin van het alfabet op te nemen.

Alle etymologieën (op het woord *parafernalia* na) zijn in de afgelopen jaren al op internet gepubliceerd op het forum neerlandistiek.nl. Deze bundeling dient vooral als aansporing aan anderen om dezelfde weg te bewandelen. Zonder de huidige digitalisering van bronnen en secundaire literatuur zou het etymologisch onderzoek waarvan hier verslag wordt gelegd in een veel langzamer tempo verlopen. Bijna alle woorden en constructies die op de volgende pagina’s geciteerd worden komen uit de grote online woordenboeken en tekstcorpora, terwijl een groot deel van de geraadpleegde secundaire literatuur inmiddels als pdf beschikbaar is.

Woordenboeken zijn in de eerste plaats als naslagwerk bedoeld, waarvan de lectuur niet per se gemakkelijk hoeft te zijn. De opsomming van bewijsmateriaal (dat wil zeggen, de lijsten van vroegere attestaties en van verwante woorden in andere talen) neemt dan ook bij veel lemma’s een grote plaats in en biedt niet de sappigste lectuur. De bespreking van de mogelijkheden en onmogelijkheden van de etymologie die daarna volgt, maakt hopelijk het een en ander goed. De elektronische opzet van het schrijven aan de artikelen betekende dat ik niet zuinig hoefde te zijn met woorden, al heb ik geprobeerd om me tot een pagina per woord te beperken.

De referenties naar de secundaire literatuur, in het origineel na elk artikel genoemd, zijn hier aan het einde van het boek gegroepeerd.

Mijn dank gaat uit naar Pascale Eskes en Olivier van Renswoude voor het correctuurlezen van de tekst; laatstgenoemde heeft ook enkele inhoudelijke verbeteringen voorgesteld die naar behoren zijn vermeld.

Cossonay, 1 februari 2020

Inhoudsopgave en index

Tussen haakjes worden de verwijswaarden gegeven die in de tekst van het betreffende lemma worden genoemd.

Index:

aanfluiting zn. 'voorwerp van spot' (*fluit*)
aat zn. 'voedsel' (*aas, aat, eten, ort*)
ai tw. uitroep van verdriet, pijn, negatieve verbazing
aling bn. 'geheel' (*-ing, al*)
alijk bn. 'geheel'
altoos bw. 'altijd' (*tijgen, teug, verdedigen*)
apegapen ww. 'naar adem snakken' (*gapen, gijpen*)
baren ww. 'schreeuwen' (*baar 'bloot', openbaar*)
blein zn. 'blaar' (*blaas*)
blaaïen ww. 'waaïen' (*blazen*)
bleisteren, bluisteren ww. 'flikkeren' (*blaaïen, blein, glinsteren*)
blouwel zn. 'hamer'
blouwen ww. 'hennep braken; de armen slaan' (*blood*)
Bohemen zn. gebied in Midden-Europa
daarentegen vw. 'echter' (*aan, tegen*)
dageraad zn. 'het aanbreken van de dag' (*raad*)
degel zn. 'ijzeren plaat' (*diggel, sikkel, dop*)
deimt zn. 'oude oppervlaktemaat'
den 2 zn. 'bergzolder, dorsvloer'
dolage zn. 'moerassige grond' (*dood, laag*)
dom zn. 'naaf' (*duim*)
dommekracht zn. 'werktuig'
dra, -dra bw. 'spoedig' (*draaïen, draad*)
ei tw. uitroep van verrassing
emelt zn. 'muggenlarve' (*elft*)
eppe zn. 'peterselie'
erpel zn. 'mannetjezend'
gebaren ww. 'gebaren maken' (*baren 'voortbrengen', gebaar, misbaar, ontberen*)
gijl zn. 'schuim op bier' (*geil, geeuwen, kwijl*)
glit zn. 'loodoxyde' (*glad*)
glop zn. 'smalle doorgang' (*gluipen, gleuf*)
haar bn. 'scherp', zn. 'snede van een zeis' (*gaar, scheren*)
habben ww. 'beetpakken; happen' (zie onder *hebbes*)
habbes tw. 'te pakken, binnen' (zie onder *hebbes*)
hader zn. 'twist' (*haat*)
haren ww. 'scherp maken'
hauw zn. 'type vrucht' (*hooi, houwen, huid*)
hebbes tw. 'te pakken, binnen' (*happen*)
hola tw. (*ho, hallo*)
holderdebolder bw. 'hals over kop' (*bulderen, hollen*)
Holland zn. streeknaam (*hout, land*)
holsblok zn. 'klomp' (*hol, blok*)
inpalmen ww. 'zich toe-eigenen'

jewelste bn. 'echtste, grootste' (*wel*)
joop zn. 'vrucht van de meidoorn' (*naarstig*)
jopenbier zn. 'bier van jopen'
jouwen ww. 'beschimpn' (*joelen, juichen*)
keffen ww. 'blaffen' (*blaffen, blaten*)
keuvelen ww. 'babbelen' (*babbelen, kever, kibbeling*)
kiesel zn. 'grind, kiezelsteentje' (*kei*)
kleineren ww. 'kleiner maken; krenken' (*klein*)
klassebessen 'kletsen' (*kletsen, kissebissen*)
kloris zn. 'vrijer; sufferd' (*Chloris*)
klovenier zn. 'schutter'
kramsvogel zn. 'zangvogel' (*kraanvogel, wielewaal*)
kreek 'smal water' (*kring*)
kruisbes zn. 'ribes uva-crispa' (*kroes, kroos, krul*)
kukelen ww. 'tuimelen' (*goochelen, giechelen, koekoek*)
kwalm zn. 'dikke damp' (*kwellen, walm, wellen*)
kwansuis bw. 'als het ware' (*kwant*)
Mnl. *kwedden* ww. 'groeten'
kwee(peer) zn. 'vrucht'
kwelen ww. 'lieflijk zingen'
kwelm zn. 'kwelwater'
Onl. *quethan* ww. 'zeggen'
kwijten ww. 'afhandelen' (*kwijt*)
lijfkoek 'kruidkoek' (*koek, leven, lijf*)
lob, lub zn. 'geplooide halskraag' (*lobbes*)
maan 'papaver', *maanzaad* 'papaverzaad' (*maag*)
moei zn. 'tante' (*mama*)
Moffrika zn. 'Duitsland'
nochtans bw. 'evenwel' (*nog, dan*)
oefenen ww. 'door herhaling leren'
oei tw. uitroep van pijn of schrik
ondeugend bn. 'ongehoorzaam' (*deugen*)
ontbreken ww. 'mankeren'
ontegenzeggelijk bn., bw. 'onweerlegbaar' (*gezeglijk*)
overtollig bn. 'overbodig' (*tol 1* 'speelgoed')
paaen 1 ww. 'tevredenstellen'
paaen 2 ww. 'paren (van vissen)'
paraferalia zn. 'toebehoren'
penantie zn. 'strafschop' (*penalty*)
pimpelpaars bn. 'hard paars' (*paars*)
pissebed zn. 'bedweteraar; insect; paardenbloem'
plasregen zn. 'hevige regen'
plengen ww. 'uitgieten' (*plank*)
plensregen zn. 'hevige regen'
prijken ww. 'pronken' (*pronken, prakken, priegelen*)
proesten ww. 'niezen' (*bruisen, assepoester, puist*)
pruilen ww. 'de lippen tuiten van teleurstelling' (*pralen, brallen, brullen*)
rataplan zn. 'rommel'
rekel zn. 'mannetjesvos, deugniet' (*raak, rak, rekken*)

reu zn. 'mannetjeshond' (*reutelen*)
roemer zn. 'wijnglas'
Romer zn. 'Romein'
rul bn. 'korrelig' (*rollen*)
schier bn. 'grijs'
schreef zn. 'streep' (*schraven, scherf, schrobben, schrappen*)
slagregen zn. 'stortbui'
smaldeel zn. 'onderdeel' (*smal, deel*)
sneuvelen ww. 'omkomen' (*snavel, sneb, snappen, snoepen*)
sneven ww. 'omkomen' (*snavel, sneb, snappen, snoepen*)
spartelen ww. 'met armen en benen heen en weer slaan' (*sport*)
spie zn. 'pin, wig' (*rij, spaak, spier, spijl, spijker*)
spinde zn. 'provisiekast', *spint* zn. 'mand'
spreeuw zn. 'zangvogel' (*sproet, blein, blaaien*)
spraaien ww. 'sproeien, strooien' (*sproeien*)
steevast bn., bw. 'bestendig' (*stad, vast*)
stechelen ww. 'redetwisten, kijven' (*stijgen, steigeren*)
stelpen ww. 'doen ophouden'
stolpen ww. 'doen stoppen; met een stomp bedekken' (*stomp*)
storten ww. 'met geweld (laten) vallen; uitgieten; betalen, overmaken' (*staart, star*)
stern zn. 'zeezwaluw, *sternida*' (*ster*)
stewel zn. 'laars'
stiefelen ww. 'lopen'
stip zn. 'punt'
stippen ww. 'een punt maken' (*stijf, stiepel*)
stipt bn. 'nauwgezet'
stippel zn. 'puntje'
stippelen ww. 'stippels vormen'
stofregen zn. 'hevige regen; motregen'
stortregen zn. 'hevige regen'
striem zn. 'streep op de huid' (*streep*)
streem zn. 'streep op de huid'
stremel zn. 'streepje'
struweel zn. 'struikgewas' (*streuvelen, stroef, struif, troffel*)
stuifregen zn. 'zachte of kleindruppelige regen'
tierelier tw. de klank tierelier; zn. 'gekwinkelaar; speeldoos' (*tierelieren, tureluurs*)
tijding zn. 'bericht' (*tijd, tijden* 'gaan naar')
tijdverlies zn. 'tijdverspilling' (*tijd, verlies*)
tja tw. uiting van weifelende toestemming, berusting, echovraag (*tjonge*)
tondel zn. 'licht ontvlambare stof' (*tintel, tontel*)
toorn zn. 'woede' (*teren*)
tweern zn. 'gedubbeld garen' (*miede, hede, leren*)
twijn zn. 'gedubbeld garen'
unster zn. 'weegtoestel' (*ons, pond*)
vaak zn. 'slaap' (*vee, vacht*)
vaken ww. 'slapen'
velen ww. 'verdragen, uitstaan' (*bevelen, volgen*)
vergetel bn. 'vergeetachtig' (*vergeten*)
verguizen ww. 'beschimpen' (*gieten*)

verleppen ww. 'verwelken' (*leppen, lip*)
vermeien ww. 'ontspannen, vermaken' (*mei*)
vermout zn. 'alcoholische drank'
verorberen ww. 'opeten' (*oorbaar*)
vervelen ww. 'teveel zijn' (*veel*)
vierschaar zn. 'rechtbank' (*vier, schraag*)
vleet zn. 'visnet, menigte' (*vloot, vlieten*)
vlijt zn. 'ijver' (*splijten, vlijen*)
vlonder zn. 'plankier' (*vinden*)
vondel zn. 'losse brug' (*vinden*)
vonder zn. 'losse brug' (*vinden*)
vroed bn. 'verstandig'
vuig bn. 'gemeen' (*vuil, pus*)
vunzig bn. 'muf, schunnig' (*vuil, voos, pus, zoon*)
waal, wiel zn. 'kolk' (*walen, wellen*)
waard zn. 'mannetjejeend' (*zwoerd, weerwolf, gander*)
waat zn. 'scherp, snede'
waffel zn. 'mond, bek, oorvijs' (*wafel, wapperen, weven*)
walken ww. 'kneden, vollen' (*walgen*)
wankel bn. 'niet vast, zwenkend' (*wenken, zwenken*)
wankelen ww. 'onvast gaan'
waratje bw. 'warempel'
warempel bw. 'waarlijk, voorwaar'
warentig bw. 'warempel' (*waren*)
wartel zn. 'mannetjejeend' (*zwoerd, weerwolf, gander*)
wateren zn. 'afwateren'
waterlander zn. 'traan'
watig bn. 'uitgelaten'
wauwelen ww. 'kletsen' (*babbelen, kawauwen*)
weelde zn. 'overvloed' (*wel, welig*)
weelderig zn. 'overvloedig'
weermoed zn. 'absinth, bitter kruid' (*alsem*)
wegge zn. 'brood' (*wig*)
wetering zn. 'waterloop'
wetten ww. 'scherpen' (*slijpen, verwaten*)
wichelen ww. 'voorspellingen doen uit tekens' (*wichelroede, wijden*)
wieler zn. 'fiets'
wieleren ww. 'fietsen'
wielrijder zn. 'fietser'
wielrennen ww. 'om het hardst met de fiets rijden'
wig zn. 'keil' (*wegge*)
wijme zn. 'wilg, wilgeteen'
wispelturig bn. 'grillig' (*goedertieren, ongedurig, wispelen*)
wiedes bn. 'vanzelfsprekend'
woerd zn. 'mannetjejeend' (*zwoerd, weerwolf, gander*)
worstelen ww. 'vechten' (*wrikken, mest*)
wouw zn. '*reseda luteola*' (*geel, woud*)
wroeten ww. 'woelen, graven' (*walen, woelen*)
wuft bn. 'frivool' (*weifelen, wiebelen, wippen, wuiven*)

wulk zn. 'eetbare zeeslak, kinkhoren' (*walen*)
wulp zn. 'numenius, steltloper met kromme snavel' (*welp, welven*)
wurgen ww. 'de keel dichtknijpen' (*wrang, wringen*)
zavel zn. 'zand, zandige grondsoort'
zegge zn. 'rietgras' (*zaag*)
zeiken ww. 'plassen, zeuren' (*zijgen*)
zemel zn. 'vlies van graankorrels'
zier zn. 'kleinigheid' (*mijt*)
zigzag bw. zn. 'schuin heen en weer; geknikte lijn'
zilt bn. 'zoutig' (*zult*)
zode, zodde zn. 'plag', 'drassig land' (*zieden, zoi*)
zoel bn. 'aangenaam warm' (*smeulen, zwelen*)
zoen zn. 'kus' (*zwoel*)
zoenen ww. 'kussen'
zoeven ww. 'suizen, snorren' (*suizen*)
zomp zn. 'moeras' (*zwam*)
zorgvuldig bn. 'met zorg' (*zorg, -voudig, angstvallig*)
zucht zn. 'hoorbare uitademing'
zuchten ww. 'hoorbaar uitademen' (*achter, sop, zuipen*)
zuinig bn. 'spaarzaam' (*Duits, zien*)
zult zn. 'hoofdkaas' (*zout*)
zurik zn. 'rumex' (*zuur*)
zuring zn. 'rumex' (*zuur*)
zurkel zn. 'rumex' (*zuur*)
zwachtel zn. 'windsel' (*lap, zwanken, zwenken*)
zwak bn. 'krachteloos' (*zwank, zwenken*)
zwalpen ww. 'zich golvend verheffen, klotsen' (*scholpen*)
zwaluw zn. 'zangvogel' (*zuil*)
zwam zn. 'sporenplant' (*zomp*)
zweek zn. 'zwichhout, wrijfhout'
zweem zn. 'vleugje' (*zwijm*)
zwelgen ww. 'zich te buiten gaan'
zwendel zn. 'bedrog, oplichterij'
zwerk zn. 'hemel'
zwindelen ww. 'duizelig zijn' (*zwinden*)
zwichten ww. 'wijken'
zwik zn. 'houten pen' (*zwikken, bezwijken*)
zwoel bn. 'benauwd' (*smeulen, zwelen*)
zwoerd zn. 'spekrand' (*woerd*)

Afkortingen

acc.	accusatief
bijv.	bijvoorbeeld
bn.	bijvoeglijk naamwoord (adjectief)
bw.	bijwoord (adverb)
dat.	datief
dial.	dialect(en)
e.	eeuw
gen.	genitief
m.	mannelijk (masculinum)
mod.	modern(e)
mv.	meervoud (pluralis)

nom.	nominatief
o.	onzijdig (neutrum)
ptc.	participium (deelwoord)
s.v.	<i>sub voce</i> , ‘onder’
tw.	tussenwerpsel (interjectie)
v.	vrouwelijk (femininum)
vgl.	vergelijk
vw.	voegwoord (conjunctie)
ww.	werkwoord (verbum)
zn.	zelfstandig naamwoord (substantief)

Got.	Gotisch
Lit.	Litouws
Me.	Middelengels
Mhd.	Middelhoogduits
Mnd.	Middelnederduits
Mnl.	Middelnederlands
MoWFri.	Modern Westerlauwers Fries
Nd.	Nederduits
Ne.	Nieuwengels
Ned.	Nederlands
Nhd.	Nieuwhoogduits
Nnd.	Nieuwnederduits
Nnl.	Nieuwnederlands
Oe.	Oudengels

Ofri.	Oudfries
Ohd.	Oudhoogduits
Oijs.	Oudijslands
Os.	Oudsaksisch
Onl.	Oudnederlands
PGm.	Proto-Germaans
PIE	Proto-Indo-Europees
Ru.	Russisch
Skand.	Skandinavisch
Vmnl.	Vroegmiddelnederlands
Vnhd.	Vroegnieuwhoogduits
Vnnl.	Vroegnieuwnederlands
WGm.	West-Germaans
Wvla.	West-Vlaanderen, Westvlaams

aanfluiting zn. ‘voorwerp van spot’

Zeventiende-eeuwse afleiding van het ww. *aanfluiten*, een zestiende-eeuwse leenvertaling van Hoogduits *anpfeiffen*. Luther gebruikt in 2 Kronieken 29:8 *das man sie anpfeiff* ‘dat men ze bespot’ en in Jeremia 51:37 *zum anpfeiffen* ‘tot mikpunt van spot’.

Als eerste heeft de Vorstermanbijbel uit 1528 de combinatie van *aan* met *fluiten*: *Daer wt is die gramscap des Heren ouer Iuda ende Ierusalem gecomen, ende heeftse gegeuen in beroeringhen ende verwoestinge, datmense aenfluyt, alsoo ghi met uwen ooghen siet* (2 Kronieken 29:8). De Liesveldtbijbel (1542), Biestkensbijbel (1560) en Deux-Aesbijbel (1562) gebruiken in deze passage nog *aenpijpt*, met het oudere ww. *pijpen* ‘fluiten’. Wel komt *aenfluyten* in de Biestkensbijbel en de Deux-Aesbijbel voor in Jeremia 51:37: *Ende Babel sal ten steenhoop, ende tot eener draken wooninghe worden, ten wonder, ende ten aenfluyten, dat niemant daerinne woonet* (1562).

Het huidige zn. komt voor het eerst voor in de Statenbijbel (1637), waar *ter aenfluytinge* staat in 2 Kron. 29:8, *tot eene aenfluytinge* in Jeremia 19:8 en *tot eene ontsettinge ende aenfluytinge* in Jer. 51:37. Vanuit de Statenbijbel is het woord in de standaardtaal gekomen. Voor de bijbelcitaten zie van Dalen-Oskam & Mooijaart 2005, s.v. *aanfluiting*.

Fluiting bestond al eerder in de letterlijke betekenis ‘gefluit’. In 1481 vinden we *floytinghe* in *Die gestalten of geschiedenisse van Romen*. De variant *fleitinge* in het volgende citaat van Engelsman (1485) heeft betrekking op het gefluit of gezang van een vogel: *als si niet wt en wil so duwet si dat een ore stijf tegen die aerde ende dat ander oer stopt si mit horen stert op dat si sijn fleitinge niet horen en sal* ‘Als ze [nl. de adder] niet uit [haar hol] wil dan duwt ze haar ene oor stijf tegen de grond en het andere oor stopt ze dicht met haar staart, opdat ze het gefluit [van de vogel] niet hoort’. Zie voor de klankvariatie tussen *ui*, *oi*, *ei* onder **fluit**. Tussen 1485 en 1637 is *fluytinghe* ‘gefluit’ slechts enkele malen overgeleverd, bijv. in het Brusselse rederijkersspel *Jupiter en Yo* (1583, vgl. De Paepe 2007–2008), bij Kiliaan (1599), die het met ‘fluiten, klakken met de tong’ vertaalt, en in de *Epitheta* van Anthoni Smijters (1620).

aat zn. ‘voedsel’

Oudnederlands *āt* ‘eten’ (901–1000), Middelnederlands *āt* (1236), *aet* m. (1265–1270) ‘voedsel’, Vroegnieuwlands *aet* ‘voedsel, kost’ (1563). Af en toe ook vrouwelijk *ate*. Een oude samenstelling is Mnl. *overāt* ‘vraatzucht’ (1240), een oude afleiding Oudnederlands *ātōn* (901–1000), Mnl. *āten* ‘voeden’.

In dialecten: West- en Zeeuws-Vlaams *aat(e)*, *aot(e)*, *oot(e)*, Zeeuws ook *èèt*, ‘voedsel, veevoer; wilde haver, *avena fatua*’. Het EWN neemt onder **aat** voor de betekenis ‘wilde haver’ een apart woord WGm. **ait-* aan. Maar de betekenis ‘wilde haver’ kan heel goed uit ‘wat het vee eet’ verklaard worden, en de klinker van *aat* is in Vlaanderen niet te onderscheiden van de normale reflex van lange *aa*.

Verwante vormen: Oudsaksisch *āt*, Oudfries *ēt*, Oudengels *æt*, Oudhoogduits *āz* ‘voedsel’, Oudijslands *át* naast *áta* ‘voedsel’, uit PGm. **ēta-* onz. ‘het eten’, een afleiding bij **eten**. Zie verder, onder andere voor de verklaring van de lange klinker, het nauw verwante **aas**. Een ander woord waarin **āte* verpakt zit is Ned. **ort** ‘voedingsrest, kliekje’, ook *oort* (in *Hij heeft zijn laatste oortje versnoept*), Vroegnieuwlands *oraete*, *orete*, uit WGm. **uz-āt-* (an-) ‘uit-voedsel’, verwant met Gotisch *uz-eta* ‘kribbe’, ‘waar je uit kunt eten’.

De samenstelling *overāt* is uit het Westgermaans geërfd getuige de overeenkomst met Ohd. *ubarāz*, Oudsaksisch *ovarāt*, Oudengels *oferdēt* ‘vraatzucht’. In het Middelnederlands vormen *overaat* en *overdrank* een vaste verbinding: *Overaet ende overdranc maect den lichame ziec ende cranc* (Boendale, *Der Leken Spiegel*).

ai tw. uitroep van verdriet, pijn, negatieve verbazing

Vroegmiddelnederlands *ai* (1220–1240) ‘helaas, ach, wee’. Gecombineerd met *mi* in de vaste verbinding *ai mi*, *aymi* ‘wee mij’ (1265). Soms ook voor verwondering of aanmaning gebruikt: *ay vrient!* ‘toe vriend!’ (1320–1330). Nieuwnederlands *aij* (1504), *ay*, *ai*, naast *aij mij* (1541) met varianten *amij*, *amy* (1623) en *ayme* (1605). Het artikel **ai** in *WNT*, geschreven in 1877, zegt over de verhouding van *ai* tot *ei*: “Als uitroep van verlangen, van opwekking enz. is *Ai!* synoniem met *Ei!* en alleen in zooverre daarvan verschillend, dat *Ai!* in den hooger en dichterlijken stijl wordt gebezigd en meer een smeekenden of vleienden toon onderstelt, terwijl *Ei!* in de gewone spreektaal de gewone opwekking is.” In 1916 heet het van **ei** reeds dat het “niet meer algemeen” is. Uit de moderne Noordnederlandse spreektaal is *ei* verdwenen.

Verwante vormen: Mhd. *ai*, *ay*, *ahī*.

ei tw. uitroep van verrassing

Mnl. *eij* ‘ziet!’ (1477, Delftse Bijbel), Vnnl. *ey*, bijv. in *ey goede ende getrouwe knecht* (Vorstermanbijbel, 1531), *Eij, wij hebben nu de hueverhandt; de ghues zijn tondere* (van Vaernewijck, 1567). Voornamelijk nog in Belgisch Nederlands in gebruik, bijv. in de vaste verbinding *ei zo na* ‘op een haar na’ (*Ei, zoo na!*, Conscience, *De plaag der dorpen*, 1875). Verwante vormen: Mhd. *ei*, *eiā*, Nhd. *ei*.

oei tw. uitroep van pijn of schrik

Mnl. *oy* uitroep van verrassing, smachtend verlangen en medelijden in de *Limburgse Sermoenen* (ca. 1300): *Oy verdumde mensche, wes di selver genedeche* ‘Ach verdoemde mens, wees genadig voor jezelf’. Nnl. *oey!* (1623, Huygens), *oei!* (1640, Tengnagel).

Verwante vormen: Oudhoogduits *oi* ‘o!’, Mhd. *oi*, Nhd. *oi!* en *ui!*

Voor uitroepen van emotie worden vaak de uitersten van de klinkerdriehoek gebruikt (*ie*, *aa*, *oe*), al dan niet in combinatie met een halfklinker (*j* of *w* in het Nederlands): *aa*, *oo*, *a-j*, *a-w*, *oe-j*, *ie-w*, enz.

Het is onzeker of Nederlands en Mhd. *ai* teruggaan op een Germaanse uitroep **ai!*, die verwant zou zijn aan, bijvoorbeeld, Litouws *ai*, Oudgrieks *ai*, Latijn *ai*, Oudfrans *ahi*, Frans *aïe*. Een Oudgermaans **ai* zou in het Nederlands klankwettig *ee* of *ei* opleveren, maar uitroepen ontlopen soms de regelmatige klankontwikkeling doordat ze steeds opnieuw worden gevormd. Theoretisch kan Ned. *ai* ook nog als literaire vorm aan Frans *ahi* zijn ontleend.

De uitroep *ei* heeft een minder typische (maar niet onmogelijke) vorm voor een expressieve uitroep. Dat kan een reden zijn om *ei* als voortzetting van een Oudgermaans **ai* te beschouwen, al lijkt de vrij late attestatie van *ei* daartegen te pleiten. Gezien het bestaan van *he* naast *ha* als Nederlandse uitroepen van verbazing en blijdschap kan nieuwvorming van *ei* naast *ai* niet worden uitgesloten. Latijn *hei* ‘wee’, Grieks *eīa* ‘komaan’ lijken qua vorm weliswaar op Ned. *ei*, maar kunnen er niet klankwettig mee verwant zijn.

De uitroep *oei* kan klankwettig op Middelnederlands **ōi* teruggaan, dat door *oy* in de Limburgse Sermoenen weergegeven kan zijn – al kan de Middelnederlandse spelling *oy* op

verschillende klankcombinaties slaan. Eventueel kunnen Duits *oi* en *ui* ook van PGm. **ōi* afstammen. Maar parallelle vormen als Oudgrieks *oi* uitroep van smart of verbazing, en Italiaans *ohi* ‘ach, au’, tonen aan dat de combinatie van *oo+j*, evenals die van *oe+j*, op elk moment nieuw kon ontstaan.

aling bn. 'geheel'

Middelnederlands *aling* 'geheel' (1294), bw. *alinge* 'volkomen', afleiding *alincklike* bw. 'geheel en al' (1298 *allingleke*). Nieuwnederlands *aling* en *alinck*. Wordt voornamelijk in oorkonden, plaatselijke verordeningen, keurboeken, handvesten en andere niet-literaire bronnen gebruikt, en raakt na 1700 buiten gebruik. In moderne dialecten nog bekend in oostelijk Noord-Brabant als *alling* en in noordoostelijke dialecten als *aolng*, *aolnk*, vergelijk ook Westfaals *āling*, *-k* 'heel, gezond'.

Verwante vormen: Oudhoogduits *alanc* en *alonc* 'onbeschadigd, geheel, volkomen', Oudsaksisch *alung* 'geheel', Mnd. *alinc*, Oudfries *ālong* 'geheel; eeuwig', *alinga*, *alenge* bw. 'geheel', Oudengels *eallunga*, *eallinga* bw. 'geheel', *ealling* 'altijd', Oudijslands *qllungis* bw. 'zeker'.

De suffixvariatie tussen *o/u* en *a* in het Oudgermaans wijst op twee PGm. vormen, **alunga-* en **alanga-*. De vervanging van **-ung* door *-ing* is in het Nederlands en Nederduits een productief proces geweest, zie onder *-ing*. Het bn. **alunga-*, **alanga-* is afgeleid van de Germaanse stam **ala-* 'alle, geheel' die bestond naast **alla-* waaruit Nederlands *alle* voortkomt; zie verder onder *al*. In afleidingen zet het Nederlands meestal **alla-* voort, maar het Middelnederlands bewaart nog herkenbare sporen van **ala-*, bijv. in *aelmachtig* 'almachtig'.

alijk bn. ‘geheel’

Een veel zeldzamere variant in de oudere bronnen is *alijk* (Holland, 1285), 17e-eeuws *aallyk*, waarnaast ook nog *aelig* voorkomt (1485). Het woord wordt op dezelfde manier gebruikt als *aling*, bijv. in de uitdrukking *alinge/alike soene* ‘gehele verzoening’: *met aliker zoene* (Holland, 1285), *die alinge zoene* (Holland, 1420). In moderne dialecten komt *alik* bn. ‘geheel’ nog in het oostelijke Limburgs voor.

Qua vorm lijkt *alijk* erg op Mnl. *allike* ‘gelijkelijk, evenzeer’, ook in *allikewel* ‘evenwel’, bij Kiliaan “Vlaams Hollands” *allick*. De woorden met *all-* zijn de Nederlandse verwanten van Ohd. *allīh* ‘algemeen’ (bij Notker vernieuwd tot *allelīh*), Mhd. *allich*, *ellich* ‘algemeen, algeheel’, Mnd. *allike* bw. ‘volkomen’, Oudengels *allic* ‘algemeen’. Daarvoor kunnen we WGm. **alla-līka-* ‘algemeen’ reconstrueren. Maar *alijk*, met zijn gerekte *a-* aan het begin, zet een vorm **ala-līka-* ‘geheel’ voort. Mogelijk is de betekenis van *alijk* beïnvloed door het ook met **ala-* beginnende *aling*.

altoos bw. ‘altijd’

Mnl. *altos* (Limburg, 1200), *altoes* (Limburg, 1240), alle /alto:s/, ‘voortdurend, elke keer weer; volstrekt’. Een lokale variant *emmertoes* wordt in de 15e eeuw in Antwerpen gevonden (*MNW*). Nnl. *altoos*, daarnaast ook Vlaams *altoost* (1598; *WNT* s.v. *Uitb-*). Vanaf de 17e eeuw als bijwoord ook ‘tenminste’.

Verwante vormen: Middelnederduits *alteges*, *altos*, *altoes*, *altes* ‘geheel, voortdurend’, Middelhoogduits *alzoges*, *alzuges* ‘geheel, voortdurend’. Westerlauwers Oudfries *altōs* kan een leenwoord uit het Middelnederlands zijn, MoWFri. *alteas*, *alleast* ‘althans, ten minste’ een leenvertaling (Rolf H. Bremmer Jr, p.c.).

Een samenstelling van *al* en een zn. dat van het ww. **tijgen** ‘trekken’ komt. Gezien de Mnd. en Mhd. parallelle vormen was dat tweede lid de genitief van Wgm. **tugi-* ‘trek’, waaruit Duits *Zug* ‘trek, teug’, Ned. **teug**, Mnl. ook *toch* ‘trek, teug’ voortkomen. De oudste betekenis lijkt ‘voortdurend’ te zijn, vandaar dat de letterlijke betekenis van Onl. **al-toges* waarschijnlijk ‘gedurende de hele trek’ was.

De etymologische discussie spitst zich toe op de vraag of *altoos* inderdaad als tweede lid de genitief Onl. **-toges* had, zoals meestal wordt aangenomen in oudere handboeken. Het verlies van intervocalische *g* is zeldzaam maar niet onbekend in het Ned. (vgl. *verdedigen* uit **ver-dage-dingen*). Dat de *g* in *altoos* in alle dialecten vanaf 1200 al weg is, zou aan reductie in onbeklemtoonde positie kunnen liggen. We moeten dan uitgaan van beklemtoning als **áltoges*. Op die beklemtoning wijst overigens ook de reductie in Mnd. *alteges* en *altes*. In hun woordenboeken betogen Vercouillie (1925) en van Wijk (1936 [1912]) dat de *oo* van *altoos* “scherplang” was, en dus op Wgm. **au* moet teruggaan. Probleem is dan dat we twee verschillende Wgm. vormen zouden moeten aannemen, want voor het Middelhoog- en laagduits kunnen we niet om **al-toges* heen. Bovendien is een verbaalnomen **tauha-* ‘trek’, dat dan in Ned. *altoos* zou zitten, verder niet uit het Germaans bekend. Van Wijk rept van dialectische vormen die **au* zouden bewijzen maar noemt zijn bronnen niet. Gezien de schrifttaligheid van het woord in Nederland in de twintigste eeuw is het de vraag of er nog dialecten de geërfde vorm onveranderd bewaard hadden. In het licht van deze problemen geef ik aan de verklaring van *altoos* uit **altoges* de voorkeur.

apegapen ww. ‘naar adem snakken’

Oudste attestatie uit 1844: *sints de Louwmaand lag hij al / aan een overmaat van gal / op het apegapen* (tijdschrift *Braga*, 2e jaargang). Het huidige *op apegapen liggen* vind ik vanaf 1853, maar in het begin kent de constructie nog andere varianten: *op apegapen zetten* ‘naar adem doen snakken’ (1879), *hij lei te apegapen* (1886, J. van Maurik), *op apegapen staan* (1894), *daar leê-i, te apegapen* (1905), *hij staat maar te apegapen* (1912), *hij loopt op apegapen* (1917). Het merendeel van deze varianten komt uit Amsterdam en Haarlem.

De constructie *op het apegapen liggen* herinnert aan het oudere *op/aan het gijpen liggen* ‘op sterven liggen’ (17e eeuw) bij **giipen** ‘naar adem snakken, zieltogen’. In die betekenis is *giipen* bijna synoniem aan **gapen**, vergelijk *gype-gape* ‘gaapstok, iemand die voortdurend met zijn mond open zit’ (1629). Daarom is *op het apegapen liggen* waarschijnlijk een lokale voortzetting van *op het gijpen liggen*. Een oorspronkelijke rijmvorm **hapen-gapen*, zoals wel is voorgesteld, kan van de hand gewezen worden, aangezien een dergelijk **hapen* niet bestaat.

We mogen ervan uitgaan dat de uitdrukking het dier *aap* bevat. Het Duits kent *Gähnaffe* (lett. ‘geeuwaap’) en *Maulaffe* (lett. ‘muilaap’), ‘iemand die met open mond als een aap staat te kijken’. *Aap* komt in diverse andere Nederlandse samenstellingen voor, zoals *apenspel* ‘koddig spel’ (1572), *apenkool* ‘gekheid’ (1833), *apengezicht* (1796), en *apenbackhuys* (1645), *apenbackes* (1654) ‘apenbakkes’. Vooral *apenbakkes*, dat nog in de negentiende eeuw bestaat, doet qua connotatie en tekstgenre aan *apegapen* denken.

baren ww. ‘schreeuwen’

Oudnederlands *baroda* ‘openbaarde’, *rebarados* ‘jij hebt blootgelegd’ (**ir-bar-*) (Wachtendonckse Psalmen, 10e eeuw), Vroegmiddelnederlands *baren* ‘tevoorschijn brengen, bekendmaken’ (1276–1300), ‘zich vertonen’ (1265–1270), ‘tekeergaan’ (1287); daarnaast *verbaren* ‘tonen, verschijnen’ (1285). Ook na 1300 betekent *baren* meestal ‘verschijnen’ of ‘tonen’, en slechts af en toe ‘zich aanstellen, tekeergaan’. In het Vroegnieuw-nederlands komt *baren*, *baeren* (1530) frequent voor als ‘tonen, zich vertonen’; na 1700 verdwijnt deze betekenis. *Baren* ‘razen, schreeuwen, brullen, loeien’ (1599) komt tot ca. 1800 in literaire bronnen voor, daarna is het alleen een dialectwoord (bijv. Noordhollands *beren* ‘schreeuwen’).

Verwanten: Middelnederduits *baren* ‘tonen, aanklagen’, Oudhoogduits *barōn* ‘onthullen’, Oudfries *baria*, Oudwestfries *bēria* ‘bekendmaken, klagen’. Samen stammen ze af van een denominatief werkwoord **barōjan-*, een Westgermaanse afleiding van het bn. **bara-* ‘bloot’ (zie Ned. **baar** ‘bloot’), dat ook in **openbaar** zit. De oorspronkelijke betekenis van dit *baren* was dus ‘blootleggen’.

blaaïen ww. ‘waaïen, wapperen’

Mnl. *blay(en)* ‘laaïen’ (1276-1300; *VMNW*), *blayde* ‘wapperde’ (Melis Stoke, *Rijmkroniek*, ca. 1300), Vnnl. *blayen* (1544) ook ‘ophef maken’, *blaeyen* (1588), *blaaïen*. Na de 17e eeuw uit de schrijftaal verdwenen, maar nog in diverse dialecten bewaard als ‘blazen van vermoeidheid of hitte; ophef maken, opscheppen; met de benen naar buiten lopen (van een paard)’, o.a. in Groningen, Schouwen-Duiveland, Zuidoost-Brabant, en ‘laaïen, flikkeren (van vuur); wind maken’ in Vlaanderen.

Verwante vormen: Ohd. *blāen* ‘blazen’, Laatohd. ptc. *inblahen* ‘opgezwollen’, Nhd. *blāhen* ‘opblazen, doen zwellen’, Oudengels *blāwan*, Oudfries *bliā* ‘blazen’. Uit een Pgm. sterk werkwoord **blē-an-* ‘blazen; opzwellen’. De invoeging van *j* in het Ned. en *w* in het Engels en de afwezigheid van een tussenklank in het Duits zijn vergelijkbaar met de situatie bij *maaien* en *zaaien*. *Blaaïen* is van dezelfde PIE wortel voor ‘blazen’ afgeleid als **blazen**. In oudere woordenboeken wordt die wortel als **b^hlei-* gereconstrueerd, tegenwoordig als **b^hleh₁-*; zie Kroonen 2013: 67–68. Een verwant woord is Latijn *flāre* ‘blazen, waaïen’.

blein zn. ‘blaar’

Mnl. *bleine* ‘blaar’ (1287, Wvla.), Vnnl. *bleyn* (1561). MoWfri. *blein*. In veel moderne dialecten is het woord nog bekend als ‘blaar’ of in meer gespecialiseerde functies, bijv. ‘zoolzweer’ van een rund, in Vlaanderen. Verwante vormen: Oudengels *blegen*, Ne. *blain* ‘blaar’, Ouddeens *blen*, *blene*, Oudzweeds *blena* ‘blaasje’.

De Westgermaanse vormen veronderstellen een v. zn. **blē-ja-nō-* of **blē-inī-* ‘zwellen’, waaruit Onl. **blā(j)in(j)ō-* > Laatonl. **blaino-*. Daarvan viel de klinker samen met die van **klainja-* > Ned. *klein* (een Pgm. vorm **blainōn-* zoals bij de Vries/de Tollenaere 2013 wordt gereconstrueerd zou in het Westned. **bleen* worden). De precieze reconstructie van het suffix is onzeker, maar het woord is duidelijk een afleiding van het Pgm. ww. **blē-an-* ‘blazen; opzwellen’ dat in het Ned. door **blaaïen** ‘waaïen, wapperen’ wordt voortgezet. In dat ww. vinden we in het Duits in historische tijd een betekenisovergang van ‘blazen’ naar ‘opzwellen’, die voor het zn. ‘zwellen’ al in Wgm. tijd moet zijn gebeurd. Dezelfde verschuiving in betekenis heeft overigens ook tot het zn. **blaas** ‘zwellen’ uit *blazen* geleid.

bleisteren, bluisteren ww. ‘flikkeren’

Middelnederlands *bleysteren* ‘flikkeren’ (1400–1450, Holland), Vnnl. *bleysteren* (1500–1525); Vnnl. *bluysteren* ‘schroeien, blaken’ (1573), *verbluysteren* ‘verzengen, verschroeien’ (1528, Brabant), *bluyster* ‘blaar’ (1588); Nnl. *verblaeysteren* ‘verzengen, verschroeien’, *blaeysteringhe* ‘verschroeïng’ (1629, de Harduyn), *verblaesteren* (1663).

Moderne dialecten: Zeeuws *blaoistere* ‘flikkeren van vuur’, Drents *bluuster* ‘winderig, opgeblazen, zwetsend’, Gronings *bluisterg*, *blaisterg* ‘winderig’.

De Tollenaere 1970 geeft een uitgebreide bespreking van de vormen, maar komt niet tot een overtuigende of zelfs maar expliciete etymologie. Hij vergelijkt Mnd. *bluse* ‘vuurtoren’, *blusen* ‘signaalvuur aansteken’, Nnd. *blüstern* ‘heftig waaien’, *bleustern* ‘flikkeren, hevig branden’. Maar uit Germaans **blust-*, **bliust-* of **blüst-* (vormen die men met *blozen* zou kunnen verbinden) kan alleen Nederlands *bluisteren* verklaard worden, niet *bleist-* of *blaaist-*. De Tollenaere vermoedt dat *blaaist-* een jonge, Brabantse variant van *bleist-* was, maar het feit dat *blaeysteren* als eerste in Oost-Vlaanderen gevonden wordt en nog in het modern Zeeuws bestaat, spreekt daartegen.

De verhouding tussen *ei* in Holland en Vlaanderen en *ui* in Brabant vinden we vaker bij woorden met een zogeheten “ui₂”, d.w.z. een *ui* die niet uit WGM. **iu* of **ū* is ontstaan, maar uit andere klanken en niet in alle Westnederlandse dialecten. In sommige gevallen komt die *ui* uit een oude *ei*, bijv. in Nnl. *wambuis* uit Mnl. *wambeis*, een leenwoord uit Oudfrans *wambais*. Het ww. *vleien*, waaruit *vlooiën* als in *flikflooiën* is ontstaan, wijst erop dat ook een voorafgaande *l* een *ei* van ronding kan voorzien. Als de *ui* in *bluisteren* uit *ei* is ontstaan, zou *blaaisteren* de meest oorspronkelijke van alle varianten zijn. De vorm *bleisteren* kan dan door verkorting uit westelijk **blèèisteren* komen, vergelijk de Zeeuwse uitspraak van *aa* als *èè*. Door klinkerronding zou tenslotte *bleisteren* tot *bluisteren* zijn geworden.

Als deze etymologie juist is kan *blaaisteren* afgeleid zijn van het ww. **blaaïen** ‘waaien, wapperen; laaien (van vuur), blazen’. Het suffix *-steren* kan zijn overgenomen van *glinsteren*, Mnl. ook *glīsteren*, dat een vergelijkbare betekenis heeft.

blouwen ww. ‘hennep braken; de armen slaan om warm te worden’

Vmnl. *blouwen* ‘slaan, afranselen’ (1237) *bluwen* (1265–70), *teblowen* ‘afranselen, straffen’, sterk ww. (verl.tijd. 3mv. *blowen*), Vnnl. *blouwen* ‘afranselen’ (1567, Bijns), in Holland ook ‘de armen slaan om warm te worden’ (1599, Kiliaan). Na 1500 komt het nog maar zelden in teksten voor. In 19e-eeuwse dialecten nog ‘vlas braken’ en ‘de armen over de borst slaan om warm te worden’: Westvlaams *blouwen* ‘slaan’, *verblouwen* ‘verslaan’, *vlas blouwen* ‘vlas breken’, Noordhollands *blouwen* ‘de armen slaan om warm te worden’.

Verwante vormen: Oudsaksisch *ūtbliuuid* ‘slaat uit’, Mnd. *blūwen*, Oudhoogduits *bliuwan*, Mhd. *bliuwen*, Nhd. *bleuen* ‘slaan’, Gotisch *bliggwan* ‘slaan’, uit Proto-Germaans **blewwan-* ‘slaan’, waarvan de Indo-Europese etymologie als duister geldt. Kroonen 2013: 69 verbindt het met het bn. **blauþu-* ‘zwak’, waaruit o.a. Nhd. *blöde*, zie EWN s.v. **blood**.

blouwel zn. ‘hamer’

Vnnl. *blowel* (Brugge, 1267) als persoonsnaam (*johanne den blouwel* dat.), Mnl. *blouwel* ‘stamper’, Vnnl. *blouwele* ‘houten hamer gebruikt bij stoffbewerking’ (1584, Antwerpen). Verwanten: Mnd. *blūwel*, Ohd. *bliuwil* m., Mhd. *bliuwel*, Nhd. *Bleuel* ‘stamper’ uit WGM. **blewwila-*.

Bohemen zn. gebied in Midden-Europa

Vroegmiddelnederlands *Behem*, *Beihem* (1287), *Behem* (ca. 1300), *Beheem* (1301-1325), *Bihem*, *Byhem* (1340-1360); met samentrekking tot een lettergreep Mnl. *Beem* (1276-1300), *Bemen* (1460-1480) en het bn. *Beemsche* 'Boheems' (1393). Daarnaast komt iets later ook het uit het Latijn of Frans ontleende *Boheme* voor (1343-1345), in ambtelijke bronnen.

Nieuwnederlands in 1531 nog *Behemen*, maar in de zestiende en zeventiende eeuw meestal met samentrekking *Be(e)men* (1521) 'Bohemen', bn. *Beemsch* (1581) 'Boheems', zn. *Bemer* (1517) 'Bohemer', *Be(e)merlant* (1517) 'Bohemen'. Vormen met *Boh-* blijven zeldzaam tot 1700 (*Bohemer* 1621, *Bohemerlant* 1562) maar blijven daarna als enige variant over.

Ontleend aan Middelhoogduits *Bēheim* 'Bohemen' dat Oudhoogduits **Bēheim* voortzet, waarvan Ohd. *Bēheima*, *Bēheimi* mv. en *Beheimare* mv. 'Bohemers' zijn afgeleid. Oudhoogduits **Bēheim* zet een Proto-Germaanse streeknaam **Baja-haima-* 'woonplaats der *Boii*' voort. De *Boii* leefden in de Romeinse tijd in of nabij Bohemen en van hun naam stamt ook de landsnaam *Beieren* af (vgl. de Oudhoogduitse inwonernaam *Beiera* uit PGm. **Baja-warjōz*). De klinkerronding van *Beh(e)m-* tot *Böh(e)m-* vindt in de Duitse schrijftaal aan het einde van de zestiende eeuw ingang.

daarentegen vw. ‘echter’

Samenstelling van *daar* en het grotendeels Middelnederlandse voorzetsel *entegen* ‘tegen’: *dar entgegen* ‘daartegen’ (1220–1240), *daerentieghe* (1451–1500), Nieuwnl. *daerenteghen* (1560), *daarenteghen* (1604), *daarenteegen* (1642) ‘echter’, zelden nog als bw. *daarentegen* ‘daartegen’ (1598, Zuid-Limburg).

Voor het voorzetsel: Mnl. *entgegen* ‘tegemoet’ (1240), *entegen* (1478), *integhen* (1451–1500). Voor 1500 is het beperkt tot de oostelijke dialecten van Groningen tot Limburg, in de zestiende eeuw vinden we het sporadisch ook elders.

De oudste Middelnederlandse vorm *entgegen* is ontstaan uit Oudnederlands *angegin* ‘tegen, *adversus*’ (zo in de Wachtendonckse Psalmen, Zuidoostnederlands, 10e eeuw), een combinatie van **aan** en *gegen* ‘tegen’, waarin de klemtoon op -gé- lag zodat de eerste lettergreep verzwakte, eerst tot *in-* in Oudnederlands *ingegan*, *ingegin* (Leidse Willeram, ca. 1100) en toen tot *en-* vanaf 1200.

Het voorzetsel *gegen* bestond daarnaast ook in de combinatie met *te*: Vmnl. *tegegen*, waaruit *tgegen* en *tjegen* ontstonden, en uiteindelijk, met vereenvoudiging van *tj-* tot *t-*, het moderne woord **tegen**. Vanaf de dertiende eeuw werd *en-gegen* vervangen door *en-tgegen* omdat *tgegen* nu de gangbare vorm van ‘tegen’ was geworden; het ontwikkelde zich daarna in de loop van de dertiende en veertiende eeuw tot *tjegen* en uiteindelijk *tegen*.

Het Hoogduitse *entgegen* ‘tegemoet’ lijkt dezelfde vorm te zijn als in het Nederlands, maar in het Duits hoort de *t* historisch bij het eerste deel van het woord: Middelhoogduits *en-gegen* werd door *ent-gegen* vervangen naar voorbeeld van *ent-* ‘ont-, weg’.

Verwante vormen van Onl. *angegin* zijn Oudsaksisch *angegin*, Oudhoogduits *ingagan*, *ingegin*, Middelhoogduits *engegen*, *engegin*, Oudengels *ongegn*, Ne. *again*, *against*, Oudfries *ajēn*, alle uit een combinatie van het voorzetsel **ana* en een bn. **gagina-*. Gezien Oudnoors bn. *gegn* ‘recht, rechtstreeks, geschikt’ (**gagina-*) en o. *gagn* ‘voordeel, hulp’ (**gagana-*) moet Westgermaans **ana* **gagina-* ‘gericht op’, ‘recht op af’ betekend hebben (vgl. Latijn *ad-versus*).

dageraad zn. ‘het aanbreken van de dag’

Vroegmiddelnederlands *dageraet* v. (1249), *dageraid* (1270–1290), *dagerraet* (1276–1300), *dagraet* (1291–1300), *Dagheraet* als bijnaam (1293), Middelnl. *dagereit* (1451–1500, Holland), Nieuwnl. *dageraet* m. (1572), *daechraet* (1599), *dageraad* (1793). Het behoud van *dage-* in de standaardtaal is vanaf de 17e eeuw vrij unaniem en in zoverre opvallend, dat de verwachte ontwikkeling tot *daagraad* al in 1599 wordt gevonden.

Verwante vormen: Middelnederduits *dagerāt*, *dagerait*, *dagerēt*, *dāgerōt* v., Oudhoogduits *tagarōt* m. ‘dageraad’, *tagarōta* v. ‘dageraad; avondschemering’, Middelhoogduits *tagerāt* v., Oudengels *dægrēd*, *dægrēd* o. ‘dageraad’, Oijs. *dagrāð* o. ‘gunstig tijdstip’. Het woord werd ook als persoonsnaam gebruikt, bijv. in Ohd. *Tagarat*, Os. *Daghared*, Oe. *Dægres*, al kan die ook onafhankelijk zijn ontstaan door het frequente voorkomen van *Dag-* en *-Raad* in Oudgermaanse namen.

De overeenkomst tussen *-rāt* in de Middelgermaanse talen en *-rēd* in het Oudengels wijst op een Proto-Germaanse samenstelling van **daga-* ‘dag’ en **rēdi-* ‘nuttige hulp, raad’, waarvan Nederlands **raad** afkomstig is. Dat laatste is afgeleid van PGM. **rēdan-* ‘raadgeven, helpen’ waaruit o.a. Gotisch *ga-redan* ‘zorgen dat iets gebeurt’. Oudijlands *dagrāð* bewaart dan blijkbaar nog de oudere betekenis ‘gunstig tijdstip’ of ‘beginpunt’ van het zn. **rēdi-*, waarin de oorspronkelijke betekenis ‘in orde brengen, slagen’ van het Indo-Europese werkwoord **Hreh₁-d^hh₁-* nog doorklinkt. Het opvallende vrouwelijk geslacht van ‘dageraad’ in het Middelnederlands en Mnd. stoelt mogelijk op analogie met ‘nacht’ of ‘ochtend’. De varianten op *-rōt* zijn blijkbaar door analogie met de kleur ‘rood’ ontstaan. De Hollandse vorm *dagereit* kan een Noordhollandse *ee* voor *aa* bevatten, of naar voorbeeld van *be-*, *gereid* zijn omgevormd.

Op de wikipagina van *Etymologiebank* stelt Olivier van Renswoude voor om het tweede lid van de samenstelling **daga-rēdi-* die we beide aannemen, te verbinden met de Indo-Europese wortel **h₂red^h-* ‘tevoorschijn komen, voortkomen’, waar o.m. Lets *radīt* ‘baren’, Oudkerkslavisch *roditi* ‘baren’, Albanees *rrjedh* ‘stromen’ bij kunnen horen. Een betekenis ‘dag-verschijnen’ is natuurlijk goed voorstelbaar. Probleem daarbij is wel dat die wortel tot nu toe niet in het Germaans gevonden is (in tegenstelling tot de wortel van ‘raad’), en dat een lange klinker in de wortel in ‘raad’ verwacht is (als gevolg van de Indo-Europese structuur van de wortel) terwijl dat bij ‘tevoorschijn komen’ niet het geval is: daar zou **rēdi-* als gerekte *ē*-trap verklaard moeten worden, wat niet onmogelijk is maar toch om een extra verklaring vraagt.

Andere bestaande theorieën kunnen verworpen worden. Jan de Vries (*NEW* 1971) neemt aan dat het woord een afleiding van ‘dag’ was met het suffix *-ōpu-*, waarmee abstracta gevormd werden van werkwoorden op *-ōn-* of van nomina (Got. *wratodus* ‘reis’ bij *wraton* ‘reizen’, *manniskodus* ‘menselijkheid’). Maar de klinkervariatie in *-rāt*, *-rōt* kan niet op een oorspronkelijke **-ō-* worden teruggevoerd. Van Haeringen (1936: 31) suggereert dat de *r* in *dageraad* een aanwijzing is voor een oude *r*-stam van ‘dag’. Nu bestaan daar buiten het Germaans wel aanwijzingen voor, en heeft het Germaans zelf een stam **dōgera-* ‘etmaal’ (Kroonen 2013: 97) die aan die *r*-stam herinnert, maar daarmee zijn de lange klinkers in ‘dageraad’ niet verklaard, noch de betekenis ‘ochtendschemering’.

degel zn. m. ‘ijzeren plaat van een drukpers’

Oudste attestatie in de betekenis ‘plaat van een drukpers’ is *deghele* (1567). Het homoniem *deghele* ‘aarden pot, smeltkroes’ noemt Kiliaan “sax. sicam.”, dus ongeveer Oost-Nederlands en Gelders. Dat stemt overeen met de vindplaats *deegel* in het Kleefse woordenboek Teuthonista (1477). Daarna komt *aerden deghele* ‘aarden pot’ voor in de Biestkensbijbel uit 1560 (Psalm 12:7 *De redene des Heeren is louter, ghelijck door louter vier inden aerden deghele gheproeft seuenwerf*) en de Deux-Aes Bijbel uit 1562. In Limburg kwam het in de jaren 1930 nog sporadisch voor als ‘kookpan met lange steel’ (Roukens 1937: 165). Het Middelnederduits heeft *degel*, *deygel* ‘ketel’. Met dezelfde betekenis komt het woord in het Hoogduits met *t-* voor: OHD *tegel* (11^e eeuw), MHD *tegel*, *tigel*, MoHD *Tiegel* ‘pot, smeltkroes’. De toepassing van Duits *tegel*, *Tiegel* op een onderdeel van de drukpers is ingegeven door de vorm van de degel (zie het plaatje van een 16^e-eeuwse drukpers hieronder), en de betekenisoverdracht werd misschien bevorderd doordat *degel* al een industriële toepassing kende bij het smelten van metaal. De vraag is vervolgens hoe het Nederlands in de late 16^e eeuw aan *degel* ‘drukplaat’ is gekomen, terwijl *degel* ‘pan, smeltkroes’ een oostelijk woord was. Het lijkt erop dat de bijbelvertalingen uit 1560 en 1562 hierbij een rol gespeeld hebben. In de psalmen wordt Luthers *tigel* daar met Ned. *deghele* vertaald, terwijl in de Liesveltbijbel uit 1542 nog *in aerdenen teylen* stond, met het inheemse woord *teil* ‘pan, bak’. De bijbelvertaler van 1560 verdraagt met *deghele* dus misschien zijn regionale (oostelijke) herkomst.

Het Ned. kent ook de variant *diggelen* (mv.) ‘grof aardewerk’, Standaardnl. *diggel* ‘scherf’ (sinds 1600 geattesteerd, zie *EWN*). De variatie tussen *degel* en *diggel* is veroorzaakt door de verschillende Oudnederlandse naamvalsvormen met open en gesloten lettergreep, waarbij *degel* uit **digel* of **degel* ontstond en *diggel* uit meerlettergreepige vormen **digl-*. Eenzelfde variatie bestaat bijv. bij *zekel* naast *sikkel*, *tegel* naast *tichel*, en *stegel*, *stichel* en *stiggel* ‘doorgang, steeg’. De *gg* is dus niet door expressiviteit ontstaan, zoals het *EWN* s.v. *diggel* zegt (wel correct: *EWN* s.v. *sikkel*).

De etymologische discussies draaien vooral om de vraag of *degel* (en de daarmee verwante *d-*woorden in het Germaans) van de Germaanse wortel **deig-* ‘knedend’ is afgeleid, of een Latijns leenwoord voortzet. Een volledig bevredigend antwoord is niet te geven maar ik acht de tweede mogelijkheid waarschijnlijker. De betekenis ‘ketel’, ‘smeltkroes’ is goed te verklaren uit Latijn *tegula* ‘dakpan, tegel’, waaruit ook *teil* ‘bak’ is ontstaan. Voor de Hoogduitse vormen wordt daarom terecht ontleening aan het Romaans aangenomen, waarbij de *t-* laat zien dat het een recentere ontleening betreft dan die van OHD *ziagal*, MoHD *Ziegel* ‘tegel’. Seebold (2011) verklaart de Laagduitse en Ned. *d-* uit “Umsetzung hochdeutscher Formen in niederdeutsche”, maar Teuthonista’s *deegel* is daarvoor te vroeg. Bovendien moet de variatie *degel* - *diggel* ‘aardewerk’ ten laatste in het Vroegmiddelnederlands ontstaan zijn. Men heeft voorgesteld dat de *d-* werd overgenomen van een woord met een vergelijkbare betekenis, zoals Mnl. *doppe* ‘pot’ (zie *dop*). Dat is natuurlijk denkbaar, maar er bestaat nog een andere oplossing, namelijk dat het Romaanse *tegula* een variant met **d-* had. Dergelijke stemhebbende varianten van initiële *t-* (en *p-* en *k-*) komen in diverse Romaanse woorden voor (zie Figge 1966), en kunnen ook bij het Romaans-Germaanse taalcontact zijn ontstaan. Aangezien de betekenis van *degel*, *diggel* op alle vlakken zo dicht bij die van *tegula* en Ned. *teil* ligt, geef ik aan Romaanse oorsprong de voorkeur.

deimt zn. o. ‘oude oppervlaktemaat’

Een Fries leenwoord in het Noordhollands en het Gronings. Bronwoord was Oudfries *deimeth*, samenstelling van *dei* ‘dag’ en *meth* ‘mad’, vgl. Ned. *mad* ‘met de zeis afgemaaid stuk grond’. De onbeklemtoonde tweede lettergreep van *deimeth* ging na of misschien al voor de ontlening verloren. Hollands *deymt*, gen. *deymts*, mv. *deymte*, is geattesteerd vanaf 1345 in de Rekeningen van de Grafelijkheid van Holland. In latere bronnen ook met een meervoud *deymden* (1514) en als *deympt* en *deynt* (17^e eeuw).

Opvallend is de vorm *deymade* v., mv. *deymade*, in een grafelijke oorkonde uit 1326 gericht aan Simon Nicolaas Trudenz. van Landsmeer in Noord-Holland. Het vrouwelijke *made* (Oudfries *mēde*) dat daarin gebruikt wordt bewijst dat *deymade* een ander woord is dan *deymt*. Waarschijnlijk werd in het Noordhollands van Landsmeer het Friese *-meth* opgevat als *-made* ‘hooiland’, *deymade* is dus een leenvertaling. Daarbij kan *dei-* onveranderd uit het Fries zijn overgenomen of een oude Hollandse variant van *dag* voorstellen, vgl. *zeide* uit **segde* ‘zei’, Mnl. *seinen* ‘zegenen’, en Mnl. persoonsnamen als *Ever-dei* uit **Ever-dag*.

De Nederlandse tegenhanger *dammet* uit **dag-maad* of **dag-mad* wordt aangetroffen in de 16^e eeuw in Gooi en Sticht, bijv. in 1525 (*Memorie van Peter Aelman* uit Naarden; hier ev. *dammet*, mw. *dammaten*) en in 1593 (*Remonstrantie aan de Staten van Utrecht over den staet der kercken ten platten lande*). In de 16^e en 17^e eeuw komt in de provincie Groningen de vorm *deymat* voor.

den 2 zn. m. ‘bergzolder; dorsvloer, erf, hofplaats’.

Oudste attestatie van een voorvorm van *den* is *danea* ‘dorsvloer’ in de Reichenauer Glossen (ca. 750, kopie eind 8^e eeuw). *Denne* komt vanaf de zestiende eeuw voor als ‘vloer’, ‘scheepsdek’, ‘scheepsruim’, ‘bergplaats’ en ‘dorsvloer’. In moderne dialecten bestaat *den* ‘dorsvloer’ vooral in Limburg en in het zuiden van Brabant; in Zeeland en Vlaanderen slaat *den*, *dein* op een ‘dorsplein’ of ‘dorskleed in de open lucht’ (TNZN kaart 8.10; zie ook van Bakel 1997).

Verwante vormen zijn Mnd. *denne* v. ‘bosdal, leger van dieren, laagte’, Ohd. *tenni* o. ‘dorsvloer’, Oe. *denn* o. ‘leger van dieren’, Ne. *den* ‘hol, schuilplaats van wild’, en het Oudfriese bn. *dend* ‘van een dek voorzien’. Deze vormen wijzen op Westgermaans **danja-*. Oe. *denu* v. ‘dal’ en Vnnl. *dene* ‘staak, plank, bord’ (volgens Kiliaan “sax. sicamb.”) zouden op de nominatief **dani* daarvan kunnen teruggaan, die geheranalyseerd werd als *ō-*stam.

Een nauw verwante vorm, maar zonder *i*-umlaut, is Mnl. *dan* m. ‘leger (van dieren), wouddal’ (vanaf 1287, West-Vlaanderen), Ofri. *dan* (-nn-) ‘hondenleger’, Ohd. Mhd. *tan(n)*, Nhd. *Tann* m. ‘bos’, Mnd. *dan* ‘bos’ < WGM. **danna-*.

Deze woorden worden meestal verklaard vanuit een PIE wortel **d^hen-* ‘handpalm; grond; platte plank’ waaruit Ohd. *tenar* m., *tenra* v. ‘handpalm’ kunnen voortkomen. De betekenis ‘dorsvloer’ zou dan primair zijn (nl. als ‘plat stuk grond’), en daaruit zouden ‘planken vloer’, ‘leger’ en ‘bergzolder’ zijn ontstaan (Kroes 1923; *NEW*). In het voordeel van die verklaring spreekt de betekenis van de vroege vormen *danea* en Ohd. *tenni* ‘dorsvloer’; maar een tegenargument is dat Oe. *denn* nooit ‘dorsvloer’ betekent, evenmin als de reflexen van Wgm. **dani* en **danna-*.

Het volgende scenario lijkt me daarom waarschijnlijker. De vroegst reconstrueerbare betekenis van **danna-* en **danja-* is ‘dal’ (Oe. *denu*), specifiek ‘laagte’ of ‘schuilplaats’ in een bos. Vandaaruit leidde betekenisverbreding tot Hoogduits ‘bos’, maar betekenispecialisatie tot ‘leger van dieren’. Als metafoor werd ‘leger’, wegens de uiterlijke overeenkomsten (de platgetrapte bodem), vervolgens toegepast op een ‘dorsvloer’.

Over een Indo-Europese etymologie voor **dan(j)a-* ‘dal’ valt slechts te speculeren. Formeel zou het woord op PIE **d^hon-(i)o-* kunnen teruggaan; daarnaast kan dan **danna-*, met assimilatie van **-nw-* tot *-nn-*, op Pre-Germaans **danwa-* uit PIE **d^hon-uo-* komen (met dank aan Olivier van Renswoude voor laatstgenoemde suggestie). De betekenis ‘dal’ is te verbinden met Sanskrit *dhānuṣ-*, *dhānvan-* o. ‘boog’ < PIE **d^hen-ur*, **d^hen-un-*, waarvan misschien ook Lat. *femur*, *feminis* ‘dijbeen’ afstamt. De oorspronkelijke betekenis van **d^hon-(i)o-* zou dan ‘gebogen’, ‘boogvormig’ of iets dergelijks kunnen zijn.

dolage zn. ‘moerassig stuk grond’

Middelnederlands *doelage* (1281), *dolaghe* (1326), *doolaghe* (1432), alle in Vlaamse herkomstnamen, verder *dootlage* (ca. 1450, *Pelgrimage vander menscheliker creaturen*), *doelaghe*, *doeleghe* (Grootloo, cijnsboek ca. 1450), *dootlaghe*, *dolaghe* (1477, Delftse Bijbel), Nnl. *do(o)laghe* (1562), *dootlaghe* (1590). In huidige Vlaamse dialecten bestaat *doolage* nog steeds als ‘stuk grond dat niet draagt doordat er een waterader onder zit, drijfzand’, en daarnaast wordt het woord bewaard in de Vlaamse familienaam (*Van-/Ver-)**Doolaeghe*, vgl. Debrabandere 2003. In de provincie Antwerpen bestaat *dooleeg* ‘broekgrond, moeras’, en een licht verbasterd *doodleger* komt in diverse veldnamen in Nederlands Zuid-Limburg voor. Nauw verwant is het toponiem *dolegge* in een oorkonde uit Oerle (Noord-Brabant) of omgeving uit 1368, gevormd met Mnl. *legge* ‘leg, plaats om iets te leggen’.

Het bijbehorende bn. ‘moerassig’ verschijnt als *dootlagich* (1530) maar ook als *doylechtich* (ca. 1465, *Corte decleringhe deser spere*), *doolaachtich* (1557, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*).

Samenstelling van de zn. **dood** en het vr. zn. **laag** ‘laag, ligging’. Reeds in de oudste vormen *doelage*, *dolegge* is *tl* door assimilatie tot *l* geworden (vgl. Mnl. *goetlijc* naast *goelijc* ‘goelijk’, en Mnl. *leetlijc* > *lelic*, Nnl. *lelijk*) maar het verband met ‘dood’ bleef blijkbaar toch bestaan. De formatie is puur Nederlands, en waarschijnlijk afgeleid van de verbinding *dood liggen* die ook al in de dertiende eeuw voorkomt. ‘Dood’ slaat daarbij op het stilstaan van het water. De opmerking van Kiliaan (1599) dat *doodlaeghe* eigenlijk als *doodlaeck* op te vatten is (met *laak* ‘poel, plas’) behoort tot de volksetymologie.

dom zn. m. ‘naaf’

Kiliaan (1599) noemt *dom* een “sicambrisch” ($\approx$ Gelders) woord voor ‘duim’. In het Nederlands wordt het vooral in modern dialecten gevonden. Op [kaart 3.6](#) ‘naaf van het wiel’ van de *TNZN* domineert het type *dom(p)* in de centrale dialecten, waaronder het Zuidhollands, het gehele Brabants, het Westlimburgs en het Zuidoostvlaams. Klankvarianten als *domme* op Tholen bewijzen een Middelnederlandse voorganger **domme* uit Westgermaans **pumman-*.

Dom ‘naaf’ komt voort uit de betekenis ‘duim’, de vinger die als ‘draaipunt’ van de hand fungeert. Zie voor deze metafoor de Mnl. en Vnnl. uitdrukking *iet(s) draait op minen duim* ‘ik heb iets te zeggen over, ik heb iets in mijn macht’. Vergelijk ook de technische betekenissen van Nnl. *duim*, zoals ‘scharnierpin, haakje, nok’. De korte klinker in *dom* is geen inheemse nevenvorm van *duim*, maar gaat terug op het bestaan van twee Proto-Germaanse varianten van het woord ‘duim’, **pūman-* en **puman-*. Voor de korte **u* zie IJsl., Ozwe. *pumi* m. ‘duim’, No. *tomme* m. ‘inch’, Oden. *thumæ* m. ‘duim, inch’ < **puman-*. Het Nederlands bewaart de tweede variant dus in *dom* ‘naaf’. De geminaat *-mm-* in **pumman-* moet verklaard worden uit systeemdwang, zie [Kroonen 2011](#): 267–96.

Dom ‘naaf’ is bovendien als *domme* nog bewaard in het woord *dommekracht* ‘winde, hefboom’.

dommekracht zn. ‘werktuig om zware voorwerpen op te tillen’

Vnnl. (mv.) *dommekrachten* ‘werktuigen’ (1652-62), *dommekragt* ‘dom en log persoon’ (1690); Nnl. *dommekracht* ‘domme geweldenaar’ (1724-26); zie *EWN* voor deze attestaties. De bestaande etymologische verklaringen moeten worden herzien in het licht van **dom** ‘naaf’. We weten nu dat dat woord op een West-Germaanse vorm met korte klinker **u* teruggaat, en de eenvoudigste aanname is daarom dat *dommekracht* in de 17^e eeuw uit precies dat *domme* ‘duim, naaf’ en *kracht* is gevormd. De alternatieve verklaring, nl. dat *dom* pas binnen het Nederlands uit een voorloper van *duim* verkort werd, is daarmee overbodig. Die verklaring moet ook op basis van de vorm afgewezen worden. De vergelijking met de dialectische verkorting van *bloem* tot *blom* loopt mank aangezien het daarbij om een andere klinker gaat (Mnl. /o:/ of /oə/ in *bloem*, Mnl. /u:/ of /y:/ in *duim*), en omdat die verkorting een veel sporadischer karakter heeft dan de algemene verspreiding van *dom* ‘naaf’.

dra bw. van tijd, ‘spoedig’, benevens **weldra** bw. en **zodra** vw.

Mnl. *drade* ‘gauw’ (1220–1240, Nederrijnse *Aiol*). Vnnl. zelden *draey* (*Souterliedekens*, Antwerpen, 1540; *Het Offer des Heeren*, 1570), normaal *dra* ‘snel, vlug; spoedig’ (1598), tot 1700 ook als *drae* gespeld. In de loop van de twintigste eeuw verdwijnt *dra* uit de schrijftaal, behalve waar bewust archaïserend gebruikt. Een Mnl. variant *drede* is een keer geattesteerd, naast *drade* in dezelfde – Utrechtse – tekst. In moderne dialecten wijzen Noordlimburgs *drej*, Weertlands *drieë* ook op Mnl. **drēde*, met *i*-umlaut van een Wgm. lange **ā* als in *traag* (Duits *träge*).

Nnl. *weldra* ‘binnenkort, spoedig’ (met klemtoon op *wel*) is een samenvoeging van Vnnl. *wel* en *drae* (met klemtoon, vermoedelijk, op *drae*). Tot ca. 1760 werden ze gewoonlijk als twee woorden geschreven, de oudste attestaties zijn gevonden in de Haarlemse rederijkersspelen vanaf ca. 1597 (bijv. *wel drae* in *Die daet der tirannen*). Tot 1760 is spelling als een woord uitzonderlijk, tussen 1760 en 1800 concurreren *wel dra* en *weldraa*, en na 1800 wordt *weldra* de norm.

Zodra, samenstelling van *zo* en *dra*. Mnl. *also drade ... als* ‘zo snel ... als’ (1430; *Cronyke van Vlaenderen, Deel 1*). Vnnl. *so dra als* ‘op het moment dat, zo snel als’ (1626, *Minneplicht*). Door weglating van *als* ontstaat het onderschikkende voegwoord *so(o) dra(e)*, *zo(o) dra*. Voorbeelden: *soo drae tlicht des waerheijts was verdreven* (Louris Jansz, ca. 1599), *maer also dra Spinola 't heeft gehoord* (in het lied *Merck toch hoe sterck*, 1626). Vanaf 1800 wordt *zo(o)dra* gespeld. Een aparte constructie is Vnnl. *soedrae ... niet ... of* (1575), *so dra en ... niet ... of* ‘nauwelijks ... of’ (1649).

In de negentiende eeuw komt *aldra* voor in dezelfde betekenis als *weldra*; het is uiteraard een samentrekking van *al dra* ‘reeds spoedig’, een in 1686 voor het eerst aangetroffen combinatie.

Verwante vormen: Middelnederduits *drēde*, *drāde* bw. ‘snel’, Oudhoogduits *thrāti* > *drāti* bn. ‘snel, hevig’, bw. *dhṛāto* > *drāto*, Middelhd. *dræte*, *drâte* ‘snel; meteen’. Het bn. gaat terug op Proto-Germaans **prēdja-*, het bw. op umlautloos **prēdō*. Westnederlands *drade* kan op beide vormen teruggaan, de oostelijke dialecten hebben blijkbaar de umlautvorm gegeneraliseerd. Het bn. **prē-dja-* is een afleiding van het PGm. werkwoord **prē-an-* ‘draaien’ waaruit Ned. **draaien**, Duits *drehen*, Engels *throw* zijn ontstaan. De betekenissen ‘hevig’ en ‘snel’ zijn wel vaker afkomstig van ‘draaien’, vgl. PGm. **snewan-* ‘zich haasten’ (Gotisch *sniwan*) uit ouder ‘draaien’ (Oudnoors *snúa* ‘draaien’), en Engels *throw* ‘gooien’ uit ‘draaien’. Ned. **draad** uit PGm. **prē-du-* is een andere, evidente afleiding van *draaien*.

emelt zn. ‘muggenlarve’

Nnl. *hemelt* (1694, van Leeuwenhoek), *emelt* (1784, *Verhandelingen van de Maatschappij ter bevordering van den landbouw*), dialectvarianten *emel*, *hemel*, *melt* ‘larve van de langpootmug’.

Verwante vormen: Middelnederduits *amelt*, *emelte*, Oudengels *emel*, *æmil*, *ymel* v. ‘rups’; Noors *åme*, Elfdals *oma* ‘larve, rups’ v. Ook Midfries *æmel*, MoWFri. *eamel* ‘mier’?

De Noordgermaanse vormen wijzen op Proto-Germaans **ǣmōn-* ‘larve’. Voor de Westgermaanse vormen twijfelt Kroonen 2013: 117 tussen **ǣmilō-* en **amilō-*. Het eerste zou de verbinding met **ǣmōn-* ‘larve’ het duidelijkst tot uiting brengen, maar het Brabants en Limburgs hebben overwegend *emelt(e)*, met een klinker die eerder wijst op **amilō-* – tenzij het woord in de twintigste eeuw al sterk door de standaardtaal beïnvloed was. Het grote aantal concurrerende woorden voor ‘emelt’, binnen eenzelfde dialect, kan daarop duiden.

De vervanging van *emel* door vrouwelijk *emelte* in het Nederlands en Nederduits verklaart Kroonen uit de invloed van WGm. **hurnutō-* ‘horzel’, het vrouwelijk pendant van **hurnuta-* ‘horzel’ (vgl. Oudsaksisch m. *hornut*, v. *horneta*, Mnl. v. *hornete*, Nhd. v. *Hornisse*). Het Proto-Germaans kent verschillende andere diernamen met het suffix **-ut-*, **-it-*, zoals **albut-* ‘zwaan’ (Ned. **elft**), **ganuta-* ‘ganzerik’, **heruta-* ‘hert’ en **krabita-* ‘kreeft’.

eppe zn. ‘peterselie, boterbloem, akkerwinde’

Mnl. *eppe* v. ‘selderij, *apium graveolens*’ (1240). Een tekstvoorbeeld uit 1253 (de Noordlimburgse gezondheidsregels): *botere ende coil gemaket mitter eppe si doin di den munt smaken* ‘boter en kool bereid met selderij geven een goede smaak in je mond’ [zodat je niet uit je mond stinkt]. Nnl. *eppe* (1554, Dodoens), in samenstelling ook *watereppe* (1543), *boereneppe* (1543), *bergeppe*, *broekeppe*, *hofeppe*, *steeneppe* (1554).

In moderne dialecten duidt *eppe* nog verschillende planten aan (boterbloem, selderij, akkerwinde) in de Achterhoek, en *eppelijn* ‘kamille’ in Oost-Vlaanderen en Zuidwest-Brabant.

Verwanten: Middelnederduits *eppe*, Oudhoogduits *epfi* en *epfih* (m. of o.) ‘selderij’, Mhd. *epfe* en *epfich* o., Nhd. *Eppich* m. ‘selderij’.

Een Kontinentaalwestgermaans leenwoord **appa-* uit Latijn *apium* ‘selderie’. Het ontleende woord deed in het Westgermaans nog mee met de *j*-geminatie van **pj* tot **ppj*.

erpel zn. ‘mannetjezend’

Mnl. *erpel* (1350-1400?) m. ‘woerd’, *erpelstert* ‘eendestaart, staartje van een man’ (1390–1410), Vnnl. *erpel*, *aerpel* (1599). Dialectisch is *erpel* (met varianten *aarpel*, *elper*, *ulper*, enz.) vooral thuis in Oost-Vlaanderen en oostelijk West Vlaanderen, sporadisch wordt het ook gevonden in West-Limburg (*erpel*, *reppel*) en in het Ripuarisch (*erpel*). Geen directe verwanten buiten dat gebied. Oostnederduits *erpel*, *arpel*, *arbel*, is door Zuidnederlandse kolonisten in de Middeleeuwen in oostelijk Duitsland ingevoerd (Teuchert 1944: 139, 347–9, met kaartjes).

Het woord is een *l*-afleiding van Proto-Germaans **erpa-* ‘donkerbruin’, dat in Ohd. *erpf*, Oudengels *eorp*, Oudnoors *jarpr* ‘bruin’ is voortgezet, en betekende dus ‘bruintje’. Andere afleidingen van dat adjectief zijn Oudnoors *jarpi* ‘hazelhoen’ (**erpan-*) en de persoonsnamen Os. *Erp(o)*, Ohd. *Erpf(o)*.

Het Germaanse woord kan uit Proto-Indo-Europees **h₁erb^h-nó-* komen, waarin pretonisch **-bn-* tot *-pp-* werd. Indien Duits *Rebhuhn* ‘patrijs’, Ohd. *rebahuon*, een volksetymologische aanpassing aan *Rebe* ‘wijnrank’ is, zou het op een Germaanse variant **erban-* uit PIE **h₁erb^h-on-* terug kunnen gaan. De Germaanse woorden worden vergeleken met Grieks *órphnē* ‘duisternis, nacht’, dat uit **h₁orb^h-n-o-* kan komen, en Proto-Slavisch *řebŭ* ‘bont, gevlekt’, waarvoor **h₁re-n-b^h-o-* gereconstrueerd moet worden (Kroonen 2013: 118). In alle gevallen zou dus een PIE *n*-stem aan de basis staan.

gebaren ww. ‘gebaren maken’

Vmnl. *geberen* (1265–1270) naast *ghebaren* (1285) ‘zich gedragen; tekeergaan’. In de dertiende eeuw vinden we systematisch *geberen* in Brabant, Limburg en aan de Nederrijn, tegenover *gebaren* in Vlaanderen. Dat klinkerverschil wijst op een Westgermaanse klinker **ǣ* met *i*-umlaut, die in het Oostnederlands *ee* of *ieë* werd maar in het Westnederlands, zonder umlaut, *aa* opleverde (zoals bijv. in *schaar* en *haring*). De betekenis ‘tekeergaan’ heeft zich via ‘aanstellen’ uit ‘gebaren maken, zich gedragen’ ontwikkeld. Zowel ‘zich vertonen’ als ‘tekeergaan’ blijven in het Mnl. naast elkaar bestaan. Nnl. *ghebaren* ‘heftige gebaren maken’ (1528), ‘veinzen’ (1653). Zie het lemma **gebaren** in *EWN* voor verdere details, zoals dat de huidige betekenis ‘gebaren maken’ recent is, en wschl. onder invloed van het zn. *gebaar* is ontstaan.

Verwanten: Oudsaksisch *gibārian*, Mnd. *gebēren*, Oudhoogduits *gibāren*, *gibārōn*, Mhd. *gebāren*, *gebāren* (Nhd. *gebaren*), Oudengels *gebāran* ‘zich gedragen’.

Daarnaast het zn. *gebaar* zn. ‘geste’, dat al in het Oudnederlands geattesteerd is. Zie het *EWN* s.v. **gebaar** voor de details. Bij *gebaar* bestaat in het Vroegmiddelnederlands dezelfde klinkerverdeling als bij ‘gebaren’, namelijk tussen westelijk *ghebare* en oostelijk *gebere*. Het zn. gaat terug op PGm. **ga-bār-ja-*, met als verwanten onder andere Os. *gibāri*, Mnd. *gebere*, Ohd. *gibāri* ‘zich gedragend’, Ofri. *ibēr* m. (**ga-bār-*) en *bēre* v. ‘uiterlijk vertoon, gebaren’.

Een andere afleiding is Mnl. *ghebaerde* (1315–1330), *gheberte* (Limburg), Nnl. *gebaarde* (tot ca. 1900, literair) die overeenkomt met Os. *gibāritha* ‘manier van doen, uiterlijk’, Mnd. *geberde*, Ohd. *gibārīda* ‘gedrag’, Mhd. *gebārde*, Nhd. *Gebārde* ‘gebaar, manier van doen’. Met een andere voorvoegsel: **misbaar**, dat vanwege Mnd. *misberen* eerder **bārja-* bevat dan **bara-*.

De recentste etymologische woordenboeken claimen dat *gebaar* werd afgeleid van het ww. *gebaren* ‘zich gedragen’. Dat lijkt me minder waarschijnlijk dan het omgekeerde, omdat de ablautvariant **bār-* in het Germaans vooral in nominale formaties thuis is (zoals in het suffix Nederlands *-baar* uit **bāri-*). Bovendien is het prefix *ga-* in **ga-bār-ja-* ‘gedrag’ verklaarbaar als collectiefprefix, terwijl het in **ga-bār-jan-* ‘zich gedragen, tekeergaan’ niet de perfectieve betekenis vertoont die *ga-* in werkwoorden meestal heeft. Dit **bār-ja-* is uiteindelijk afgeleid van de zeer productieve Germaanse wortel **ber-* ‘dragen’, waaruit o.a. Ned. **ont-beren** en **baren** ‘voortbrengen’ (ouder *beren*) voortkomen.

Nnl. *baren* ‘tekeergaan’ en *gebaren* ‘tekeergaan’ zijn in oorsprong dus twee geheel verschillende woorden. Pas door de samenval van gerekte korte **a* met de oude lange **ǣ*, die zich na 1200 in een deel van het Nederlands voltrok, zijn de woorden homoniem geworden.

gijl zn. ‘gist die zich vormt bij de bierbereiding’

Mnl. *ghijl* ‘bierbrouwsel’ (ca. 1400), *ghijlcupe* ‘kuip voor nog niet uitgelist bier’ (1376–1400), Vnnl. *ghijl*, *ghijle* ‘gist op bier, schuim op melk’ (1588), Modern Westvlaams *giel* ‘gistend’ (van bier), *gielcupe* ‘gistvat’. Vnnl. sporadisch *ghijlen*, dat in woordenboeken met ‘zieden, koken’ wordt vertaald maar in teksten alleen op bier van toepassing is, dus misschien alleen ‘schuimen’ betekende. Verwant is Oudnoors *gilker* ‘gistvat’, Modern Noors *gil*, *gīl* ‘bier dat aan het gisten is’. Me. *gyyl*, *geel*, Ne. *gyle* ‘brouwsel, mout in gistproces’ (va. 1334–5), Me. *gylhous* ‘brouwhuis’, *gylefat* ‘gistvat’ (1341) zijn uit het Nederlands ontleend.

Een woordfamilie die mogelijk ook verwant is, vinden we in Mnl. *ghilen* ‘bedelen’ (1285; zwak ww.), *beghilen* ‘misleiden, bespotten’ (1265–70), *ghijlere* ‘klaploper, bedrieger’, Vnnl. *afgijlen* ‘door vleierij afhandig maken’, *gijler* ‘bedelaar’ (1573). Daarmee komen overeen Middelnederduits en Middelhoogduits *gīlen* ‘begeren, bedelen’, *gīler* ‘bedelaar’.

Overigens komen *gilen* en *gile* in het Middelnederlands, Middelnederduits en Middelhoogduits ook in de betekenis ‘spotten’ en ‘spotternij’ voor. Volgens de woordenboeken zijn ze uit Oudfrans *guiler* ‘bedriegen’ en *guile* ‘list, bedrog’ ontleend (die zelf weer ontleend zijn uit een Germaanse voorloper van Ned. *wichelen*).

Voor het Westgermaans kunnen we **gīla-* ‘schuim op bier’ en **gīlVn-* ‘bedelen’ reconstrueren. Beide kunnen verklaard worden vanuit de betekenis ‘**geeuwen**, de mond opensperren’ van het basiswerkwoord (zie hieronder), en het speeksel dat daarbij uit de mond druipt (vgl. Duits *Geifer* ‘speeksel’ uit *geifen* ‘geeuwen’). PGm. **gīla-* ‘zever, (mond)schuim’ is metaforisch gebruikt voor ‘schuim op bier’, en daarnaast is er het ww. **gīlōn-* of **gīlēn-* ‘met de mond open staan te kijken, begeren’ van afgeleid. Een mooie parallel voor die ontwikkeling is *kwijlen* ‘watertanden, begeren’ bij **kwijl**.

Gijl is verwant aan **geil** uit PGm. **gaila-* ‘vrolijk, overmoedig’. Voor de precieze verklaring moeten we de recentste reconstructie van het Indo-Europese ww. voor ‘gapen’ erbij betrekken. Dat had een ablautend presens **g^hh₂-ei-*, **g^hh₂-i-* en een perfectum **g^hh₂-oi-* (Lubotsky 2011), waaruit in het Germaans de varianten **gai-*, **gi-/gī-* en **gai-* ontstonden. Daarvan stammen verschillende Germaanse ww. af, bijv. **giwōn-* (Ned. *geeuwen*) en **ginēn-* (Duits *gähnen*) ‘de mond opensperren’ en het intensief **gīgēn-* ‘met de mond open staan’ (Gotisch *geigan* ‘begeren’ < **g^hei-g^hh₂-oi-*), zie Kroonen 2013:178–179. Met het suffix **-la-* werden in het Germaans **gai-la-* ‘begerig’ afgeleid (van pres. **gai-* of int. **gei-gai-*) en **gī-la-* ‘zever’ (van de presensvariant **gī-*).

glit zn.o. ‘loodoxyde’

nnl. *goud-glid* (1723, Ten Kate, *Aenleiding*), *glit* (1743, Chomel, *Huishoudelyk Woordboek*), ouder *gelit* (1654; van den Ende), *glette* (1640; Mellema). De oudste Vnnl. vorm voor ‘loodoxyde’ is *glede*, dat Kiliaan “Germ. Sax. Sicamb.” noemt, en dat hij ook in *siluer-glede* ‘lithargyrium’ kent. Mellema en van den Ende kennen *g(e)lede* als synoniem van *glette* resp. *gelit*. Vanaf 1700 is de gewoonlijke vorm *glit*.

Glede is een afleiding van **glad** en komt in vorm en betekenis overeen met Mnd. *glede*, Mhd. *glete*, *glett* o., Nhd. *Glätte* v. ‘glit’ < Wgm. **glad-īn-* of **glad-ja-*. *Glede* kan in theorie een inheems Nederlands woord zijn, nl. bij Noordhollands *gleed*, elders *glee* ‘dunne, kale plek, sleetplek’. Dat laatste is van *glijden* afgeleid. Indien *glede* ‘glit’ daarvandaan komt (zo Ten Kate: “om de gladdigheid”) heeft het dus dezelfde betekenisverandering doorgemaakt als *Glätte*, maar van een andere wortel. Maar de late attestatie, het technische jargon, de consistente bewaring van intervocalische *d* (die in het Nederlands normaal verdwijnt) en de geografische duiding bij Kiliaan wijzen eerder op een Nederduitse herkomst.

De vorm *glette* is duidelijk uit Vnhd. *glette*, Nhd. *Glätte* ontleend.

Voor de vormen *glit* en *gelit* wordt eveneens vaak ontlening aan het Hoogduitse *glette* aangenomen, vooral vanwege de late attestatie. De weergave van de Duitse korte *e* met Ned. *i* is echter onverwacht (de verwijzing naar *hitsen* < Dui. *hetzen*, bij van der Meer 1927, snijdt geen hout, aangezien in het Duits zelf de variant *hitzen* ook voorkomt). Opvallend is dat *gelit* ouder is dan *glit* en *glid*, en dat van den Ende (1654) voor het Ned. de vormen *gelede* en *gelit* geeft. De lettergreep *ge-* is hypercorrect naar woorden waarin de klinker van *ge-* werd gesyncopeerd (*geloven* > *gloven* en dergelijke), en er is een heel direct model voor handen: het woord *gelid* ‘lid, geleding’ had vanaf het Mnl. een gesyncopeerde variant *glit*. Ik vraag mij daarom af of *gelit* als hypercorrect enkelvoud gevormd is bij het oudere *glede* >> *gelede*, naar voorbeeld van *gelid* ‘lid’. Daarvan is het oude meervoud immers *geleden*, *geleen*, dat in bepaalde betekenissen en teksten tot in de 19^e eeuw gebruikt wordt, en pas daarna definitief wijkt voor *gelederen*. Ook het onzijdige geslacht van *glit* (voor het eerst in 1743 met zekerheid aangetroffen) zou bij deze hypothese passen.

glop zn. o. ‘smalle doorgang’

Vroegnieuwlands *glop* ‘nauwe doorgang, steeg; leemte’: *dus allenskens sult ghij reijnigen dat sondich glap* (rederijkersspel uit Haarlem, eind 16e eeuw). Daarin en in enkele andere 17e-eeuwse teksten betekent *glop* ‘(grotere) open tussenruimte’. In dialecten Noordhollands *glop* ‘open ruimte; steeg’, Zuidhollands *glap*, *glop* ‘tochtgat’ (Overflakkee), Gronings *gloep* ‘kier’, Drents *glop*, *glup* o. ‘opening in de heg; diepe snijwond’. Verwante vormen: Modern Westerlauwers Fries *gloppe* ‘tussenruimte, steeg’, Oudnoors *gloppa* ‘bergkloof’, Noors dial. *glop* ‘gat, opening’.

Uit Proto-Germaans **gluppa(n)-* ‘open ruimte’, een afleiding van **gluppōn-* ‘gapen, openstaan’ (IJslands *glopa* ‘laten vallen’, Faeröers *gloppa* ‘op een kier staan’; Kroonen 2013: 182). Van datzelfde ww. stamt Ned. **gluipen** uit WGm. **glūpēn-* ‘gapen, de mond wijd openen’ af. Op een dieper niveau gaat **gluppōn-* terug op Pregermaans **glub-n-*, met een stam **glub-* waarvan onder andere **glubi-* > Ned. **gleuf** afgeleid is.

haar bn. ‘scherp’, dial. ‘droog, schraal’; zn. ‘snede van een zeis’
haren ww. ‘scherp maken’

Mnl. *haren* ‘scherpen’ (1343-1346), Nnl. *aanharen* (1811), *haren* ‘scherpen, uitkloppen van de snede van de zeis’ (1869). In overdrachtelijke zin Mnl. *haeren* ‘guur weer zijn’ (ca. 1410), Nnl. *haeren* ‘verdorrend of verzengend waaien’ (1588), *verhaeren* ‘door kou of hitte verzengd worden, door schraalheid openspringen (van de huid of lippen)’ (1534), *hairen* ‘branden (in de keel)’ (1805), afl. *haring* (1573) ‘rijp, rijm’.

Mnl. *hare* ‘scherpe, koude wind’ (1350–1420), Nnl. *haere* ‘verdorrende nachtvorst, scherpe wind’ (1588), dial. *hare* ‘droogte’ (Overijssel), *harig* ‘pijnlijk’ (Noordoostnl.), *har(r)ie* ‘droge, koude wind’ (West-Vlaanderen). Nnl. dial. *haar* ‘snede van de zeis’ (Voerstreek).

Verwante vormen: Mnd. *haren* ‘scherp zijn; scherp zijn (van de wind)’, *herwen* ‘bitter maken’, Mhd. *har*, *herwe* ‘scherp, bitter’, Nhd. *herb*, Ripuarische en Moezelfrankische dialecten *Har* ‘snede (van zeis e.d.); haarhamer voor het scherpen van de zeis’; MoWFri. *harch* ‘dor, weinig opbrengend’ (van grond), Oe. (ge)*hyrwan*, *gehierwan* ‘bespotten, verachten’.

Voor het Proto-Germaans kunnen we een bn. **harwa-* ‘scherp’ en een afgeleid ww. **harwjan-* ‘scherpen’ reconstrueren. Van het bn. is het vrouwelijke zn. **harwō(n)-* afgeleid dat we in Mnl. *hare* vinden. Voor de ontwikkeling van *wa*-adjectieven in het Nederlands, vergelijk ook **gaar** uit **garwa-*. De verdere etymologie van **harwa-* is onzeker. Puur formeel kan het op een Indo-Europees bn. **kor-u-* of **kor-wo-* teruggaan. Dat kan een afleiding met de betekenis ‘snijdend, scherp’ zijn van het werkwoord **(s)ker-* ‘scheren, snijden’ (zie **scheren**), waarvan vaak woorden voor ‘huid’, ‘leer’ en ‘bast’ afkomstig zijn, zoals Lat. *corium* ‘huid’, Russisch *korá* ‘bast’ en Oudperzisch *carman-* ‘huid, leer’.

N.B.: Nnl. *haarscherp* ‘zeer scherp, vlijmscherp’ (1863: *in dezelfde hand hield hij een haarscherpen langen dolk*) wordt terecht door het *WNT* als samenstelling met *haar* ‘hoofdhaar’ gezien. Het moet qua betekenisopbouw worden opgevat als ‘met een snede zo dun als een haar’ (dus niet: ‘zo scherp als een haar’), vergelijk *haarzuiver* (1903) ‘zuiver tot op het kleinste haartje’ (niet: ‘zo zuiver als een haar’). *Haarscherp* kan niet ‘zo scherp als de snede van een zeis’ betekenen (vgl. *vlijmscherp* ‘zo scherp als een vlijm’ in 1869), omdat het zn. *haar* ‘snede van de zeis’ bijna nergens bekend was.

hader zn. ‘twist’

Vroegnieuwonderlands *hader* ‘twist’ m. (1546), *haer* (1588). Het woord verdwijnt in de zeventiende eeuw weer snel uit de taal, mogelijk vanwege homonymie met de verschillende andere woorden *haar*. Afleidingen: *haderich* ‘twistziek’ (1573), *haderen*, *haeren* (1588), *hadderen* (ca. 1620) ‘twisten’, *haderman*, *haerman* (1573) ‘onruststoker’.

Verwante vormen: Middelnederduits *hader* m., Middelhoogduits *hader* m., Vnhd. *Hader* ‘twist’, Nhd. *hadern* ‘twisten’.

De Westgermaanse uitgangsvorm is onzeker, het meest waarschijnlijk zijn **hapra-*, **hapru-* of **hapura-*. Het staat waarschijnlijk in verband met PGm. **hapu-* ‘gevecht’, dat in het Westgermaans vooral als eerste lid van persoonsnamen voorkomt: Oudsaksisch *Hathu-*, Ohd. *Hadu-*, Oe. *heado-*, Vmnl. *Hadebert*, *Haderic*, enzovoort. Verwanten van **hapu-* buiten het Germaans zijn onder andere Oudiers *cath*, Middelwelsh *cad* ‘strijd’ (Proto-Keltisch **katu-*), Oudkerkslavisch *kotora* ‘gevecht’, Grieks *kótos* ‘wrok, haat’, Sanskrit *śátru-* ‘vijand’, en Hett. *kattu-* o. ‘vijandschap, twist’. Mogelijk gaan deze terug op een nominale stam **kh₂-et-* ‘vijandschap’, afgeleid van de PIE wortel **keh₂-* ‘begeren, om iets geven’, vgl. voor de betekenis ook PIE **keh₂-d-* ‘haten, houden van’ (waarvan Ned. **haat**) in de analyse van Pronk (2013: 300–301). De reconstructie **kh₂-et-* zou verklaren waarom we zowel gepalataliseerde (in het Sanskrit) als niet-gepalataliseerde (in het Oudkerkslavisch) reflexen van de PIE **k* vinden.

Hader zou als afleiding **hapu-ra-* van **hapu-* ‘gevecht’ ontstaan kunnen zijn, of als mannelijk substantief met suffix *-ra-* of *-ru-* (zoals in het Sanskrit) bij de stam **hap-* ‘vijandig gezind zijn’.

hauw zn. ‘type vrucht’

Vroegmiddelnederlands *awe* ‘zaadhuisje’ (van de nardus) (1287), Nnl. *hawkens* (1543), *haeuwe* (1559), *hauwe* (1573), ook gespeld als *houwe* (1599), *haeuwe* (1608), *hauw* (1668), *haauw* (1686) ‘zaadhuisje, peul, huls’. Dialectisch nog *houw*, verkleinwoord mv. *hâwkes*, in Antwerpen, Noord-Brabant en Belgisch Limburg.

Verwante vorm: Oud-IJslands *há* ‘huid, vacht’. Uit PGm. **hawō-* v. (Kroonen 2013: 218). De dichtst verwante vorm is PGm. **hūdi-* ‘huid’, waaruit Ned. **huid**. Die wordt afgeleid van een PIE wortel **kuH-*, van verder onbekende herkomst, waarvan een variant **kouH-eh₂-* het woord PGm. **hawō-* zou opleveren. Maar aangezien woorden voor ‘huid’ vaak van woorden voor ‘afsnijden’, ‘in stukken snijden’ worden afgeleid, bestaat er nog een andere mogelijkheid. Zoals PGm. **hau-ja-* ‘**hooi**’ als ‘wat afgemaaid is’ of ‘wat afgemaaid moet worden’ hoort bij PGm. **hawwan-* ‘**houwen**, hakken’, zou ook **hawō-* ‘huls, huid’ van datzelfde werkwoord kunnen zijn afgeleid.

hebbes tw. ‘te pakken, gevonden’

De vroegste attestatie die ik vind is in de roman *Achter het anker* van Alie Smeding uit 1924, die in Enkhuizen speelt en veel spreektaal bevat: *Tjeerd vatte haar bij de arm. ‘Hebbes,’ lachte hij dronken, - ‘hebbes!’* Waarschijnlijk gaat achter *hebbes* de vorm **hebbens* schuil, genitief van *hebben*. In de spreektaal ging de *n* verloren, vergelijk *menens*, *hommeles*, die ook op infinitieven berusten.

Iets ouder is de uitdrukking *habbes* ‘te pakken, binnen’. *Dats habbes* ‘dat is binnen’ wordt onder meer vermeld voor de dialecten van Oud-Beijerland (1896) en de oostelijke Bommelwaard (1904), en in de roman *Boeffje* van Brusse (1903) roept de hoofdpersoon in Amsterdams dialect *Habbes!* ‘Hebbes!’. Volgens het *Woordenboek der Zeeuwse dialecten* (1959) was ‘*n abbesje* of *aobesje* ‘buitenkansje’ vrij algemeen bekend in heel Zeeland.

Boekenoogen zegt in zijn Zaanse woordenboek (1897) dat *habben* “soms gezegd” wordt voor *hebben*, en hij geeft een gebruikswijze die aan *hebbes* doet denken: “(Iemand laat een ander iets moois zien:) ‘Habben?’ ‘Nou, ik weet het niet’. ‘Nou, habben of niet?’ ‘Ja dan maar.’”

Maar *habben* komt tussen 1200 en 1900 in geen enkele Westnederlandse bron voor als variant van *hebben*, en in geen enkele opgetekende dialectvorm. Daarom is het onwaarschijnlijk dat Noordhollands *habben* een oude, inheemse variant van *hebben* voorstelt. Eerder denk ik dat *habben* en *habbes* afgeleid zijn van het zeer sporadisch geattesteerde, Middel- en Vroegnieuw nederlandse ww. *habben* ‘happen, bijten’ (van honden), een variant van **happen**, dat zelf nog in de 17e eeuw naast ‘toebijten’ ook ‘beetpakken, snappen’ betekent. Overigens zijn *happen*, *habben* en *hebben* op een dieper, Proto-Germaans niveau wel degelijk van hetzelfde ww. **habēn-* afgeleid (Duits *haben*), in tegenstelling tot wat het *EWN* bij *happen* beweert; zie Kroonen 2013: 210.

hola tw.

Laatmiddelnederlands *hola* ‘wacht eens even, kalm nou’ (1486, *Het boeck vanden pelgherym*), Vnnl. *hola* (1502). Tot ca. 1900 daarnaast ook vaak als *holla* gespeld, wat nog de gebruikelijke dialectvorm in het Ripuarisch en Moezelfrankisch is.

Uitroep die een handeling, uitspraak of gedachtengang onderbreekt of tot onderbreking oproept; inleiding van een tegenwerping. *Hol(l)a* komt in de zestiende eeuw en zeventiende eeuw veelvuldig voor in de weergave van directe rede, en blijft ook daarna gangbaar.

Verwante vormen: Middelhoogduits *holā* (15e eeuw), Vnhd. *holla* (ca. 1500), Engels *holla* (1523), Spaans *hola* (1552). Waarschijnlijk allemaal afkomstig uit Oudfrans *holà* ‘hé daar’ (ca. 1350), samenstelling van *ho!* ‘halt!’ en *là* ‘daar’ (vergelijk Ned. **ho**, dat mogelijk ook uit het Frans is ontleend). Alternatief wordt gedacht aan identiteit met **hallo** (dat mogelijk een afleiding is van *halen*), met klinkeromkering. Maar gezien de consistentie van de klinkervolgorde in *hola* en het bijna gelijktijdige verschijnen van deze woorden in het Duits, Engels, Nederlands en Spaans, ligt Franse oorsprong toch het meest voor de hand. De niet-Nederlandse klankstructuur met klemtoon op -a in de tweede lettergreep kan bovendien de variatie tussen de vormen *hola* en *holla* verklaren.

holderdebolder bw. ‘hals over kop’

Vnnl. *holder de bolder* (1654, *'t Kortswylige steekertie*), *holder de polder* (1678, *Het nieuwe gevondene Makrollitje ofte Clioos hernieude cyter*), *holder bolder* (1718, *De gekroonde Utrechtse vrede, of Nederlandze Vreugd Godin*), *holderdebolder* (1726; Tuinman).

Het woord is een rijmende herhaling, waarbij de verdubbeling de intensiteit van de actie onderstreept. Het element *bolder* lijkt van het werkwoord *bulderen* ‘lawaaï maken’ te komen, Vnnl. *bolderen*. *Holder-* is tot nu toe als rijmformatie opgevat, zonder inhoudelijke betekenis, maar de vraag is waarom dat rijmwoord met een *h-* begint en niet met een andere (of zonder) medeklinker. Mogelijk hoort *holder-* bij Rijnlands *holdern* ‘lawaaï maken’, van dezelfde wortel als *hollen*. In dat geval is *holder-* dus geen fantasievorm.

In het Duitse taalgebied vinden we onder andere Nnd. *hulterbulter*, *hullerdebulder*, Vnhd. *holter die polter* (1691), Nhd. *holterpolter*. Net als in het Ned. is ook in het Duits een *d* ontstaan in de combinatie *-lr-*: Mhd. *bollern*, *pollern* ‘lawaaï maken, aanvallen’ > *b/poldern* en uiteindelijk *poltern*. Het is dus op basis van de klankvorm noch op basis van de chronologie uit te maken of het Nederlands *holderdebolder* uit het Duits heeft ontleend of dat beide talen de combinatie onafhankelijk hebben gemaakt. Engels *hurly-burly* komt uit ouder *hurling and burling*, bij *hurl* ‘gooien’, en heeft dus historisch niets met *holderdebolder* te maken.

Tuinman vat *holderdebolder* op als verbastering van *hol over bol*. Die uitdrukking komt voor het eerst voor in 1600 als *over hol over bol* (Spiegel, *Numa*), letterlijk ‘over de holle zijde of over de bolle zijde’, ‘hoe dan ook’. Later vinden we *over hol en bol*. Dat kan dus vanwege de betekenis niet de directe bron zijn voor *holder(de)bolder*, maar het bestaan van de combinaties *hol en bol*, *hol over bol* kan wel de combinatie en/of acceptatie van *holder (de) b/polder* gestimuleerd hebben.

Holland zn. streeknaam

Oudnederlands *Holtlant* (918-948, kopie eind 11e eeuw), *Holdland* (ca. 1120, *Annales Egmundenses*; de mededelingen gaan echter over de jaren 1060 en de naamsvorm met *-d-* past daarbij: *Florentius comes Holdlandensis* ‘Floris graaf van Holdland’ 1061, *comitatum Holdlandie* ‘het graafschap Holdland’ 1063, *Rotbertum de Holdland* ‘Robert van Holland’ 1071), *Hollant* (1101), *Hollandie* (ca. 1120), Middel- en Nieuwnederlands *Hollant*, *Holland*. De delen *zut hollant* ‘Zuid-Holland’ en *northollant* ‘Noord-Holland’ komen vanaf 1282 resp. 1292 voor. In een oorkonde van de bisschop van Bremen uit 1113 komen de *Hollandi* voor het eerst buiten hun eigen woonomgeving voor, als kolonisten die grond in het bisdom mogen gaan ontginnen. Het gebied waar ze zich vestigen heet later *Hollerland*.

Samenstelling van *holt* ‘hout’ en land. In de groep *-ltl-* is de *t* eerst *d* geworden (*-ldl-*) en vanaf 1100 geheel verdwenen (vergelijk 13e-eeuws *werelec*, *werellek* voor *wereldlijk*). De oudste vorm, uit de tiende eeuw, duidt een enkele nederzetting aan die waarschijnlijk in de buurt van Leiden gezocht moet worden, en waarin volgens de Utrechtse Goederenlijst vier hoeven tot het bisschoppelijk goed behoren. De naam moet op een ‘bebost’ terrein betrekking hebben gehad. In de elfde eeuw heeft ‘Holland’ in de eerste plaats betrekking op de Rijnstreek rond Leiden, het kerngebied van de grafelijke macht in die tijd. Of de streeknaam op de tiende-eeuwse nederzetting is gebaseerd is onzeker, maar gezien de overlappende locatie ligt het wel voor de hand. In de loop van de elfde eeuw moeten de Rijnlanders hun eigen streek, die daarvoor deel uitmaakte van *Frisia*, ‘Holland’ zijn gaan noemen. Vanaf 1100 werd dat ook buiten Holland de gangbare benaming. Zie Blok 1969 en 1991, Burgers 1999, en De Vaan 2017: 60–61.

holsblok zn. o. ‘klomp’

Op het eerste gezicht een samenstelling van **hol** en **blok**: een klomp wordt gemaakt door een blok hout uit te hollen. Nnl. *hoolsblok* (1727 mv. *hoolsblokken* in de klucht *De vervrolykende Momus, of koddige berisper* van Willem van Swaanenburg), *holsblok* (1743; Chomel, *Huishoudelyk Woordboek*: “Buiten ’t bovengemelde, is de Abeel nog goed om tot Holsblokken te maken, en voor Klompen, welke Vrouwen en Mans gemeenlyk gebruiken”).

Oudere vormen hebben geen -s-: Mnl. dat.ev. *hoolbloke* (1408-1414, Keurboeken van Rotterdam), *hoelbloecmakers* (1429, Leidse keurboeken), Vnnl. *holbloc* [1562; *Naembouck*], mv. *holbloken* (1562; Olaus de Groot, *De wonderlijcke historie van de Noordersche landen*), *hoelblock* (Hasselt, 1585), *hoolblok* [1599; Kiliaan].

De samenstelling met de verbogen vorm *hool*, de zeldzaamheid van endocentrische samenstellingen bestaande uit bn. en zn. en het voorkomen van dial. *heulblok* en *-bank* (zie van Bakel 1958: 183–190) met *eu*-vocalisme doen vermoeden dat Mnl. *hoolblok* niet van het bn. *hol* werd afgeleid maar van het ww. *hollen*, dial. ook *heulen* ‘hol maken, uithollen’. De toevoeging van de verbindings-s in de standaardtalige vorm suggereert dat het eerste lid toen als het zn. *hol* werd opgevat.

inpalmen ww. ‘zich toe-eigenen’

Samenstelling van *in* en *palmen*, ontstaan als scheepvaartterm. Het Vroegnieuw nederlandse simplex *palmen* betekent ‘met de handpalm omvatten’ en ‘hand over hand naar zich toehalen’, bijv. om een lijn binnen te halen of langs een mast omhoog te klimmen. In die tweede betekenis lijkt *palmen* – gezien de oudste attestaties – aan de scheepvaart te zijn ontleend. Bij *inpalmen* is ‘beetje bij beetje met de hand naar binnen halen’ de oudste betekenis, bijv. in 1612 in *Bootsmans praetgen* van Willem Meerman: *zijn eyghen eynde vast te belegghen, dat hy alreede inghepalmt hadde* ‘zijn eigen deel vast te leggen dat hij al beetje bij beetje naar zich toe had gehaald’. Ook *eynde* (van een lijn) maakt hierin deel uit van de scheepvaartbeeldspraak. De attestatie uit 1598 uit *Oost-Indische en West-Indische Voyagien*, genoemd in *WNT*, is onzeker.

Via ‘stukje bij beetje innemen’ van andere objecten en ‘geld innen, schulden terugvorderen’ verbreedde de betekenis zich tot het huidige ‘zich toe-eigenen’ (al in 1726 in *Tuinmans Spreekwoorden*), waarbij *inpalmen* nog steeds de connotatie van ‘stukje bij beetje’ kan hebben.

Middelnederlands *palmen*, *pallemen* komt in de 15e eeuw in Vlaamse teksten voor in de betekenis ‘zwaaien’ met een mes, zwaard of lans. Bijv. in een Gentse tekst uit 1424: (...) *Jan vander Scaghen (...), ter causen van eenen ghevanghenen, namen sij by der burst ende pallemden haer messen zegghende: “Ghy en zulten niet behauden, of wij zullen hu een mes in hu essenbecke steken”* ‘Omwille van een gevangene namen zij Jan van der Schagen bij de borst, en ze zwaaiden met hun messen en zeiden: “Gij zult hem niet hier houden, of we zullen u een mes in uw hersens steken’’. Ook Oudfrans *palmoyer*, *paumoyer* betekent het ‘hanteren’ of ‘zwaaien met’ een wapen. Het is daarom waarschijnlijk dat het Vlaamse woord een leenvertaling uit het Frans is (zie Gailliard 1909).

jewelste bn. ‘echtste, grootste’

Vaste combinatie van het bezittelijk voornaamwoord *je* ‘jouw’ en de overtreffende trap van **wel**. Vanaf 1880 geattesteerd (het was waarschijnlijk al iets langer in de spreektaal aanwezig): *piombati van je welste* (Soerabaijasch Handelsblad, 2 januari 1880), *een storm van je welste* (Sumatra-courant, 24 april 1880, door een briefschrijver uit Amsterdam), *verleden jaar hebben we allemaal een nat pak gehad van jewelste* (Justus van Maurik, *Javabode*, 7 aug. 1886), *’t is me een wintertje van jewelste hoor* (1891). Een afgeleide is *allerwelste*: *Een soort van regenmoesson van je allerwelste* (1916, Bataviaasch Nieuwsblad). De spelling in twee woorden *je welste* bleef tot halverwege de twintigste eeuw gangbaar, daarna wordt bijna uitsluitend *jewelste* geschreven.

De uitdrukking is altijd *een X van je welste*, waarbij X vaak een als overweldigend (*een succes van je welste*) of negatief ervaren fenomeen aanduidt, en *van je welste* oorspronkelijk ‘behorend tot de echtste in zijn soort’ betekent. *Je* vergroot de betrokkenheid van de aangesprokene bij de mededeling: *een storm van jewelste* is ‘de grootste storm die we ooit gezien hebben’. Vergelijk het gebruik van *je* in: *den man van je ware soort* (1860), *je reinste dameskransje* (1893).

Het gebruik van *wel* herinnert aan de uitdrukking ‘Het is me/ons X wel’: *’t was me een stormpje wel* ‘dat was een stevige storm’ (1910, *Alg. Handelsblad*), maar een afstammingsverband tussen die uitdrukking en *van je welste* vind ik niet.

joop zn. ‘vrucht van de meidoorn’

Oorspronkelijk de benaming van een doornstruik (meidoorn, roos), die in het Nederlands meestal op de vruchten daarvan is overgegaan. Vnnl. *iopen vat* ‘vat voor jopenbier’ (1561, *Spel van Sinne*, Brabant), *jopen*, *joopen* ‘rode vruchten van de meidoorn’ (1567, Dodoens, *Crujdboeck* [geciteerd naar uitgave 1618]), *jopkens*, *jopen* ‘rozenbottels’ (ibidem). Ook voor ‘rode appels’: *joopkens* (1567, Junius), *joope* (1721). Met *b* in *joben-bessen* ‘bessen van de vuilboom [*rhamnus*]’ (1775).

Het **jopenbier** ‘bier van jopen’ was tussen 1500 en 1900 een bekende biersoort. Het was uit Noord-Duitsland ingevoerd bier (het wordt bijv. in een adem met Hamburger en Rostocker herkomst genoemd), dat waarschijnlijk met jopen op smaak gebracht werd: *joopen bier* (1507, *Rekening van het lastgeld in Amsterdam, Waterland en het Noorderkwartier van Holland*). Andere vroege attestaties zijn o.a. *juypenbier* (Brabant, 1542), *hupenbier* (Antwerpen, 1546), *joepenbier* (Amsterdam, 1552), *yepen-bier* (Mechelen, 1555), *jopen-bier* (Holland, 1560), *jeupenbier* (1567), *joppenbier* (1583). Het vocalisme vertoont veel variatie, wat met de herkomst als leenwoord te maken zal hebben. Alleen *hupenbier* ziet eruit alsof het een echt-Nederlands dialectwoord bevat, al treffen we *hupen* nergens anders aan voor ‘jopen’. Een uitgebreid overzicht van vroege attestaties van jopenbier is te vinden op de website van de Witte Klavervier Brouwerij, <http://witteklavervier.nl/nl/historie/50-sources-about-beer/216-jopen-bier-joppenbier-jopen-biers>.

J-vormen in het dialectwoord voor ‘meidoorn(vrucht)’ zijn algemeen in moderne, Oostnederlandse dialecten van Groningen tot Gelderland: Gron. *jeupen* mv., Drents *jeup*, *jeep*, *jiep*, ook *jiepenbos*, Gelders *jeupie* en *juppiesboom*. Zie ook *PLAND*. Daarbij sluit *jiepel(t)* aan in de regio Kleef-Kalkar, met hetzelfde *el*-suffix als in Ripuarisch *hiepel* en Silezisch *hiepel*.

De etymologie (zie beneden) doet westelijk *hiepe(e)* verwachten als tegenhanger van noordoostelijk *jeep*, *joop*. En inderdaad vinden we in Zeeuws-, West- en Frans-Vlaanderen – dialecten waarin de *h*- regelmatig wegviel – *iepe*, *iep*, en, met initiële *n*- door verkeerde woordscheiding (vgl. **naarstig**), *niep*.

Standaardtalig *joop* stamt dus uit oostelijke dialecten of uit het Nederduits, waar de ontwikkeling van **ie-* tot *je-* vaker voorkomt, bijv. in het woord voor ‘uier’ (Drents *jidder*, Twents *geder* uit **jeder*). Blijkbaar verhinderde de *h*- in oorspronkelijk **hiepe* die ontwikkeling niet. De ronding van *ee* tot *eu* of *oo* zal door de volgende lipklank *p* veroorzaakt zijn, vergelijk bijv. Mnl. *weuke*, *woeke* ‘week’, Mnd. *jummant* ‘iemand’, *schöpen* ‘schepen’. Blijft de vraag waarom de westelijke schrijftaal, al vanaf de 16e eeuw (dus voor de migratie van grote aantallen Oostnederlanders en Nederduiters naar Holland), het woord *joop* gebruikt voor een inheemse plant. Waren de *jopen* in *jopenbier* zo bekend dat daardoor *hiepen* naar de achtergrond verdween?

Verwanten: Oudsaksisch *hiopo* ‘rozenbottel’, Oudhoogduits *hiofa* v., *hiöfo* m. ‘doornstruik, hondsroos, rozenbottel’, *hiofalter* ‘doornenstruik’ (*EWAh*d IV: 1051), Mhd. *hiefe* v., Nhd. *Hiefe* ‘rozenbottel’, Oudengels *hēopa* m. ‘doornstruik, braam’, *hēope* v. ‘hondsroos’, Middelengels *hēpe*, Nieuwengels *hip* ‘rozenbottel’, Oudzweeds *hiupa*, *hjupon*, Ouddeens *hyben*, IJslands *hjúpa* o., Nieuwzweeds *nypon* ‘rozenbottel’, uit PGm. **heupan-* m., **heupōn-* v. ‘doornstruik’, of ‘doornstruik met rode vruchten’. De voorgermaanse

oorsprong van **heup-* is onzeker. Mogelijk is Oudpruisisch *kaāubri* ‘doorn(struik)’ verwant, maar zeker is dat niet. Indien de ondoordringbaarheid van het gewas (‘op een hoop’) of het in trosjes groeien van de vruchten als benoemingsmotief acceptabel zijn, is een verbinding met de woordfamilie van *hoop(je)* (PGm. **haupa-*), *heuvel* (**hubila-*), *hof* (**hufa-* ‘heuvel’) en vooral Oudhoogduits *hiufila* ‘wang’ (**heupilō-*), dat dezelfde ablautstrap heeft als **heupan-*, erg aantrekkelijk. Maar de betekenisrelatie is niet hard te maken: er zijn immers wel meer struiken met die kenmerken.

jouwen ww. ‘beschimpen’

Vroegnienewederlands *jouwen* ‘beschimpen’ (1609, Willem Jansz. Buys en Jacob Lenaertsz, *Sommighe leerachtighe geestelijke liedekens*), *bejouwen* (1615), en *uytjouwen* (1647). De beginklank verschijnt als *di-* bij de Antwerpenaren Willem Ogier (*bediouwen* 1639, *uytgediout* 1680) en Peeter Vloers (*bediouwen* 1659), vergelijk daarvoor het ontstaan van *tja* uit *ja*.

Het ww. is afgeleid van de uitroep van vreugde, verwondering of spot *iow!* (1569), *jouw!* (1573), *jou!* (1585), die ook als mannelijk zn. gebruikt kan worden (*eenen iouw geven*). Voor Amersfoort is in de jaren 1650 de variant *sjouw* overgeleverd (bron: Willems 1936). Interessant is ook *den jouschoot* ‘het winnende schot’ (1592, *Handvesten der Stad Leyden*). Daar *jouschoot* al in de 16e eeuw in Leiden voorkomt, en de varianten *sj-* en *di-* al in de 17e eeuw en in het noordelijk Nederlands, is de veronderstelling van Blancquaert en Tavernier-Vereecken uit 1949, namelijk dat de Zuidnederlandse uitroep *jou*, *sjouw*, *zjouw* ‘raak!’ uit Noordfrans *jo* ontleend zou zijn, van de hand te wijzen.

Verwanten: Middelhoogduits *jū*, uitroep van vreugde, waarvan Mhd. *jūwen* ‘jubelen’. We kunnen dus ook voor het Nederlands een uitroep **jū* reconstrueren, die in het Brabants en Hollands dezelfde ontwikkeling tot *jou* doormaakte als in *nou* tegenover Vlaams *nu* en Vnnl. *dou* ‘jij’ tegenover *du*. Er zijn nog verschillende andere afleidingen van de uitroep **jū*. Bij de Mhd. variant *jūch!* horen Ned. **juichen** en Mhd. *jūchezen* > Nhd. *jauchzen*. Met een *l-*suffix zijn afgeleid Ned. *juilen*, **joelen**, Engels *jowl* en Oud-IJslands *ýla*. Tenslotte wijzen Vnnl. *juiten* en Mhd. *jūwezen* ‘juichen’ op een afleiding **jū-atjan-* (het suffix **-atjan-* was productief in iteratieve werkwoorden).

De uitroep **jū* heeft mogelijk al in het Proto-Indo-Europees bestaan, getuige Latijn *iūbilāre* ‘jubelen, *iū* roepen’, Oudgrieks *iū* uitroep van verbazing. Maar het is ook denkbaar dat dit onafhankelijke formaties zijn. Immers, voor uitroepen van afkeer en bewondering worden meestal de meest extreme klinkers van het systeem (*i*, *a*, *u*) gebruikt, vergelijk hedendaags *ieuw* ‘jakkas’.

keffen ww. ‘blaffen’

Vnnl. *keffen* ‘blaffen als een hond, vooral kort en hoog; tekeergaan’ (ca. 1550), *keffer* ‘blaffer’ (1573), *keffinghe* ‘geblaf’. Daarnaast *kaffen* ‘babbelen, kletsen’ (voor 1580). In moderne dialecten: Drents *keffen*, *kiffen* ‘keffen; kijven’, Limburgs *keffe* ‘keffen’, *kaffe* ‘blaffen; zwaar hoesten’. In Nederrijnse en Ripuarische dialecten tot Siegen *keffen*, hier en daar *kaffen*, ‘1. blaffen, van kleine honden, vooral als ze vechten tegen grotere; 2. bekvechten, vooral van vrouwen’.

Nieuwhoogduits *kläffen*, dat onder andere ‘keffen’ betekent, is mogelijk een *l*-variant van *keffen*, maar kan ook *ff* uit ouder *pf* hebben, en dan verwant zijn aan *klappen*.

Klanknabootsend woord. De klinker *e* heeft misschien te maken met het kortere en hogere geluid van de kleinere honden, in vergelijking tot een zwaarder geluid bij *kaffen* (vergelijk *pets!* naast *pats!*). Een rijmwoord met grofweg dezelfde betekenis is Vnnl. *beffen* ‘blaffen; kletsen’ dat Kiliaan (1599) als “verouderd” woord opgeeft. Daarnaast bestaat Mnl. *baffen* (ca. 1470–1490, hs. van *Der Minnen Loep*), Vnnl. *baffen* ‘blaffen’, dat vooral Hollands is, maar ook in het Duits gevonden wordt, Mhd. *baffen*, Nhd. *baffen*, *bäffen*. Vergelijk daarmee Nederlands en Duits **blaffen**, waarvan de *l* onder invloed van het oudere, al Germaanse **blaten** kan staan.

keuvelen ww. ‘babbelen’

Aangetroffen vanaf de achttiende eeuw, bijv. bij Van Hoven (*De Gewaande Krygsman*, 1715): *Polyxena, die most daer sneuvlen / en Priam die noch wat wou keuvlen*. *Keuvelen* is door ronding van *ee* tot *eu* ontstaan uit het slechts enkele malen aangetroffen ww. *kevelen* ‘langdurig kauwen, de kaken langdurig bewegen’ (1710, in het woordenboek van Halma, waarin als synoniem *babbelen* wordt gegeven). De ronding tot *eu* naast de lipklank *v* is vergelijkbaar met Hollands *beuzem* voor *bezem*, algemeen *zeuven* voor *zeven*, en dergelijke. Dialectvormen die verwant zijn aan *kevel* maar teruggaan op een andere Oudnederlandse vorm zijn Westvlaams en Zeeuws *kibbel* ‘kaak, viswang’ en Westvlaams *kavel* ‘tandeloze kaak; kieuw van een vis’.

Kevelen is een afleiding van Middelnl. *kevel* ‘tandeloos’ (1321; in de Vlaamse en Hollandse bijnaam *Kevelaert* al in 1276), Vnnl. *kevel* ‘kaakbeen, de kaak zonder de tanden’, waarnaast ook *kever* bestaat (vgl. Duits *Kiefer*). Het langdurig kauwen met tandeloze kaken (mummelen), eigen aan kleine kinderen en oude mensen, is hier overdrachtelijk gebruikt voor ‘langdurig doelloos kletsen, babbelen’. Zie onder **babbelen** voor een vergelijkbare betekenisontwikkeling.

Verwante vormen: Oudsaksisch *kaflos* ‘kaken’, Mhd. *kivel*, Nhd. *Kiefer* ‘kaak’, Oudengels *ceaf*, ME *chael*, Ne. *jowl* ‘kaak, wang’. Ned. *kevel* en Mhd. *kivel* komen uit PGm. **kebil-* terwijl Westvlaams *kavel* alsmede de Oudsaksische en Engelse vormen op **kabal-* wijzen. Mogelijk zijn ze beide afgeleid van een Indo-Europese wortel **geb^h-* ‘eten, vreten’ waarbij ook **kever** kan horen (als ‘vraatzuchtig insect’). Westvlaams en Zeeuws *kibbel* ‘kaak, viswang’ is ontstaan uit **kebil-* door geminatie van WGm. **b* voor *l*, zie verder onder **kibbeling**.

kiesel zn. ‘grind; kiezelsteentje’

Vroegmiddelnederlands *kesel*, mv. *kesele* ‘kiezelsteen’, *keselkin* ‘kiezelsteentje’, *keselstene* ‘kiezelstenen’ (1287; Wvla.), *keyselen* ‘kiezels’ (1420, Vlaanderen). Met *-ing-*: *kieselinghe steyne* ‘kiezelstenen’ (ca. 1470, Zuidoost-Nederlands), *kieselinghe* (1475, idem), *keselincktonnen* ‘tonnen voor het bergen van kiezelstenen’ (Zutphen, 1457).

Nieuwnl. *kesel* (1583), *kiesel* (1612); *keselsteen* (1588), *kijzelsteen* (1567, Junius), *kieselsteen* (1599), *keizelsteen* (1617), *kaizelsteen* (1646, Vondel), *kaayzelsteen* (1635, Hooft, *Tacitus*), *kijzel-straet* (1661, Maertsz); *keselijnghe* (1565), *keseling* (1573), *kieselingh-steen* (1591), *keizeling* (1641), *kijseling* (1644) ‘kiezelsteen’; *bekyzeld* ‘met kiezels bedekt’ (1765–1768, Hervey).

In dialecten onder meer Westvlaams *keizel*, *kezel*, Noordhollands *keizel*, *koizel*, Middenlimburgs *keezel* (met de klinker van *kiezen*), Zuidlimburgs *kiesel* (met de klinker van *hemel*, *zegel*), Drents *kezel*.

De *ie* in *kiesel* is in de 19e eeuw in de standaardtaal gekomen vanuit zuidoostelijke dialecten (daar al in de 15e eeuw geattesteerd in *kieseling*), waarschijnlijk omdat in Limburg de meeste grind gewonnen werd en wordt. Dat de Hoogduitse standaardterm *Kiesel* is kan daarbij hebben geholpen. Aan de andere kant zetten de Westvlaamse varianten met *ei*, en de Hollandse met *ei* en *aay*, *oi*, hypercorrect ook gespeld als *ij*, de tweeklank WGm. **ai* voort. Daarvoor is wel een aparte variant WGm. **kaisila-* gereconstrueerd, maar gezien de regionale beperking en de afwezigheid van dienovereenkomstige varianten in het Duitstalige gebied lijkt dat een boude aanname. Eerder is hier de klinker van het woord **kei** ingevoerd, wat bij ‘kiezel’ voor de hand ligt.

Verwante vormen: Ohd. *kisil* m., Mhd. *kisel*, Nhd. *Kiesel* ‘kiezelsteen’, Oe. *cisel* m., Me. *chēsel* uit PGm. **kisila-* m. ‘grind’. Verkleinwoord bij PGm. **kisa-*, dat in Middelnederduits *kis* ‘gesteente’, Mhd. *kis* m.n. ‘grind, (ijzer)erts’, Nhd. *Kies* m. ‘grind’, en Oe. *cis-* (in plaatsnamen) zit. Daarnaast de WGm. afleiding **kisilinga-* ‘kiezelsteentje’, Ohd. *kisiling* m. ‘kiezelsteen’, Mhd. *kis(e)linc*, Mnd. *kēse(r)linc*, die in alle Neder- en Hoogduitse dialecten en in het Nederlands voortbestaat.

Germaans **kis-* zou op een Indo-Europese wortel **gis-* kunnen teruggaan. Een groep verwante woorden bevindt zich mogelijk in de Baltische talen, Oudpruisisch *sixdo* ‘zand’, Lit. *žizdras*, dial. *žigždras* ‘grind’, *žiezdrà*, *žiegždrà*, met PIE **gis-*. Maar een Indo-Europees aanknopingspunt buiten deze talen ontbreekt. Kroonen (2013: 289) noemt nog woorden voor ‘grind, fijn zand’ uit de Oeralische talen die een vergelijkbare klankstructuur *k/g-i-š/ž-* hebben, en die, indien verwant, op niet-Indo-Europese herkomst van het woord kunnen wijzen.

klessebessen ww. ‘kletsen’

Nieuwnederlands *Klessebes* (1941) ‘roddeltante’, typetje uit een NSB-cabaret dat in de oorlog op de radio te horen was; *klessebessen* ‘zeuren, kletsen’ (1942), *geklessebes* ‘geklets’ (1942).

Westnederlands bargoens *klissebisse* ‘zeuren’ (1912, Querido), *klissebissen* ‘harrewarren, zeuren’ (1937), *klissebisje* ‘wissewasje’ (1925), *klissebis* ‘kleinigheid’ (1931).

Klessebessen is waarschijnlijk geënt op *klissebissen*, met invoering van de *e* van *klessen*. In Noord-Holland is *ts* vaak *ss* geworden, en staan bovendien **kletsen** en *klessen* naast de varianten *klitsen* en *klissen*. *Klissebissen* werd dus opgevat als een afleiding van *klissen* ‘kletsen’ en daarna werd (hypercorrect) de *i* door een *e* vervangen.

Maar in werkelijkheid komt *klissebissen* niet (direct) van *klissen* ‘kletsen’, maar van ouder **kissebissen** ‘kleingeestig twisten’, ‘treuzelen, lanterfanten’ (vanaf 1697 als *kidze-vidzen*, vanaf 1782 als *kissebissen* bekend), zoals de betekenis duidelijk aantoon. Wel is denkbaar dat *kissebissen* in die zin gekruist werd met *klissen* dat het van dat laatste in de twintigste eeuw de *l* overnam.

kleineren ww. ‘in waarde verkleinen; krenken’

Middelnederlands *cleeneren* (1330-1332)?, Nieuwnl. *kleynéren* ‘verminderen’ (1599, Kiliaan; naast *kleynen* met dezelfde betekenis), *kleyneere* (1648) ‘doen verminderen’, *kleyneeren* ‘minder (waard) worden’ (1671), *kleineeren* ‘minachten’ (1701). Nnl. *vercleyneringhe* ‘vermindering’ (1580) veronderstelt een ww. **verkléineren*, in de 19e eeuw en in dialecten bevestigd door *verkleinderen*, *verkleenderen*. Westvlaams *kleineeren* ‘verkleinen’ bewaart de oudere, letterlijke betekenis. In het Drents en Gronings *verkleineeren*.

Afleiding van **klein** met het Franse leensuffix *-eeren*, ouder *-ieren*. Dat suffix was redelijk productief in het Middelnederlands, sommige afleidingen zijn later weer verdwenen (*voetéren* ‘te voet gaan’, *hovéren* ‘feestvieren’). Naast *halvéren* is *kleinéren* het enige werkwoord op *-éren* dat van een bijvoeglijk naamwoord is afgeleid, maar *halveren* vervangt Mnl. *halven* ‘in tweeën delen’, evenals Duits *halbieren* ouder *halben* heeft verdrongen. Als directe afleiding met *-éren* van een bn. zou *kleinéren* dus niet aan een bestaand patroon beantwoorden. Waarschijnlijker lijkt daarom dat *kleinéren* een afleiding is van het Mnl. *cleenen* (1460-1480), *cleinen* (1480), Nnl. *kleinen* ‘verkleinen’, Noordhollands *klienen* ‘klein maken, fijn maken’.

De oudste attestatie komt volgens *MNW* voor in een rekening van de grafelijkheid van Zeeland uit 1330-1332. Het woordenboek citeert uit de uitgave van Hamaker uit 1879 het deelwoord *ghecleenert* in de zin *Van 6 m. lands, die die clooster van Waterlooswerve vrij hevet in zijn ambocht, ende daer hi niet mede ghecleenert en hadde van den 4 gr. van den mete*. Het grote gat tussen deze vindplaats en de eerstvolgende in 1599 is enigszins verdacht. Het citaat lijkt op zijn minst in de spelling te zijn gemoderniseerd; ik heb echter geen toegang tot de uitgave of tot het origineel en kan de vorm dus niet controleren.

kloris zn. ‘vrijer; sufferd’

In de 17e en 18e eeuw als naam voor vrijers en herders gebruikt in toneel, gedichten en liederen. De oudste attestatie is *Klorus* in een opsomming van vrijers in Bredero’s *Griane* (1616): *wel waarom Klorus, Jorus, Gorus, of Flores niet?* ‘wel waarom Kloris, Joris, Goris of Floris niet?’ Gespeld met een *i* vinden we *Cloris* als hoveling in een toneelstuk uit 1631, *Cloris* en *Kloris* als herders vanaf 1633, en ook *Clores* (1647) en *Klores* (1717) komen voor. De algemene bekendheid van het woord wordt vooral aan het stuk *Bruiloft van Kloris en Roosje* toegeschreven, dat vanaf de 18e eeuw vaak na de opvoering van Vondels *Gijsbrecht* gespeeld werd. Zoals we hieronder zullen zien, was *Kloris* echter al eerder verspreid als volkse roepnaam. In de moderne omgangstaal betekent *kloris* meestal ‘sufferd’, evenzo Fries *kloaris*.

De naam is vormgelijk met die van de nymf of herderin *Cloris*, die teruggaat op Latijn *Chloris* dat weer afstamt van Grieks **Khloris**, letterlijk ‘de bleke’. Zo reeds de dienstmaagd *Cloris* in de Middelnederlandse *Floyris ende Blantseflur* (eerste kwart van de dertiende eeuw). Ook in de literatuur uit de zeventiende eeuw is *Cloris* vaak een nymf of een herderin, net zoals in het Vroegnieuwengels, -frans en -duits (bijv. *Chloris, or The complaint of the passionate despised shepherd*, William Smith, 1596).

Men heeft aangenomen dat de pastorale context waarin zowel de internationale *Chloris* (♀) als de Ned. *Kloris* (♂) voorkomen de geslachtsverandering van de laatste verklaren. Maar gezien de populariteit van het motief van de mooie herderin *Cloris* rond 1600, ook in Nederlandse teksten, is het niet waarschijnlijk dat Nederlandse auteurs hier collectief een vergissing hebben begaan. Er zijn aanwijzingen dat *Chloris* qua vorm is samengevallen met een inheemse jongensnaam *Kloris*.

Bevolkingsarchieven in Holland in de 17e en 18e eeuw vermelden sporadisch de mannelijke roepnamen *Kloris*, *Cloris*, *Clores*. Vaker dan toevallig kan zijn duikt in hun buurt ook de naam *Cornelis* op. In 1832 bijvoorbeeld blijft in Brielle *Cornelis Klorisz Smit* als weduwnaar achter. De doopregisters van de Nieuwe Kerk in Amsterdam leveren zelfs een tastbaar bewijs voor de identiteit van *Kloris* en *Cornelis*. Aechie (‘Aagje’) Dirx doopt er in 1632 haar zoon Cornelis en in 1640 een andere zoon, Flores. De eerste heeft de doopnaam van zijn vader gekregen en de tweede die van zijn grootvader, want Aechie’s man heet in 1632 *Clores Florisz* en in 1640 *Cornelis Florisz*. Een dergelijke variatie in roepnamen van dezelfde persoon is in de registers zeer gebruikelijk. *Kloris* is dus een Hollandse roepnaam bij *Cornelis*, zoals het bekendere *Krelis* maar dan met omwisseling van *r* en *l*.

klovenier zn. ‘schutter’

Middelnederlands *coloverier* (Brielle, 1445–1455) ‘schutter, soldaat die een schietbus ofwel *colover* bedient’, *colloevenier* (Dordrecht, 1451–1500, echter geciteerd in 1677), *culuvrenier* (Ieper, 1488), *culoverier* (Gent, 1489).

Nieuwnederlands *coluevrenier* (Oudenaarde, 1507), *culluevriër* (Gent, 1510), *collovrier* en *coluvrenier* (Gent, 1512–1514), *coleuvrenier* (Gent, 1515), *culverenier* (Holland, 1514), *cloevenier* (Amsterdam, 1522), *clovenier* (Brielle, 1538), *colveneur* (Aalst, 1555), *colveurier* (1562, *Naembouck*), *coleverier* (1567, Junius), *colveniers erve* (Antwerpen, 1576), *clovienier*, *chuyvenier*, *cleuvenier* (Antwerpen, 1584), *coloveniers gilde* (Antwerpen, 1584), *koluvrier* (Kiliaan, 1599).

In het midden van de 15e eeuw in het Nederlands afgeleid van *colovere*, *coluevere*, *culuevre*, ‘schietbus, vuurroer’, Nnl. *klover*, dat omstreeks dezelfde tijd uit Frans *queuleuvre* (1429), *couleuvre* (1435), *colouvre* (ca. 1440) is ontleend. Het Franse wapen berust op overdrachtelijk gebruik van *couleuvre* ‘slang’ dat uit zich uit Latijn *colubra* had ontwikkeld; vgl. ook het gebruik in de 15e eeuw van Mnl. *slange* voor een bepaald type geschut.

De oudste Nederlandse vormen zijn *coloverier*, *coleuverier*, afgeleid met het suffix *-ier* van *colover*, *coleuver* ‘schietbus’. In theorie zou de beroepsnaam op *-ier* al in het Frans gevormd kunnen zijn, maar van het bestaan van een dergelijk Frans woord wordt nergens melding gemaakt. In plaats daarvan kent het 15-e eeuwse Frans de *couleuvrinier* ‘soldaat die een *couleuvrine* bedient’, het wapenwoord dat *couleuvre* was gaan vervangen.

Al vanaf 1488 wordt, zowel in Vlaanderen als in Holland, een Nederlandse afleiding met *-enier* aangetroffen (*culuvrenier*, *coluevrenier*, *culverenier*). Als we de Dordtse vorm *colloevenier* als onzeker beschouwen zijn vormen als *cloevenier*, *klovenier* van iets later datum. Die zijn uit *colovenier* ontstaan door verlies van de onbeklemtoonde klinker, vgl. *courant* > *krant*, *couleur* > *kleur*.

Op het eerste gezicht lijkt in *klovenier* de eerste *r* van *c(o)lover-ier* door een *n* te zijn vervangen, dus met eenzelfde dissimilatie van *r_r* tot *n_r* als bijv. in *kamerier* >> *kamenier*; dat is de tot dusverre gangbare interpretatie. Maar ook denkbaar is dat *klovenier* berust op het oudere *coloevrenier*, waarbij de eerste *r* door dissimilatie *r_r*, of omdat onbeklemtoond *-vre-* een ongebruikelijke combinatie was, geheel verdween.

De variant *kolvenier* die in de 17e eeuw wel gevonden wordt, is volgens sommigen door analogie met *kolf* ontstaan, maar de Zuidnl. varianten met *colv-* reeds in de 16e eeuw suggereren eerder dat in sommige dialecten niet de eerste maar de tweede onbeklemtoonde klinker in *colo-* wegviel.

kramsvogel zn. zangvogel (*turdus pilaris*)

Vnnl. *krammet voghel*, *kramet-voghel*, *krams-voghel* ‘lijster’ (1599, bij Kiliaan; daarvan stamt de tweede vorm uit Junius’ *Nomenclator* uit 1567, waar *krametvogel* Duits genoemd wordt, en de derde uit een Nederduits glossarium uit 1582). Latere attestaties zijn *krammetvogel* (1648), *krammesvoogel* (1657), *krammetsvogel* (1743). Tot ca. 1750 wordt het woord ook voor ‘lijster’ gebruikt (bijv. 1726 *zo doof als een kramsvogel* ‘zo doof als een lijster’), hoewel reeds in 1657 (Six van Chandelier, *Gedichten*) *krammesvoogel* expliciet met *lyster* gecontrasteerd wordt. In moderne dialecten vinden we Zuid-Limburgs *krammes* en *krammesvogel*. De overige dialecten gebruiken andere benamingen voor de kramsvogel, zie Blok & ter Stege 2008.

Verwante vormen: Nederduits *kramsvogel* (1582), Middelhoogduits *kranewitvogel* (13e-14e eeuw), *kranwidvogel* (1482), *krambitvogel* (begin 14e e.) *krometvogel* (1490), *kramat(s)vogel* (16e e.), Nieuwhoogduits *Krammetsvogel*. Mhd. *kranewite* (varianten: *kranwit*, *chranbit*, *cramat*) ‘jeneverbes’ uit Oudhoogduits *kranawitu* betekent letterlijk ‘kraanvogel-hout’; zie voor *krane-* onder **kraanvogel** en voor *wite* ‘hout, struik’ onder **wielewaal** (Mnl. *wedewale*). De *s* in *krammets-vogel* is een genitief-*s* die niet alle dialecten hebben ingevoerd.

De meeste woordenboeken beschouwen *kramsvogel* expliciet als ontlening aan het Duits. Daarvoor spreekt het feit dat het woord pas eind 16e eeuw in het Nederlands opduikt, en tot 1750 voornamelijk in woordenboeken. Ook is *kranewit*, de voorloper van *krammet*, niet in het Nederlands geattesteerd. Tenslotte kon de *-t* in *-wit* alleen in het Hoogduits ontstaan (Mnl. *wede*). De vraag is wel nog of het woord zich vanuit de Hoogduitse schrijftaal in de Nederlandse heeft gevestigd, of door geleidelijke verspreiding in de dialecten het Nederlandse taalgebied heeft bereikt. De afwezigheid van *kramsvogel* in dialecten die niet direct aan Duitsland grenzen doet het eerste vermoeden. Dat voor deze vogel een leenwoord ingeburgerd kon raken kan met de relatieve zeldzaamheid ervan te maken hebben: de kramsvogel is in de Lage Landen vooral een trekvogel die duidelijk op een lijster lijkt, in Duitsland is hij van oudsher ook een broedvogel.

kreek zn. ‘smal water’

Oudnederlands *Creka* (976), *Crika* (1003), grondbezit in Zeeland.

Vroegmiddelnederlands *van der Creke* (1276, West-Holland), *vander Kreke* (Saaftinge), *kreke* ‘inham van de zee, ondiep water’ in Zuid-Holland en Zeeland (1321 Reimerswaal, 1324 ’s-Gravezande), nederzetting *die Creke* (Middelburg, 1341). Mogelijk is het bekende *Crikenputte* (1276–1300) uit de Reinaertroman als ‘kreek-put’ op te vatten; in ieder geval speelt het verhaal zich in een krekenslandschap af.

Nnl. *creecke* ‘inham, baai’ (1528, Vorstermanbijbel, Hand. 27,39: *Ende alst dach was, en kenden si dat lant niet, maer si werden een creecke siende, hebbende eenen ouer, daer si dochten dat schip in te worpen*), *creke*, *creecke* ‘ondiepe zee-arm’ (1576, *Tractaet van dyckagie*), *kreke* ‘ondiep water; walkant’ (1599; Zeeland), *kreeck* (1629); *steenkreke* ‘stenen wal’ (1564). In moderne dialecten: Westvlaams *kreek*, *kreke* ‘strook zand en schelpen in het veen’ (ontstaan doordat de zee-arm hier zand heeft afgezet tussen het veen), Zeeuws (Walcheren, Tholen) *kriek*, *krieke* met lange /i:/ (*WZD*).

Verwante vormen: Modern Westerlauwers Fries *kreek* (1844), *krieke* (1968) ‘kreek’; *kreek* (1869), *kriek*, *krieke* (1869), *kriik* (1911), dial. /kri:ke/ ‘deek, veek, aanspoelsel van een waterloop’. In het Engels bestaan twee klinkervarianten: (1) Middengels *krike*, *cryke*, *crike*, uit **krik-*; (2) ME *creke*, *creake*, *crieque*, Ne. *creek* uit **krikō-*; Anglo-Latijn *creca*, *crecca*; (3), alle ‘kreek, zee-inham’. Oudnoors *kriki* m. ‘hoek, bocht’, *handarkriki* ‘oksel’, naast *krikr* m. ‘bocht, buiging, dij’, Zweeds dial. *krik* ‘bocht, hoek, kreek’.

Het is niet geheel zeker op welke klinkers de Zeeuwse en Vlaamse vormen teruggaan vanwege de variatie tussen *i* en *ee* in alle periodes. De *ee*-vormen wijzen op **krikō-* of **kraikō-*, maar sommige *i-* en *ie*-vormen zouden ook op **krik-* kunnen teruggaan.

Er is geopperd dat *kreek* uit het Oudnoors werd ontleend, maar gezien het consequent vrouwelijke geslacht van Mnl. *kreke* en waarschijnlijk ook Oudnederlands *Creka* is dat niet waarschijnlijk. We kunnen voor het Westgermaans **krikō-* naast **krikō-* reconstrueren, en als nauw verwant daarmee PGm. **krikan-* ‘bocht, hoek’ zoals in het Noordgermaans geattesteerd. Gezien de betekenis ‘zee-inham’ in Engeland en Nederland is het benoemingsmotief van *kreek* niet het bochtige verloop van een kreek geweest (immers, de meeste beken en rivieren zijn bochtig) maar de ‘bocht’ of ‘inham’ in de kustlijn.

Op een hoger niveau kan PGm. **krik-* verbonden worden met **kringan-* ‘draaien’, waarnaast ook **krinkan-* ‘buigen, kronkelen’ bestond (Kroonen 2013: 305), vgl. Nederlands **kring**, *krinkelen*, *krank*, *krenken* en *kronkel*. In het Noordgermaans horen daarbij woorden als Oijs. *kraki* m. ‘stang met een haak’, MoNoors *krake* ‘scheefgegroeide boom of persoon’, Oijs. *krōkr* ‘haak, buiging, bocht’, die **krak-* en **krōk-* veronderstellen. De variant **krik-* in **krikan-*, **krikō-* ‘bocht, inham’ kan daarnaast binnen het Germaans gevormd zijn met invoering van de klinker van **krinkan-*. De variant **krik-* is dan later naast **krik-* gemaakt.

kruisbes zn. ‘ribes uva-crispa’

Vroegmiddelnederlands *croeselbusg* ‘doornstruik, ramnus’ (1240, Limburg), *croesel haghe* ‘haag van doornstruiken’ (1281, Limburg), Mnl. *crosele* (1300-1400), *crocel* (ca. 1440) ‘doornstruik’, *stekebeyeren* (1350-1400), *krakebesiën* ‘kruisbessen’ (1407-08); Vnnl. *cnoessele* ‘kruisbes’, *cnoesselboom* (1552), *knoeselen* ‘kruisbessen’ (1608), *croesbesien* (1608), *Kroes-besie*, *kroesel-besi(e)*, *kroes-baeye*, *kruys-besie* (1599), *cruijsbesseboomtjes* (1654).

De variantenrijkdom in moderne dialecten is enorm. De indeling en verklaring die hieronder volgen zijn gebaseerd op Goossens 2002; zie ook Heeroma 1957–1963, kaart 29 ‘Kruisbes’. In veel gebieden begint het woord met *steek-*, *steke-* (bijv. Vlaanderen, Gelderland, Noord-Limburg, Nederrijn, grote delen van het Nederduits), wat ons hier niet zal bezighouden. In de meeste andere regio’s is een stam *kr_s* de basis van het woord. De klinker is daarbij in veel gevallen een WGm. **ū*, **u*, **au* of **eo*, maar ook **a* en **ō* komen voor. In veel gevallen is er een suffix *-el*, en het geheel kan dan een samenstelling met ‘bes’ vormen, soms ook met ‘doorn’. In sommige dialectgebieden is *kr_s_l* gedissimileerd tot *kn_s_l*, in andere is een extra *n* verschenen voor de *s*, dus *kr_ns_l*. Daarnaast kan de *s* tot *sk* uitgebreid zijn, dus *kr_sk_l*. Het woord is in de meeste gevallen vrouwelijk.

Klinkervariatie in de dialecten: met WGm. **au* in Limburgs *kroosjel*, *kroeësjel* v., Ripuarisch *krooschel* v., Zwitser *chroosle*, Oost-Ripuarisch *krun(t)sel*; met WGm. **eo* in Betuws *kriesel*, *krissel*, Overijssels *kriesebes*; met WGm. **ū* in Noordoost-Nl. *kriüü(s)bees*, *-bere*, *-bei*, Noord-Hollands *kruisbei*, Fries *krúsbei* (dit laatste kan uit het Hollands stammen), Zwitser *chru(u)sle*, *chrüüseli*; met WGm. **ō* in Brabants *knoesel*, *knoezel*, Brabants-Limburgs *kroezel*, Ripuarisch *knuschel*, Brabants *kronzel*, West-Limburgs *kroensel*, Maastrichts *krónsel*. Het Franse *groseille* gaat terug op Oudfrans *grosele*, dat al vroeg in de Middeleeuwen ontleend is aan Westgermaans **krōsele*, dus aan de vorm die in de Brabants-Limburgs-Ripuarische dialecten voortbestaat. De vormen zonder *-l*-suffix zijn pas vanaf ca. 1600 geattesteerd en zijn ook in de dialecten in de minderheid tegenover vormen met *-l*; dat zou erop kunnen wijzen dat we voor de etymologie alleen van **kr_s_l* moeten uitgaan en niet van **kr_s*.

Etymologisch hebben **kraus-* en **krūs-* de grootste verspreiding, en zet het suffix een vrouwelijk zn. op **-lō-* voort. De wisseling tussen **kraus-* en **krūs-* komt ook voor in de woordfamilie van **kroes** ‘gekruld, door elkaar’, Duits *kraus* (Mnl. *cruus*, Mnd. *krūs*, Mhd. *krūs* ‘gekruld’, Ohd. *krūsa* v. ‘voormaag’) uit **krūs-*, waarbij waarschijnlijk **kroos** ‘waterplant; klokhuis’ met **kraus-* hoort (Mnl. *croos*, Mnd. *krōs* ‘(eetbare) ingewanden’), en **krul** uit **krulla-* uit ouder **kruzla-*. Daarmee is ‘kruisbes’ al eerder verbonden, waarbij men dacht aan de beharing op de kruisbes. Dat laatste moet waarschijnlijk verworpen worden omdat de oudste betekenis algemener is dan ‘kruisbes’, en omdat het woord in het Frans ook op de aalbes kan slaan. Hoewel struiken om allerlei redenen vernoemd kunnen zijn (bladeren, bessen, habitat, groeivorm, kleur, doornen, enz.), en we dus een beetje in het duister tasten, stel ik voor om gezien de verbinding met ‘kroos’, ‘kroes’, ‘krul’ te denken aan de ‘trossen’ waarin de (rode) bessen groeien (maar was dat bij de oudste vorm van de plant ook zo?), of aan de ondoordringbaarheid van het gewas (vanwege de doornen). Dat *krul* ook een *-l*-suffix had is dan misschien niet toevallig, we kunnen **kruzlá-* naast **krōslō-* reconstrueren. De klinkervariant **krōs-* moet in navolging van een ander woord zijn ontstaan, maar welk?

kukelen ww. ‘tuimelen’

Nnl. *kukelen* ‘tuimelen’ (1897), *omkukelen* ‘op handen en voeten duikelen; omvallen’ (1897). Daarnaast bestaat de variant *keukelen* (1835), dat als ‘tuimelen, duikelen, strompelen’ in het Gelders, Overijssels en Drents bekend is, en ook ‘goochelen, toveren’ kan betekenen. Verder Kleverlands en Rijnlands *kaukele*, *kookele*, *keukele* ‘de koprol maken, onhandig lopen te doen’.

Ondanks de late datum van overlevering is *keukelen* de directe voortzetting van Middelnederlands *kokelen* ‘bedriegen’ (Noordoostnl., 1434-46, mogelijk uitgesproken als *keukelen*). Een afleiding is Mnl. *kokelaer* ‘tovenaar’ (1399), dat nog in Vlaamse en Brabantse familienamen als *Keukelaere* voortleeft. De betekenis van het werkwoord is dus van ‘bedrieglijke kunsten maken, goochelen’ naar ‘toeren uithalen, zich onhandig gedragen, omvallen’ gegaan.

De woordfamilie van **goochelen** vertoont nogal wat varianten. De oudste is **gauk-* (Hd. *gaukeln*), waarnaast door assimilatie zowel **kauk-* als **gaug-* opkwamen. Oostnl. *keukelen* en de Rijnlandse vormen zetten **kauk-* voort. Het Hollandse *kukelen* heeft waarschijnlijk de klinker overgenomen van *guichelen* ‘potsenmaken, spotten’ (uit **gūg-*). Dat is als klanknabootsende variant bij **giechelen** ontstaan, maar omdat vorm en betekenis van *guichelen* en *goochelen* erg op elkaar leken, hebben beide werkwoorden elkaar blijkbaar beïnvloed.

Het kan moeilijk toeval zijn dat de oudste vorm voor ‘bedriegen’ Westgermaans **gaukalōn-* is, met dezelfde stam als Proto-Germaans **gauka-* ‘koekoek’ (Mnl. *gooc* ‘domoor’, Ohd. *gouh*, Nhd. *Gauch*, Oudengels *gēak*, Oudnoors *gaukr* ‘koekoek’), de aartsbedrieger onder de dieren. De vogelnaam zelf is vermoedelijk klanknabootsend, vergelijk Ned. **koekoek**.

kwalm zn. ‘dikke damp’

Nnl. *qualm*, *quallem* (Steendam, 1649), *kwalm* (1820) ‘vettige rook’, *opkwalmen* (1806).
Verwanten: Oudfries *quelma* ‘(in rook) doen stikken’. Nieuwhoogduits *Qualm* m. ‘walm, damp’ (niet voor de 16e eeuw aangetroffen) is volgens Seebold 2011 afkomstig uit het Nederduits, maar daarover bestaat onzekerheid.

kwelm zn. ‘kwelwater’

Mnl. *quelm* m. ‘grond waaruit het grondwater opwelt’ (1402), *qualm* ‘opwelling, opborreling’ (1477), *santqwalm* ‘opborreling van zand’ (1477), Nnl. *quelm* ‘grondwater, kwelwater’ (1561), *de oirsaeck der opspringing des quelmwaters en welsants* (Stevin, 1608), *quelmsant* ‘kwelzand’ (1624). In moderne dialecten *kwelm*, *kwulm* (Vlaanderen, Limburg), *kwelp* (Oost-Vlaanderen, Zeeland) ‘grondwater, kwelzand’.

Kwelm is een afleiding van **kwellen** ‘opwellen’, met hetzelfde suffix *-m* als in **walm**, dat een Germaans woord **walma-* voortzet en een afleiding is van *wallen* ‘opborrelen, koken’, zie onder **wellen** ‘opborrelen, koken’. Gezien de beperkte verspreiding van *kwelm* is het goed mogelijk dat *walm* bij *wallen* als direct voorbeeld voor *kwelm* bij *kwellen* heeft gediend. De variant *kwalm* is dan weer naast *kwelm* komen te staan door invoering van de klinker van *walm*. Dat het om een en hetzelfde woord gaat blijkt uit de oudste attestaties, waarin zowel *quelm* als *qualm* op het verschijnsel ‘opwellen’ in het algemeen slaan. De huidige scheiding tussen *kwalm* ‘damp’ en *kwelm* ‘kwelwater, kwelzand’ is later ontstaan, waarbij de specialisatie van *kwalm* op ‘rook’ ongetwijfeld aan de invloed van *walm* toegeschreven mag worden.

kwansuis bw. ‘als het ware’

Mnl. *quansijs* (ca. 1300) ‘als het ware, als om te zeggen’, *quijs quans* (van Boendale, *Der leken spiegel*, ca. 1325), *quanchuys* (Jan de Weert, 1350), *quansuus* (ca. 1400, Gruuthuuse hs.), *quantsijs* (ca. 1410), *quans* (1350); Vnnl. *quansuys* (1524), *quansuus* (1561), *quantsuys* (1566), *quansijs* (einde 16e e.), *quamsuys* (1627), *quanswijs* (1629), *kwansuys* (1670), *kwansuis* (1682), *kwanswys* (1700) ‘als het ware, voor de schijn, terloops’. Dial. *kwansys* (Limburg, 1840), *konsuus*, *ke(r)suus* (Zeeland), *kesjuus* (Oostende), *konsjuus* (Antwerpen).

Verwante vormen: Mnd. *quantwise*, *quantswise* ‘voor de schijn’, Nhd. *quantsweise* (in de 17e e. volksetymologisch hermaakt tot *gewandsweise*), MoWFri. *quansquijz* (1681, Japicx), *kwânskwiis*. Vla. *konsjuis*.XX

Er bestaan twee concurrerende etymologieën, die m.i. geen van beide geheel bevredigend zijn.

1. Uit *in quantes wîse* ‘als een dwaze kerel’. Deze verklaring uit de 19e eeuw van Kern wordt door alle moderne woordenboeken van de hand gewezen. Het woord *quant* ‘kerel’ is pas vanaf 1504 in het Nederlands bekend (zie s.v. **kwant**), en de volledige uitdrukking *in quantes wîse* komt nergens voor. Maar in het Middelnederduits moet *quant(s)wise* toch als samentrekking van *quant(s)* en *wise* worden opgevat, en bovendien zou de wisseling tussen *-suus* > *-suis* en *-sijis* een gevolg kunnen zijn van verschillende reducties van *-swîs*.

2. Leenwoord uit Oudfrans *quanses*, *quainses*, *qanses*, *queinsi* ‘alsof’ < Latijn *quamsi*. De meeste lexica nemen dat aan, maar de etymologie is niet vlekkeloos. Van de Franse klanken *ai* of *ei* in de eerste lettergreep bestaat in het Nederlands geen spoor. Bovendien verschijnt Fra. *k-* uit Lat. *qu-* in het Nederlands meestal als *k-*, tenzij *kw-* o.i.v. het Latijn hersteld kon worden (als in *kwaliteit*, *kwartier*, *kwestie*). Nu kan voor de betekenis en het gebruik van Mnl. *quansijs*, *quans* best aangenomen worden dat de schrijvers ook het Latijnse *quamsi* kenden en zodoende *kw-* herstelden. Dan blijft nog een ander probleem, nl. dat *-suus* en *-siis* in de Ned. vormen niet op basis van het Frans te verklaren zijn. Voor *-siis* zouden we nog kunnen aannemen dat **kwansi* een *-s* kreeg, en vanwege het eindaccent met lange *î* werd uitgesproken, dus *kwansîs*. Maar de ronding tot *uu* blijft dan raadselachtig, evenals het ontbreken van Mnl. leenvormen zonder *-s*. Een oplossing voor dit dilemma kan zijn dat in de 2e lettergreep soms volksetymologisch *-wiis(e)* of *-gewiis(e)* ‘(ge)wijs’ werd ingevoerd (vgl. Mnl. *in ghecs ghewise* ‘als een gek’, *pelgrims ghewise* ‘als pelgrims’), waaruit dan door reductie *-suus* ontstond.

kwee(peer) zn. ‘vrucht, cydonia oblonga’

Mnl. *quedeboom* ‘kweeboom’ (1330), verder Mnl. *que(e)de* v. ‘kwee’ en *quede appel* ‘kweeappel’. Later valt de *d* tussen de klinkers weg, vandaar bij Kiliaan (1599) *que* en *queappel* ‘malum cydonium’ naast o.a. *que-peyre* ‘malum struthium’. Het verschil tussen beide samenstellingen wordt in 1554 als volgt door Dodoens beschreven: *Queappelen sijn tweederleye / Die eene sijn ront ende worden gheheeten Queappelen / Die andere sijn meerder ende ghefatsoeneert ghelijck die Peeren ende dese worden Quepeeren ghenamt*. Zie voor meer uitleg en illustraties het **Cruijdeboek**. Nnl. *kwee*, *quee* blijft tot in de twintigste eeuw in algemeen gebruik naast de samenstellingen *kweepeer* en *kweeappel*.

Verwante vormen: Mnd. *quede*, Ohd. *quitina*, Mhd. *quiten*, Nhd. *Quitte* v. De afwezigheid van het *n*-suffix in het Middelnederlands en Middelnederduits is opvallend. Mogelijk is **kwedene* > Mnl. **kweden* als een meervoud opgevat, en heeft men er een nieuw enkelvoud *kwede* van afgeleid.

Westgermaans **kwidina* is een leenwoord uit Latijn **quidōnea* dat zelf uit het Grieks komt. De combinatie *qui-* gebruikt het Latijn soms om Grieks *ku-* weer te geven, al vinden we in geschreven bronnen enkel Lat. *cydōnia*. De Oudgriekse vormen *kudōnia* (*māla*) ‘Kydonische (appels)’, *kudōnéa* ‘kweeboom’, verwijzen naar de stad *Kydōnía* op Kreta. Dat is een volksetymologie: de oudere naam van de vrucht is Gr. *kudōmalon*, een leenwoord uit Anatolië.

Hetzelfde woord belandde nog in een andere vorm in het Latijn, als *cotōneum*. De *t* kan wijzen op een Etruskisch tussenstadium in de ontlending, maar er kan ook contaminatie met Gr. *kóttanon* ‘klein soort vijg’ > Lat. *cottanum* in het spel zijn. In het Galloromaans ontstond **kodoneum*, en vandaaruit Oudfrans *cooin*, MoFra. *coing*. Het Oudfranse woord kwam in het Middelengels als *coyn* terecht, waarvan Ne. *quince* een oorspronkelijk meervoud is. Op **kodoneum* gaan ook de Hoogduitse vormen Ohd. *kottana*, *kutin(n)a*, *cudina* (vgl. *EWAh* V 723, waar echter geen juiste verklaring wordt geboden), Mhd. *kütten* en Nhd. (verouderd) *Kütte* terug, die met *quitina*, *Quitte* concurreerden. De Westvlaamse, veertiende-eeuwse varianten *code* en *codeappel* ‘kwee’ (1351) lijken eveneens **kodoneum* voort te zetten.

kwelen ww. ‘lieflijk zingen’

Mnl. *qwedelen* ‘op een bepaalde wijs zingen’ (1477), *quelen* (1440-1460), Vnnl. *quelen*, *kwelen* ‘zingen, opgewekt zingen’ (1561), daarnaast ook ‘lieflijk’ en vooral ‘weemoedig’ of ‘klaaglijk zingen’. In de 16^e eeuw in Vlaanderen ook *quelen* ‘druk praten, babbelen’. Verwante vormen: Middelnederduits *quedelen* ‘babbelen, zwetsen’, Oudhoogduits *quitilōn* ‘pruttelen, klagen’, Mhd. *quitteln* ‘tjilpen’, Oudengels *hearm-cwedolian* ‘kwaadspreken’. Uit PGm. **kwedilōn-* ‘bespreken, vaak spreken’, een iteratief ww. afgeleid van PGm. **kweþan-* ‘spreken’. Van **kwedilōn-* werd nog Oudengels *cwedol* ‘spraakzaam’ afgeleid.

Mnl. **kwedden** ‘groeten’

Onl. *quedidon* ‘zij groetten’ (900–1000; vertaling van Latijn *benedicebant*), Mnl. *quedden* ‘aanspreken, groeten’ (1249). In de dertiende eeuw komt het ww. een drietal keer voor in oorkonden uit Oost-Vlaanderen, in de veertiende eeuw alleen nog in poëzie, en na 1400 verdwijnt *kwedden* uit het Nederlands.

Verwante vormen: Oijs. *kveðja*, Os. *queddian*, Ohd. *quetten*, *chwetten*, *chetten*, Oe. *cwiddian* ‘groeten’, uit een PGm. ww. **kwadjan-* ‘aanspreken’, het regelmatig gevormde causatief bij PGm. **kweþan-* ‘spreken’.

Onl. **quethan** ‘zeggen’

Onl. *quethan*, pret. *quath* ‘spreken’ (900-1000), *harmquethandon* ‘voor de kwaadsprekers’ (900–1000, Wachtendonckse Psalmen), *enquethen* ‘beantwoorden’ (ca. 1100). In het Middelnederlands komt het ww. niet meer voor. Verwante vormen zijn Gotisch *qipan*, Oijs. *kveða*, Os. *quethan*, Ohd. *quedan*, Mhd. *queden*, *koden*, Ofri. *quetha*, *quatha*, Oe. *cweðan* ‘zeggen’, Vroegnieuwengels *quoth* ‘zei’, alle uit een PGm. sterk werkwoord **kweþan-*. Dat kan op een PIE wortel **g^wet-* teruggaan, en PGm. **kwadjan-* op een PIE causatief **g^wot-éje-*, maar deze wortel is zonder zekere aanknopingspunten in andere takken van het Indo-Europees.

kwijten ww. ‘afhandelen’

Vmnl. *quiten* ‘vrijlaten, vrijwaren, afkopen’, *hem quiten* ‘zich vrijpleiten, zich kwijten van’ (1237). Meestal zwak maar ook eenmaal sterk (*dat mise af quete* ‘dat men ze af zou kwijten’, 1248–1271). Ook diverse afleidingen, zoals *avequiten*, *quitenesse* en *quitinge*. Vanaf de zestiende eeuw worden verleden tijd en voltooid deelwoord bijna uitsluitend sterk gevormd.

Uiteraard verwant aan **kwijt** ‘verlost van’. Bij beide is de vraag of ze direct aan de Oudfranse woorden *quit(t)e* ‘verlost’ en *quit(t)er* ‘vrijmaken van een verplichting’ zijn ontleend, of aan middeleeuws Latijn *quītus* ‘onbetwist, onbelast, vrij van een juridische of financiële verplichting’, een neenvorm van klassiek Latijn *quiētus* ‘rustig’. Vanwege de bewaring van de *w*, die in het Oudfrans al weg was gevallen (behalve in Waalse dialecten), maar die in alle Germaanse talen aanwezig is, is de tweede hypothese waarschijnlijker. Een tussenoplossing is aan te nemen dat *kwijt* en *kwijten* weliswaar aan het Frans werden ontleend, maar dat *kw-* werd ingevoerd in het bewustzijn van de technische Latijnse termen.

Vgl. Middelnederduits *quīten*, Mhd. *quīten*, Nhd. *quitten* ‘voldoen’, Middelengels *quiten*, *cwiten* ‘schuld inlossen’, Ne. *quit* ‘verlaten’.

lijfkoek zn. ‘kruidkoek, peperkoek’

Middelnederlands *lijfcouck* ‘zoete koek’ (1360, Gent), nog iets eerder is ‘lijfkoekbakker’ aangetroffen in de namen *Simonis Lijfcoebakers* (genitief, 1281) en *Gosyn Lyfcoebakere* (1302, Brugge), vgl. Debrabandere 2003. Nieuwnederlands *liefcoeken* ‘koek van honing, kruiden en meel’ (1514, Brussel), *lijfcoucke* ‘pain d’épice’ (1562, Lambrecht), *lijfkoeck*, *liefkoeck* ‘kruidkoek, zoet brood’ (1599, Kiliaan), *lijfkoucken* (1600, Brugge). Daarna uitgestorven in de schrijftaal. Dialectisch nog *leverkook*, *lieverkoch* in het zuidoosten van Zuid-Limburg, dat aansluit bij Ripuarische dialecten met eenzelfde vorm.

Het woord is, ietwat vervormd, ook bewaard in de uitdrukking *lieverkoekjes worden niet gebakken* en varianten daarvan (vanaf 1885), gebruikt tegenover kinderen die “liever” iets anders willen hebben (dat is althans de volksetymologische uitleg).

Verwante vormen: Middelnederduits *levekōke*, Middelhoogduits *lebekuoche*, *lebezelte*, *libenzelte* (een *zelte* is een platte koek), Nhd. *Lebkuchen* ‘honingkoek, peperkoek’. In moderne dialecten komt de klinker van *Leb-* overeen met die van *leben* ‘leven’.

Samenstelling van **koek** en een element *lijf/leef* van onzekere herkomst. Dat het aan Latijn *libum* ‘offerkoek’ ontleend zou zijn, al dan niet via de kloosters, kan niet kloppen, omdat de klinker van Duits *Leb-* er niet mee overeenkomt, en omdat *libum* voor zover bekend nergens in de spreektaal (Romaans of Germaans) voortleeft. Een andere theorie is dat *leve-* een Germaans **hliba-* voortzet dat als variant van **hlaiba-* ‘brood’ (Duits *Laib*, Engels *loaf*) zou kunnen worden beschouwd. Het bestaan van die variant wordt echter door geen ander materiaal bevestigd, en bovendien is een betekenis ‘brood-koek’ niet erg toepasselijk voor het mengsel met honing en kruiden.

De kruidkoek wordt gemaakt van meel, honing en specerijen. Bij *peperkoek*, Engels *gingerbread* en Frans *pain d’épices* is er dan ook een direct verband met de ingrediënten. Een ander kenmerk van kruidkoek is dat hij veel langer houdbaar is dan ongezoet brood. Aangezien *lijf-koek* en *Leb-kuchen* in het eerste lid overeenkomen met resp. de woorden ‘**lijf**’ (Proto-Germaans **lība-*) en ‘**leven**’ (**lib-ēn-*), zou de koek oorspronkelijk ‘leef-koek’ geheten kunnen hebben. In het Vlaams zou er dan ‘lijf’ voor in de plaats zijn gekomen, in een tijd waarin het verband tussen de woorden ‘lijf’ en ‘leven’ nog gezien werd, dus in Oudgermaanse tijd. We kunnen dan **liban-kōkan-* of **libō-kōkan-* ‘leefkoek’ reconstrueren. Aangezien culinaire historici aannemen dat het recept voor de Middeleeuwse kruidkoek pas door kruistochten in West-Europa bekend werd, zou het woord ‘leefkoek’ daarvoor al bestaan moeten hebben. Mogelijk duidde het al in Oudgermaanse tijd een lang houdbare koek aan die bijvoorbeeld bij bepaalde feesten werd gebakken. In onze contreien zou het in de twaalfde of dertiende eeuw op de nieuwere ‘kruidkoek’ zijn overgegaan.

lob zn. en **lub** zn. ‘geplooid halskraag’

Mnl. *lobben* ‘plooien in hoofdkleding’ (1366, *MNW* s.v. *ranse*), *lobben* ‘stokvis’ (Teuthonista, 1477), Vnnl. *lobben* mv. (1574), *lobbe* ev. (1599), *lob* (1635) ‘geplooid kanten kraag of manchet’, *handlob* (1691) ‘plooiel dat over de pols valt’. Bij Noordhollandse auteurs ook met *u*: *lubben* ‘plooien’ zn. (Haarlem, 1562; *De hel vant brouwersgilde*), *lubbekens* ‘plooiertjes’ (1600), *gelubt* ‘voorzien van lubben’ (1600), *lubbe-tuygh* ‘gelubde kraag’ (1623). Daarnaast (vooral Vlaams en Zeeuws?) *lobben* (1561) ‘harige hond’, waarvan het verkleinwoord *lobbekin* (1523, *Everaert*). Zie ook **lobbes**.

Afgeleid ww. *lobben* (1671) ‘lobberen’, Rijnlands (Duitsland) *lubben* ‘verwelken’, *lubbern* ‘rondslechteren’, *lobberen* ‘in het water spartelen, waden; heen en weer zwabberen; flodderen (van kleding)’ (1612). Ook hiervan bestaat de *u*-variant, maar pas vanaf de 19e eeuw aangetroffen in teksten: *lubberen* (1899), *lubberig* (1867). In het hedendaags Nederlands heeft *lubberen* het oudere *lobberen* vervangen.

Verwante vormen: Middelnederduits *lobbe*, *lubbe* ‘manchet; hangende lippen; stokvis’, Modern Westerlauwers Fries *lobben* mv. ‘lobben; vuile poten’, Middelengels *lob* ‘koolvis’, Ne. *lob* ‘lomperik, lob’; Oijs. *lubba* v. ‘grote stokvis’, Nijsl. *lubbi* m. ‘ongekamd haar, slordig mens’, Noors *lubbe* ‘stokvis’, Zweeds *lubb* ‘stokvis’, *lubba* v. ‘dikke vrouw’, Deens *lubbe* ‘stokvis; dikke hond’. Uit PGm. **lubbō-*. Verwant met *lubben* ‘castreren’ uit Germaans **lubjan-*? Geen evidente verwanten. Mogelijk bij *labben* ‘likken’, *lippe* ‘lip’, *lappe* ‘lap’. Het *OED* ziet *lob* als een Nederlands of Nederduits leenwoord.

maan zn. ‘papaver’, **maanzaad** zn. ‘papaverzaad’

In het Middelnederlands vinden we vooral samenstellingen van *maan* of *meen* met de woorden *kop* en *knop* (een verwijzing naar de grote zaadbollen van de papaver), later ook met *zaad*: *mecopin* (West-Vlaanderen, 1226–1250; Jacobs 1931: 236), *mecoppen* (Hs. De Vreese), *macopijn* (1287), *mancopyn* (1351), *mancnop* (Holland, 1450–1470) ‘papaver’, *macopijn saet* (1287), *macopisaet* (ca. 1450) ‘papaverzaad’, *maensaet* ‘papaver’ (1477). De Mnl. vormen eindigend op *-in* of *-ijn* bevatten het materiaalsuffix Mnl. *-ijn*, Nnl. *-en*. Gezien het behoud van *n* in modern in *maankop*, is de eerste *n* van **mankopīn*, **menkopīn* waarschijnlijk tegenover de tweede *n* weggedissimileerd.

De Middelenlengelse vorm *mecop* ‘papaver’ heeft Caxton (in ‘Ryght good lernyng for to lerne shortly frenssh and englyssh’, 1483) waarschijnlijk aan het Vlaams ontleend. Nieuwnl. *maenkop* ‘papaver’, *maensaed*, *maenkopsaed* ‘papaverzaad’ (1599). In moderne dialecten: Westvlaams *mèèkop*, Zeeuws *maenzaed*, *maonzaod*; Gronings *moane-*, *moan-*, *manne-*, *manekòp*, Drents *maonknop*, *-knobbe* ‘klaproos’.

Ook de verwante vormen uit andere Germaanse talen bevatten veel samenstellingen met ‘hoofd’ en ‘zaad’, naast enkele anderen: Oudsaksisch *magonhōuut* ‘papaver’, lett. ‘maan-hoofd’, *maho* nom.sg. ‘papaver’, Middelnederduits *mānkop*; Oudhoogduits *mago*, *maho* ‘papaver’, *mahosaf* ‘maansap’, *magarato* ‘maan-onkruid’, *magasāmo*, *magensāmo* ‘maan-zaad’, *magawurz* ‘centauria minor’, *magenhoubit*, *magenkopf* ‘maankop’, Mhd. *mage* m., *magen*, *mahen* m. ‘papaver’, *matesame*, *mogesame* m., Nhd. *Mohn*, Zwitserduits *mäge*, *Mägi*, *Megi* m. ‘papaver’. Engels *maw* in *maw seed* ‘maanzaad’ is ontleend aan het Hoogduits (*Mah*, *Moh*). Modern Westerlauwers Fries *moan(ne)kop*. In het Noordgermaans: Ouddeens *walmu(gh)æ*, *walmugha*, MoDe. *-mue*, OZwe. *valmoghe*, *valmogha*, MoZwe. *vallmo*, Gutnisch *-moge* ‘slaap-maan’, waarbij *-mugha*, *-moghe* uit PGm. **mōgan-* komt. Buiten het Germaans bestaan verwanten in het Grieks (Ionisch-Attisch *mékōn*, uit ouder **mākōn*), en het Slavisch (Russisch *mak*).

De *ee* van Wvla. *mèèkop*, Mnl. *mecopin* berust niet op Westnederlandse, palatale uitspraak van lange *aa*, zoals men in het verleden wel vermoed heeft, maar wijst op de vroegere aanwezigheid van een umlautfactor in de tweede lettergreep (de Vries 1925: 202). We kunnen Onl. **mehen* uit Oudgermaans **mahin-* reconstrueren, een variant van de *n*-stam die de andere Oudgermaanse talen voortzetten (zie hieronder). De umlaut in Zwitserduits *Mägi* kan daarentegen veel later secundair ontstaan zijn.

Tot voor kort nam men aan dat de Oudhoogduitse en Oudsaksische vormen een lange *aa* bevatten, en uit PGm. **mēhan-* te herleiden waren, zie *EWAhD* VI: 35–38. Maar Schaffner (2001: 557–563) heeft laten zien dat alle vormen met een lange klinker uit vrij recente klinkerrekkingen van PGm. korte **a* zijn ontstaan. Hij en ook Kroonen (2013: 371) reconstrueren nu een Proto-Germaans paradigma met nom.sg. **mōhō*, in andere naamvallen **magen-*, **magan-*, dat zelf uit een Proto-Indo-Europees zn. nom.sg. **méh₂k-on-*, gen.sg. **mh₂k-n-* verklaard kan worden. Roland Schuhmann (in *EWAhD* VI: 35–38) suggereert dat de wortel **méh₂k-* mogelijk dezelfde is als die van Ned. *maag* ‘spijsverteringsorgaan’. In dat geval is de papaver vernoemd naar de ‘zakken’ waarin het zaad zit.

moei zn. ‘tante’

Middelnederlands *muje* (1240), *moye* (1268) ‘tante van moederszijde’, *volmoie* ‘volle tante’ (1296), *oude(r)moye* ‘oudtante’, Nieuwned. *moeye* (1522), *moey* (1640) ‘tante’, *petemoey* ‘peetmoeder’ (1564). Na 1600 komt het woord in Holland en Zeeland ook met de klinker *eu* voor, bijv. *meuy* (Coster, 1615), *petemeuy* (Bredero, 1613, Cats, 1635), verkleind als *meutgen*, *meutje* (van Santen, 1620), *meute* (Westerbaen, 1653). In huidige Hollandse dialecten leven vormen voort als *meut* ‘oude tante, oud wijf, bemoeial’ (West-Friesland) en *meu* ‘tante, oudtante’, *meuzegger* ‘neef, nicht’ (in de Hoeksche Waard).

Verwante vormen: Oudhoogduits *holzmuoja*, *-mouwa* ‘bosfee, heks’, Mhd. *holzmuoje*, *-muowe* ‘bosuil, bosspook’. Mnd. *moye*, *moige*, *moge* ‘tante’. Uit WGM. **mōjōn-*, een afleiding van het uit Proto-Germaans **mōder* ‘moeder’ verkorte **mō-*. Vergelijk met dezelfde betekenis ‘tante van moederszijde’ Oudhoogduits *muoma*, Mnd. *mome*, Duits *Muhme*, uit WGM. **mōmōn-*. Dat is een geredupliceerde (herhalings-) variant van hetzelfde **mō-*, waarschijnlijk als roepvorm in de kindertaal ontstaan (vgl. **mama**). Middelnederduits *mone*, *mune*, Mnl. *moyne* (1477), mod. dial. *moene*, *moen* (Brabant), heeft geen oude verwanten en komt in het Mnd. minder vaak voor dan *mome*. Het lijkt me daarom door dissimilatie van de tweede *m* te zijn ontstaan, dus *mōme* > *mōne*.

Moffrika zn. ‘Duitsland’

Scheldwoord voor ‘Duitsland’, opgekomen in de 19e eeuw, door kruising van *mof* ‘Duitser’ met *Afrika*. De oudste vindplaats is bij Bilderdijk (1820, *Hekeldichten*):

“Ik zal in Moffrika nog wel een Vetter vinden
(My aangewaaid hoe 't wil) om 't boêltjen saam te binden
Zoo groot of klein het zij; en daarmee, Goede nacht!
‘Een Duitsche Vetter, hee! en buiten uw geslacht?’

Vergelijk ook “iedere vernederduitschte en naar den rook smakende moffrikaansche braadworst” (1822; Bilderdijk, *Vaderlandsche Letteroefeningen*). Ook andere auteurs in *Vaderlandsche Letteroefeningen* bezigen de term, vgl. “Eene recensie van een Moffrikaansch boek” (1833), en “Moffricana” (1835), “een moffrikaantje” (1838) als titels van negatieve recensies van Duitse boeken. Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw komt *Moffrika* in heel Nederland als term voor ‘Duitsland’ voor.

Hiermee komt in Noord-Duitsland de term *Muffrika* overeen, die ik in 1867 voor het eerst aantref in het artikel “Moorbilder aus Muffrika” in de bundel *Die Gartenlaube* (Leipzig, 1867) en in het Platduitse dialectverhaal *Swinegel's Lebensloop un Enne in'n Staate Muffrika. Eene putzige plattdütsche Historie in dörtein Kapitteln mit Bildern*, door Willem Schröder. De term wordt regionaal nog steeds gebruikt.

Over de verklaring is al in de negentiende eeuw druk gespeculeerd. Men legde verband met het feit dat een groot deel van het Hannoverse Eemsland oorspronkelijk een veengebied was, en dat het er ‘muf’ (Nederduits dial. *muff*) geroken zou hebben, en/of dat de (aangestoken) veenbranden het de naam ‘muf’ gegeven zouden hebben. In *De Tijd* van 5 maart 1884 wordt gewag gemaakt van een ingezonden brief aan het *Berliner Tageblatt*:

“In sommige streken van Hannover (Hannover, Lüneburg, Göttingen enz.) en ook in O. Friesland, noemt men het hannoversche Eemsland “Muffrica”, de bewonders “Muffen”. Hiervan komt dan weer “Muffricanen” en “Muffricanisch”. (...) Muffrica is een woest, onvruchtbaar, zwak bevolkt heide- en veenland. (...) Opmerkelijk genoeg – het is nog altijd 't *Berl. Tageblatt*, dat spreekt – ontmoet men ook in de nederlandsche provinciën Noord- en Zuid-Holland en Utrecht dezelfde uitdrukkingen van “Mof” en “Moffrika”, doch daar niet slechts voor het Eemsland, maar voor geheel Deutschland. (...) Het woord Duitser wordt er slechts bij uitzondering gebruikt. Een beschaafde bedient zich echter van het woord “Mof” alleen, als hij schelden wil.”

De historicus Von Treitschke, in *Deutsche Geschichte im 19. Jhdt.*, Band 3, p. 542 (1885) stelt:

“Nur das blutarme Volk im oberen Emslande, die vielverspotteten Muffrikaner, die von mühsam gedämpften Sanddünen oder aus verbranntem Moorboden ihre karglichen Ernten gewannen, und die nicht minder armen Kleinbauern im Eichsfelde standen ganz unter der Leitung des Clerus, der sich aber auch hier noch behutsam zurückhielt.”

Door moderne historici wordt dit verhaal in grote lijnen onderschreven (Jones 2014, p. 468–470).

Toch blijft er een probleem: er zit een gat van bijna 50 jaar tussen de oudste Ned. vindplaatsen van *Moffrika*, dat van meet af aan heel ‘Duitsland’ aanduidt, en de oudste vindplaatsen van *Muffrika*, die op het ‘veengebied van het Eemsland’ slaan. De Beer en Laurillard (1899: 752) schrijven s.v. *mof* dat Otto von Bismarck, die in 1884 het woord *Muffrika* bezigde, het waarschijnlijk in zijn studietijd in Göttingen (1832/33) had geleerd;

maar bevestiging daarvan ontbreekt. Directe ontlending van Nederlands naar Duits of omgekeerd lijkt onwaarschijnlijk, maar het kan zijn dat de term eerst in de directe omgeving van het Emslander veengebied ontstond, en daarna enerzijds in het West-Nederlands (met herinterpretatie van *Muff-* als ‘Mof’), anderzijds wijder verspreid in het Platduits terecht gekomen is. Theoretisch is ook nog denkbaar dat Bilderdijk (1756-1831), die van 1797 tot 1806 in Brunswijk (*Braunschweig*, ten oosten van Hannover) woonde, de term *Muffrika* daar opgedaan heeft en aangepast aan *mof*. Maar *mof* ‘Duitser’ was al sinds de 16e eeuw in de Nederlanden bekend en er werd volop creatief mee werd omgegaan, getuige vormen als *moffin*, *moffenbloed* en *Moffenland* uit de 18e eeuw.

nochtans bw. ‘evenwel’

Een samentrekking van **nog** en **dan**. Dat is nog duidelijk te zien aan de spelling en de betekenis van *noghthanne* ‘toen nog’ en *nohthanne* ‘nog steeds’ in de Leidse Willeramvertaling (ca. 1100). In de dertiende eeuw kan *nochdan(ne)*, *nochtan(ne)* nog steeds ‘dan nog, verder nog, bovendien’ betekenen, maar krijgt het daarnaast de adversatieve lading ‘echter, nochtans, toch’. Spellingen met een *d* komen in de oudste Mnl. teksten voor, eenmaal *nochdan* in de Nederrijnse *Aiol* (1220–40) en *nochdan*, *nochdanne* in de Gentse Leprozenstatuten (1236). Al snel is *nochtan(ne)* de standaardspelling in het Middelnederlands.

De vorm *nochtans*, waaraan de bijwoords-*s* is toegevoegd die we kennen uit *tehand* >> *tehands* > *thans*, *immer* > *immers*, staat voor het eerst in een keur uit Grimbergen uit 1275–76. In welk gebied *nochtans* als eerste is opgekomen, is zonder aanvullend onderzoek niet met zekerheid te zeggen. In het corpus van veertiende-eeuwse Nederlandstalige oorkonden is *nochtan* de gebruikelijke vorm in alle landsdelen en komt *nochtans* slechts tweemaal voor in Utrecht en Amsterdam. In Groningen en Drente lost *nochtans* na 1400 het oudere *nochtan* af (zie www.cartago.nl).

Een andere Mnl. variant is *nochtant*, met een extra -*t* waarvoor meerdere verklaringen denkbaar zijn. In de noordoostelijke oorkonden komt *nochtant* tussen 1400 en 1550 naast de andere varianten voor. Brugman gebruikt in zijn *Sermoenen* (15e eeuw) *nochtan* en *nochtant* zonder herkenbare ratio. Na 1600 verdwijnt *nochtan* beetje bij beetje uit de schrijftaal en blijft alleen *nochtans* over.

Dezelfde combinatie van woorden vinden we in andere Oudgermaanse talen: Gotisch *nauhþan* ‘nog’, Ohd. *noh danne* ‘nog, bovendien’, Oudsaksisch *noh than*, Middelnederduits *nochtan(t)*, *nochten(t)*. De Nederlandse *t* aan het begin van -*tan(s)* is uit *d* ontstaan in de combinatie met de stemloze -*ch* aan het einde van *noch*. Eenzelfde assimilatie is verantwoordelijk voor de *t*- in plaats van *d*- in *toch* (Mnl. *doch*) en *toen* (Mnl. *doe(n)*).

oefenen ww. ‘door herhaling leren’

Middelnederlands *ufenen* (1265–70) ‘(beroep, godsdienst) uitoefenen; (land) bewerken; zich inspannen’, Vnnl. *oeffenen* ‘zich voortdurend bezighouden met, uitoefenen’, vanaf eind 18e eeuw ook met de huidige betekenis ‘door herhaling een vaardigheid (doen) leren’. *Oefenen* gaat op Oudnederlands **ōvnan* terug: bij het contact tussen *v* en *n* op een morfeemgrens werd de *v* een stemloze *f* (vergelijk *erven* – *erfenis*, *even* – *effenen*). Daarnaast bestaat de eenlettergrepige stam *oev-* die hetzelfde betekent: Mnl. *uven* (1240, Limburg), sporadisch ook *oeven* in later eeuwen, bijv. *ghehouft* ‘bewerkt’ (1533), modern Drents *euven* ‘hinderen’.

Verwante vormen van *oefenen*: Oudfries *ōvenia*, *ōvonja*, *ōfnia* ‘uitvoeren, volvoeren’ (Modern Fries *oefenje* is aan het Nederlands ontleend), uit Proto-Germaans **ōbnjan-*. Verwanten van *oeven*: Mnd. *ōven* ‘bedrijven, bewerken; plagen’, Oudsaksisch *ōbian* ‘een feestdag vieren’, Mhd. *üeben*, *uoben*, Ohd. *uoben* ‘uitvoeren, uitoefenen, vieren’, Nhd. *üben* ‘oefenen’, uit PGm. **ōbjan-* ‘bewerken, uitvoeren’.

De wortel **ōb-* ‘werk’ zit ook in Ohd. *uoba* ‘feest’ (**ōb-ō-*), *uobo* ‘boer’, Os. *land-ōbo* ‘inwoner’ (**ōb-an-*). Het is een ablautvariant van **af-* ‘werk’, verwant met Latijn *opus*, Skt. *āpas-* ‘werk’ uit Proto-Indo-Europees **h₃ep-* ‘werk’. Mogelijk gaat **ōb* terug op een oorspronkelijke werkwoordsvorm van deze wortel, bijv. een PIE perfectum **h₃e-h₃p-*. Het wijder verspreide **ōbjan-* is een regelmatig causatief bij **ōb*, maar het beperkt verspreide **ōbnjan-* lijkt eerder een denominale afleiding van WGM. **ōb-n-* ‘bewerker’. Het Germaans kent ook nog het ww. **abnjan-* (Oudengels *efnan*, Oudnoors *efna* ‘doen, volvoeren’), mogelijk afgeleid van een (in het Germaans niet geattesteerd) zn. **af-n-* uit PIE **h₃ep-n-* (vgl. Skt. *āpnas-* ‘bezit’, Het. *happina-* ‘rijk’), maar volgens Kroonen (2013: 1) afgeleid van het bw. **aba* ‘weg, uit’ (Ned. *af*).

ondeugend bn. ‘ongehoorzaam’

Middelnederlands *ondoghende* [spreek uit als *ondeugende*] *heren* ‘deugdeloze heren’ (ca. 1400, Willem van Hildegarsberch), Vroegnieuwnederlands *ondeugend* ‘ondeugdelijk’: *overmids dat zij tvolc van dien lande ooc ondueghende ende ombequame vonden ter oorloghen* ‘aangezien ze de bewoners van dat land ook ondeugdelijk en onbekwaam vonden voor de oorlog’ (1557, Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghiste*), *dat sy wt ghiericheyt de ghenen niet en straffen, die ondeughende loos dinck offeren* ‘dat ze uit gierigheid niet diegene straffen die waardeloze dingen offeren’ (Deux-Aesbijbel, 1562). Voorbeelden uit de 17e eeuw: *de oude doch ondeugende uytyvlucht* ‘de oude maar ondeugdelijke smoes’ (1618), *ondeuchende wapenen* ‘ondeugdelijke wapens’ (1647), *ondeugent kruyt* ‘nutteloos kruid’ (1655), *de plancken vanden solder waeren gansch ondeugend ende vergaen* ‘de zolderplanken waren geheel ondeugdelijk en verrot’ (1662, *Verbaal Meijerij Den Bosch*).¹ In de 18e en 19e eeuw ook ‘deugdeloos, onzedelijk, oneerbaar’. Vanaf de 19e eeuw komt de huidige betekenis ‘brutaal, ongehoorzaam’ voor: *die haar nu reeds ondeugend plaagde* (Loosjes, 1806), *wederkeerig als een ondeugend kind* ‘weerspannig’ (1837).

Ontkenning van het tegenwoordig deelwoord van **deugen**, Middelnederlands *doeghend*, *doghend*, *dughend* ‘deugdzaam, edel’ [spreek alle uit als *deugend*] in Hollandse teksten (ca. 1400), Vnnl. sporadisch *deugend* ‘goed, vroom’ (1650). Een slechts eenmaal aangetroffen variant van de ontkenning is *wanduegende* [*onderpanden*] ‘ondeugdelijke onderpanden’ (Den Bosch, 1529).

¹ Voor de transcriptie van het *Verbaal* van de Meijerij van Den Bosch uit 1662, zie www.henkbeijersarchiefcollectie.nl/historisch_onderzoek/nationaal_archief.htm.

ontbreken ww. ‘mankeren’

Vmnl. *ontbreken* (Nederrijn, 1270–1290), *ontbreken* (West-Vlaanderen, 1285) ‘ontsnappen aan (+ datief of genitief); in de steek laten (+ datief); ontbreken, mankeren (+ datief). Intransitief ww. Mnl. *ontbreken* ook nog ‘uit de slaap wakker schrikken’ en ‘met geweld losrukken; bevrijden’. Nnl. *ontbreken* betekent nog maar zelden ‘losbreken’, meestal ‘mankeren’. Zn. *ontbrek* (1642) ‘gebrek’ zeer sporadisch.

Samenstelling van *breken* met het voorvoegsel *ont-* dat hier ‘weg van’ betekent. Oorspronkelijk zowel persoonlijk gebruikt (ontsnappen aan, in de steek laten) als onpersoonlijk (iets ontbreekt aan iemand), maar nu alleen maar onpersoonlijk: *Het ontbreekt mij*, niet: *Ik ontbreek hem/haar*. In de betekenis ‘ontkomen aan’ wordt nu *uitbreken* gebruikt.

Verwanten: Mnd. *en(t)breken*, *un(t)breken* ‘losbreken, ontbreken, bevrijden; onderbreken, remmen’, Mhd. *enbrechen*, Vroegnieuwhoogduits *entbrechen* ‘losbreken, ontgaan, ontbreken, zich bevrijden’.

In de betekenis ‘niet aanwezig zijn, missen, mankeren’ gebruikt het Nederlands tot en met de zeventiende eeuw vaker dan *ontbreken* het ww. *gebreken* (zo ook het Oudfries met *breka* uit **ga-brekan*), waarvan nog het zn. **gebrek** in onze taal is bewaard. Opvallenderwijs komen bij *gebreken* de betekenissen ‘ontsnappen aan, in de steek laten’ niet voor, terwijl die bij *ontbreken* juist primair lijken te zijn. Aangezien Gotisch *gabrikan* nog ‘in stukken breken’ betekent, zal *gebreken* ‘missen’ uit het beeld van ‘in stukjes gebroken zijn, stuk zijn (en daardoor onvolledig)’ komen. Daarnaast moet het Duits-Nederlandse *ontbreken* via de geschilderde perspectiefwisseling vanuit ‘losbreken uit, ontsnappen aan’ tot stand zijn gekomen.

ontegenzeggelijk bn., bw. ‘wat niet valt te ontkennen, onweerlegbaar’

Nnl. *ontegenzeggelyk*, in 1746 als bn. (“Dat deeze Kunst nogtans een zeer nuttige zaak is (...) is een ontegenzeggelyke zaak”; in *De volmaakte Hollandsche keuken-meid*), in 1769 als bw. (“Dit word ... door den roemwaarden Musschenbroek ontegenzeggelyk bevestigd”; Berkhey). De variant *-zeggelyk* is vanaf het begin veel frequenter dan *-zeglyk*. Dat laatste komt vooral voor in de 19e eeuw en genoot een tijdje de voorkeur van woordenboekmakers (bijv. het *WNT*), maar is om ritmische redenen – vgl. *steegje* maar *weggetje* – geen spreektaalige vorm. Hetzelfde vinden we trouwens bij (on)gezeglyk, dat in de meeste teksten als (on)*gezeggelyk* verschijnt, en het verouderde *zeggelyk* ‘zegbaar; inschikkelyk’.

Afgeleid van het werkwoord *tegen seggen* ‘tegenspreken’ (1528, Vorstermanbijbel), vergelijk ook *teghensegghentlijckheydt* ‘neiging tot tegenspreken, tegenzeggelykheid’ (1624), *teghensegghinghe* (1481), *sonder teghen-segh* (1653) ‘ontegenzeggelyk’.

De gebruikelijke Middelnederlandse juridische en bestuurlijke term hiervoor is *wederseggen*, wschl. een leenvertaling van Latijn *contradicere* of Frans *contredire*. *Weerzeggen* raakt echter na ca. 1550 buiten gebruik, ongetwijfeld omdat *weer-* niet meer als ‘tegen-’ wordt begrepen. In de uitdrukking *tot wederzeggens toe* ‘tot opzegging’ vinden we het nog tot in de 19e eeuw. Zoals in het Mnl. naast *wederzeggen* ook *wederspreken* voorkomt, zo concurreert later *tegenzeggen* met *tegenspreken*, dat in het Nieuwnederlands het pleit gewonnen heeft.

De ontkennende bn. *on-tegen-zeg(ge)lyk* en *on-tegen-sprekelyk* (eerste attestatie in 1703; inmiddels verouderd) lijken rond dezelfde tijd te zijn opgekomen. De vraag is dan, waarom er tussen de eerste attestaties van *tegenspreken* (1477), *teghenseggen* (1481) en die van *ontegenzeggelyk*, *ontegensprekelyk* meer dan 200 jaar lag. Ook *onwederseggelick* (1641), gebaseerd op het oudere *wederseggen*, lijkt een latere formatie te zijn, terwijl *onwedersprekelyk* al in 1477 voorkomt in de betekenis ‘onherroepbaar’. Voor een antwoord zal onderzoek naar de historische productiviteit en de mogelijke Franse, Duitse en/of Latijnse voorbeelden van de bn. met *on_lijk* moeten zorgen.

overtollig bn. ‘overbodig’

Vroegmiddelnederlands *ouertulleg* (1276–1300), *ouertolleg* (1291–1300) ‘overvloedig’, *ouertullechheit* (1265–1270) ‘onmatigheid’, Nnl. *overtollig*. Daarnaast, vooral in Hollandse teksten, *overtallich* ‘overvloedig’ (1330), ‘overduidelijk’ (1353) en in het oosten ook *overtellich*. Vanaf 1600 overheerst *overtollig*, terwijl *overtallig* in frequentie afneemt en zich na 1700 in betekenis beperkt tot ‘boventallig’. De vormen met *-tull-* en *-tell-* vertonenumlaut van *-toll-* respectievelijk *-tall-*.

Alleen de *tall*-variant heeft verwanten in het Neder- en Hoogduits: Mnd. *overtellich* en *overtalich* ‘overbodig, bovenmatig’, Mhd. *überzellich*, Nhd. *überzählig* ‘boventallig’.

Overtollig veronderstelt als basis een zn. **over-tol* ‘bovenmaat, overvloed’, waarvan met *-ig* het bn. werd afgeleid (vgl. Vmnl. *overmoed* - *overmoedig*, *overdaad* - *overdadig*). Het element *-tol* komt waarschijnlijk overeen met **tol** ‘houten, kegelvormig speelgoed’ uit Proto-Germaans **tulla-* of **tullan-* m. ‘stukje hout, punt van een tak’, waarvan onder andere Duits *Zoll* ‘lengtemaat’ afstamt. Die verklaring houdt in dat reeds Oudnederlands **tol(l)-* een lengtemaat moet hebben aangeduid. Aangezien een woord **overtol* niet gedocumenteerd is valt als alternatieve verklaring te overwegen dat *overtollig* direct van *tol* werd afgeleid, naar het voorbeeld van *moed* – *overmoedig*, *daad* – *overdadig*.

De iets recentere variant *overtallig* zouden we als volksetymologische aanpassing van *overtollig* aan *tal* ‘getal’ kunnen opvatten: het element *-tol-* zal immers niet meer doorzichtig zijn geweest. Maar *overtallig* was en is niet tot het Nederlands beperkt. Er bestaan daarom dezelfde twee verklaringen voor als voor *overtollig*. In theorie kan *overtallig* van een ouder zn. **overtal* ‘heel groot aantal’ afstammen, maar daartegen spreekt dat Ned. *overtal* pas in de 17e eeuw en Duits *Überzahl* pas in de 18e eeuw in teksten wordt aangetroffen. Het alternatief is dat *overtallig* direct op *tal* is gebaseerd, en *überzählig* op *Zahl*.

paaïen 1 ww. ‘tevredenstellen’

Vroegmiddelnederlands *hem gepaijt houden* ‘zich tevreden(gesteld) voelen; zich (financieel) voldaan beschouwen’ (1265–1270), *payen* ‘betalen’ (1285), *wlpait* ‘volledig betaald’ (1297). Laatmnl. *payen*, Vnnl. *pa(e)yen*, *paaïen* ook ‘tot rust brengen, sussen, verzoenen’. Daarnaast ook Mnl. zn. *paye* ‘betaling’ (1300), Vnnl. *paye*, *paai* ‘betalingstermijn, soldij’. Vanaf de 16e eeuw komt sporadisch de variant *peyen* (1589), *peien* voor, die op hernieuwde ontlending aan het Frans kan berusten (met de moderne uitspraak van *payer*).

Ontleend uit Oudfrans *payer* ‘zich verzoenen met, tevredenstellen; iemand het verschuldigde geld geven’, afkomstig uit Latijn *pācāre* ‘bevredigen’ (een afleiding van *pāx* ‘vrede’). De financiële betekenis ‘met geld tevredenstellen, betalen’ heeft zich dus in het Frans gespecialiseerd uit ‘verzoenen, tevredenstellen’. Middelnederlands *payen* heeft beide betekenissen overgenomen, waarna in het Nieuwnederlands ‘betalen’ is verdwenen (in tegenstelling tot wat in het Frans en het Engels gebeurde) en ‘tevredenstellen, bevredigen’ overbleef. Via ‘sussen, tot rust brengen’ heeft zich het negatieve ‘inpalmen, met mooie praatjes iemands achterdocht of terughoudendheid wegnemen’ ontwikkeld. Het komt al in de zestiende eeuw voor (bijv. *Si payter so vele met haren valschen monde*, 1544) en is nu de hoofdbetekenis van *paaïen*.

paaïen 2 ww. ‘paren (van vissen)’

Vnnl. *payen* ‘paaïen’ (1645, *Hollandts Placcaet-boeck*), *paaytydt* ‘paaitijd’ (1707). De etymologische woordenboeken twijfelen tussen een herkomst uit *paden* ww. ‘een pad banen’ en identiteit met *paaïen* ‘tevredenstellen’. Het eerste is weinig overtuigend: tussen ‘een pad banen’ en ‘paren’ bestaat een betekeniskloof die niet met de verwijzing naar het bn. *loops* ‘geslachtsdriftig’ naast *lopen* verdwijnt. *Paaïen* betekent immers niet ‘een pad banen naar de paaïplaats’ maar de geslachtsdaad zelf. Het lijkt me waarschijnlijker dat *paaïen* ‘paren’ uit ‘bevredigen’ is ontstaan. *Payen* wordt immers ook in seksuele context gebruikt, bijv. *Ende ic bem noch een wel lustich wyf / Die eenen ruter vry wel zoude payen* ‘En ik ben nog een levenslustige vrouw, die een ruiter uitstekend zou bevredigen’ (Everaert, 1527), *Een goede haan moet twaalf hennen kunnen paayen* (Marin, 1703, Nederlands-Frans woordenboek s.v. *haan*).

Het belangrijkste bezwaar tegen de identiteit met ‘bevredigen’ zou kunnen zijn dat *paaïen* ‘paren’ vanaf de eerste attestatie onovergankelijk is: *Dat niemant ... sal mogen visschen naer ... riviervisch ... vanden eersten april tot den lesten meye toe, op dat de visch als dan met vreden soude mogen payen*. Maar de overgang van een overgankelijk naar een onovergankelijk ww. is natuurlijk prima mogelijk. Vergelijk *paren*, waarmee dat al in de 16e eeuw is gebeurd: ‘tot een paar samenvoegen’ > ‘een paar vormen’.

parafernalialia zn.mv. ‘toebehoren’

Oorspronkelijk een juridische term voor het ‘eigen bezit van de vrouw, dat zij buiten de bruidsschat inbrengt in het huwelijk en zelf mag beheren’, en een directe overname van het Latijnse bn. *paraphernalia* in *bona paraphernalia* ‘parafernale goederen’. Het Latijnse bn. *paraphernalis* is afgeleid van Grieks *parapherna* ‘neven-gift’.

In Nederlandse teksten voor het eerst met genoemde betekenis aangetroffen in Vnnl. *parafernele goed(-)*, *parafranele goed(-)* ‘eigen bezit, bezit van een gehuwde vrouw’, beide in Eduard De Dene’s *Testament rhetoricael* (ca. 1560, Westvlaams): *adieu die haer Parafernele goedynghen verquisten* ‘Adieu, zij die hun eigengoederen verkwisten’, *dat de zulcke (...) verpepert zyn parafernele goedt* ‘dat zo iemand zijn eigengoederen verkwist’, en *thuwen wyfue zonder quae bemoedynghen (...) gheenssins huere parafranele goedynghen die doende Dilapederynghe* ‘een vrouw te huwen zonder kwade bedoelingen (...) geenszins haar eigengoed te verspillen’.

In een juridisch werk uit 1638: *Paraphernale goederen ... werden ghenoeft, die boven den Berns- of Bruydt-schat aen den Man ghebracht worden, de welcke oock het peculium ofte eyghen goedt van een Vrouw ghenoeft worden, om dat sy die goederen buyten des Houwelijcks uytgift afgescheyden, behouden mach* (Johan van den Sande, *Vijff Boecken der Gewysder Saecken voordien Hove van Vries-Land*, 1638). Vervolgens een attestatie uit de *Nieuwe Algemene Konst- en Letterbode* van 1798 (deel 9, p. 132): *... gevolgd door bloedverwanten, oppassers en bedienden, die de paraphernalia dragen, de enigste uitzet, die een dogter, by haar trouwen, van hare ouders medekrygt*.

Een vroege tekst waarin de afgeleide, moderne betekenis van ‘snuisterijen, toebehoren’ naar voren komt is: *met al de paraphernalia van hunne schurken-trots ter Beurse optredende* (Algemeen Handelsblad, 1829). Echt frequent wordt *parafernalialia* pas vanaf ca. 1900. Ook de meervoudsvariant *parafernalialien* komt voor: *versierd met al de juweelen en parafernalialien van het birmasche koningschap* (Sumatra-Courant, 1877), *al den luister, die de staats paraphernalialien aan de gelegenheid konden bijzetten* (Java-bode, 1866).

De invloed van het Engels (op de betekenis) en Duits (op de vorm) kan niet uitgesloten worden. In het Engels is *paraphernalia* in elk geval al in 1736 geattesteerd in de niet-juridische betekenis ‘toebehoren’: *[Thunder and lightning] are indeed properly the Paraphernalia of a Ghost [on the stage]* (Henry Fielding, *Pasquin*). Voor het meervoud op *-ien* vgl. Duits mv. *Paraphernalien*, al minstens vanaf 1738 in juridische zin: *an den paraphernalien stehet nach gemeinen rechten dem manne ordentlich kein recht zu* (Thomas Hayme, *Allgemeines teutsches iuristisches Lexicon*, 1738). De klinker van het suffix *-eel*, in plaats van *-aal* zoals elders, bij De Dene in 1560 beantwoordt aan die in (een deel van) de Franse juridische teksten uit de 16e tot 18e eeuw: *biens paraphernelz* ‘parafernele goederen’.

penantie zn. ‘strafschop’

Variant van het aan het Engels ontleende **penalty** (in het Engels het eerst in 1889 als *penalty kick*). Terwijl standaardtalig *penalty*, evenals in het Engels, beginklemtoon heeft, is in *penantie*, *pinantie* de tweede lettergreep beklemtoond. De redenen voor de accentverschuiving en de vervanging van *l* door *n* zijn nog niet geheel duidelijk. Zonneveld 2013: 78 verklaart de klemtoon uit het feit dat *-al-* een gesloten lettergreep vormt, waar in het Nederlands, althans bij spellingsuitspraak, de klemtoon op moet vallen. Verder signaleert Zonneveld in een voetnoot het probleem van de *nt* maar heeft geen oplossing. Het bestaan van *nt* geeft voor mij al aan dat het hier niet enkel om spellingsuitspraak kan gaan. Van Oostendorp (2013) merkt terecht op dat *penantie* niet ontstaan kan zijn in navolging van andere Nederlandse woorden op *-antie* (*vakantie*, *garantie*), omdat die als *-ansie* worden uitgesproken. Verder wijst hij nog op *royalty* ‘aandeel in de opbrengst’, dat zijn beginklemtoon behouden heeft en ook begin twintigste eeuw aan het Engels is ontleend. Zijn eigen verklaring is dat in *-alt-* de ‘dikke’ (velare) *l* voor de *t* moeilijk te horen was en verdween, waarna de voorafgaande *n* de korte *a* nasaliseerde en men *penàtie* hoorde dat men als *penantie* opvatte. Het nadeel van die verklaring is dat die vier fonetische stappen binnen 10 tot 15 jaar zouden moeten hebben plaatsgevonden (zie beneden). Bovendien hebben niet alle dialecten die *penantie* zeggen ook een ‘dikke’ *l*, en bleef de *l* in andere leenwoorden, zoals *halte*, wel overal bewaard.

Misschien komen we iets verder met een nauwkeuriger overzicht over de historische vormen. De meeste van de volgende vindplaatsen komen uit het krantencorpus van Delpher; daarnaast heb ik ook gebruik gemaakt van de online platforms van dialectwoordenboeken en van Demuynck 2017.

1a. *Penalty*: 1893 *penalty k[fick]* (Gooi- en Eemlander), 1894 *strafschop* (*penalty kick*) (Rotterdamsch Nieuwsblad), 1898 *penalty kick* (De Telegraaf), 1899 voor het eerst los *penalty* (De Telegraaf), en verder in andere samenstellingen zoals *penalty-bal* (1903, Tubantia). Het enkelvoud wordt voor het eerst gespeld als *penaltie* in 1906 (Tubantia). Het feit dat het meervoud ook in het Engels een *ie* heeft, kan hierbij meegespeeld hebben. De klemtoon op *-alt-* wordt slechts eenmaal expliciet gemaakt: *drie maal corner penàtie* (1956, De Tijd). In het taalgebruik in heel Nederland en België komt daarnaast de standaardterm *penalty* met beginklemtoon voor.

1b. *Pinaltie* (15 keer tussen 1920 en 1982) en *pinalty* (nog vaker, vanaf 1915 vooral tot 1940).

1c. *Pennaltie*, slechts drie keer in 1914 en 1919.

2a. *Penantie*, voor het eerst op 25 oktober 1911 in de Nieuwe Tilburgsche Courant, in een stukje in het Tilburgs: *Penantie! penantie! penantie! Refri! hè de dè naa wîr nie gezien ‘Penalty! (3x) Scheids! Heb je dat nou weer niet gezien’*. Daarna regelmatig in kranten uit allerlei regio’s, van Limburg tot Noord-Holland, in de eerste helft van de twintigste eeuw, en in veel dialectwoordenboeken. Demuynck 2017 laat zien dat *penanty* ook in heel Vlaanderen een gebruikelijke term is (en zeker niet alleen op de beroemde uitspraak uit 1982 van Wim Reijers teruggaat).

2b. *Penanty*, in deze spelling voor het eerst in de Tilburgsche Courant, 30 sept. 1912: *door goed combineren wisten zij in het penanty gebied een schot te lossen dat onhoudbaar was*.

Vanaf 1914 meer vindplaatsen in allerlei regionale kranten, soms in dialectteksten (o.a. Nieuwe Tilburgsche Courant, Maasbode, Eindhovens Dagblad, Voorwaarts, De Graafschapbode, Geldersche Courant, Bredasche Courant, Limburgsch Dagblad).

2c. *Pinantie*, voor het eerst in 1913 in het Rotterdamsch Nieuwsblad (26 april), in een alinea die ook het leenwoord *refrie* ‘scheidsrechter’ bevat. Vanaf 1915 ook in de spelling *pienantie*. De vormen *pinantie* en *pienantie* blijven de hele eeuw frequent. De variant *pinanty* komt een paar keer voor in Brabant in de jaren 1930.

3. *Pelantie* staat in de Delftsche Courant van 11 juli 1912, in een klaagzang over Engelse sporttermen: *zelfs de jongen op straat (...) weet van geen strafschoep, maar wel van een “penaltie”, “pelantie”, of hoe hij het woord verder radbraakt*. In Nederland is deze vorm verder onvindbaar. Wel komt hij in een paar moderne dialectwoordenboeken van Oost-Vlaanderen en Vlaams-Brabant voor: *pélantie* in Asse, en *pilantie* in Berlare. Het dialectkaartje in Demunyk 2017 laat zien dat heel het centrale deel van Oost-Vlaanderen *pelanty* kent/kende; vgl. nu ook het online *Woordenboek van de Vlaamse dialecten*, s.v. *strafschoep*.

De eerste verandering bij de inlijving van het Engelse woord is de verschuiving van de klemtoon geweest. Wanneer dat gebeurd is blijkt deels uit het citaat uit 1912 in (3), waar de spreektaalvorm met *penaltie*, niet *pennaltie* wordt weergegeven, en dus waarschijnlijk al onbeklemtoond *pe-* heeft; en uit het voorkomen van *penantie* in 1911, dat klemtoon op *-ant-* veronderstelt. Nu laten de voorbeelden in (1) zien dat *penalty* een Nederlandse verkorting is van *penalty kick*, dat deels als *penalty-bal* werd vertaald, en ook andere samenstellingen komen voor, zoals *penalty-stip*. In dergelijke, langere woorden is in het Nederlands de druk tot accentverschuiving vanaf *pe-* groter dan in korte woorden (vgl. *àmbacht* maar *ambachtelijk*). Waarschijnlijk is daardoor *pénalty* tot *penàntie* geworden.

Tussen ca. 1900 en 1911 moet *penàntie* zijn ontstaan. Een directe assimilatie van *n_l* tot *n_nt*, dus van *penaltie* tot *penantie*, is denkbaar maar onwaarschijnlijk want zonder parallel. Gezien het vroege aantreffen van *pelantie* in 1912 in Delft, en het ruimere voorkomen in Oost-Vlaanderen, bestaat een andere mogelijkheid. Een metathese van *l* met een andere liquid of nasaal (*r, n, m*) is in alle talen een vrij gebruikelijk fenomeen, zeker in woorden zonder morfologische houvast. *Pelantie* kan derhalve direct uit *penaltie* zijn ontstaan. Daarna werd blijkbaar in een groot deel van het taalgebied *l_nt* tot *n_nt*, door anticipatie van nasaal die aan het slot van de beklemtoonde lettergreep staat. Eventueel kan nog aan ondersteuning door het woord *penarie* ‘problemen’ worden gedacht, dat een zeer vergelijkbare fonologische structuur heeft en in dezelfde betekenisfeer zit (in de trant van: wie een *penantie* tegen krijgt zit in de *penarie*).

Dat men van het verband tussen Engels *pénalty* en inheems *penàntie* wist, blijkt ook uit de volgende opvallende vindplaats in *Uitspraken van den Raad voor de Scheepvaart en uitspraken in beroep van den voorzitter van dien raad* van 21 augustus 1926. In een uitspraak inzake de zware stormschade aan het stoomschip *Andijk* staat op pagina 7 onder andere: “dat deze schepen dan ook altijd een zeer slechten naam hebben gehad en door het volk *penàntie-schepen* (*penaltyships*) werden genoemd.” Het Engelse *penalty ship* ‘schip met gestraften, meestal op weg naar een strafkolonie’ heet elders in het Nederlands een *strafschip* (attestaties in Delpher tussen 1839 en 1933).

pimpelpaars bn. ‘hard paars’

Nnl. *pumpel* bn. (1617), *pimpel* zn. ‘paars’ (1624), *pimpelpaers* bn. (Bredero, 1610–1619), *pumpelpaers* (1642), *pimpelpeers* (1650). Daarnaast de verbinding *pimpel en peers* (1733), *pimpel en paars* (1738).

Pumpel is waarschijnlijk ontstaan door ronding van *i* naast de lipklanken *p* en *m*, vgl. *wulp* uit *welp*. Ook bij *pimpel* ‘pukkel, puist; vaasje, glaasje’ bestaan varianten met *u* (al in de 17e eeuw), evenals bij *pimpelmees* (Wvla. *pumpermeeze*).

De zoektocht naar een kleurwoord als directe bron van *pimpel* is tot nu toe vruchteloos gebleven. Het woord *purper* is vanouds met *u* geattesteerd en er is niets dat voor een dissimilatie van *pur-* tot *pum-* pleit. De *pimpelmees* heeft weliswaar een blauwe kruin en vleugels, maar het woord is pas vanaf 1567 geattesteerd, en de herkomst van *pimpel* wordt er niet duidelijker door. Het werkwoord *pimpelen* ‘veel drinken’ doet aan de gekleurde neus van drinkebroers denken, maar lijkt eerder van het zn. *pimpel(tje)* ‘drinkglaasje’ te zijn afgeleid.

Mogelijk is daarom de kleurbetekenis van *pimpel* secundair ontstaan, zoals bij **paars** zelf (oorspronkelijk ‘Perzisch’), *oranje* (‘sinaasappelkleur’) en *violet* (‘viooltjeskleur’). Het valt op dat *pimpel* en *pumpel* in de oudste teksten niet dwingend en/of uitsluitend een kleur aanduidt. De *pumpele wanghen* uit 1617 kunnen ‘bolle wangen’ betekenen: *Ick belooffe dit: dat jou Deensche kop, en pumpele wanghen, van desen avont lustigh vlieghe sullen vanghen* (Klucht van Tryn van Hamborgh). De beschrijving is duidelijk pejoratief, en de wangen kunnen als ‘met de kleur van pukfels’ worden opgevat. Ook negatief is de omschrijving van Fijtjes wangen in Jan Vos’ Klucht van Oene (1642): *Heur rondtom kaakelbont en pumpelpaerse wangen zou men in 't gasthuis veur tinne-pispotten an de bedtsteen te pronk hangen*. Bredero’s *pimpelpaers* staat in een spotlied over een lelijke minnares: *Haer tangden zijn kastangie bruyn, heur lippen pimpelpaers*. Ook in het anonieme *Muyder-sproockje* uit 1650 slaat *pimpelpeers* op het gezicht: *hy swol van benautheyt om sijnen kop gelijk een padde, ja wiert so pimpelpeers in sijn aensicht, als hadde hy al een uyr aen de galgh gehangen*. Ten slotte maakt deze interpretatie het bestaan van *pimpel en peers* ‘bont en blauw’ begrijpelijker, namelijk als ‘beurs en paars’: *Daar ik myn nieuwsgierigheid, met een pimpel en peerse schouder meer dan een geheele week lang beklaagde* (1733).

Ik stel dus voor dat *pimpel* oorspronkelijk ‘pukkelkleurig’ betekende, en hetzelfde woord was als *pimpel* ‘pukkel’ dat in het *WNT* alleen onder *pumpel* genoemd wordt, maar dat zeker identiek is aan *pimpel* ‘borrelglaasje’, *pimpel* ‘zwak persoon’ en ook *pimpeltje* ‘kleine mees’. Hoewel de samenstelling *pimpelmees* (1567) eerder is geattesteerd dan *pimpeltje* ‘pimpelmees’ (1622), kan aan het benoemingsmotief ‘kleine mees’ moeilijk getwijfeld worden.

Nederlands *pimpel* moet verwant zijn aan Engels *pimple* ‘pukkel’, Middelenegels *pempele*, *pymple*. Dat laatste kan binnen het Engels horen bij Oudengels *pipeliende* ‘puistig’, maar de verdere herkomst van *pi(m)pel-* geldt als onduidelijk.

pissebed zn. ‘bedwateraar; insect; paardenbloem’

pissebedde (1555), *pissebet* (1617) ‘bedwateraar’; *pissebedde* (1567), *pisbedde*, *pisbloeme* ‘paardenbloem; insect’ (1599).

Enkele typische Vnnl. uitdrukkingen zijn: ‘zien als een pisbed’, dat is ‘beschaamd kijken’: *Laet elc water in zijnen wijn doen, laet elc pissebedde up zijnen nuese zien* (van Vaernewyck, 1566); en ‘zwijgen als een pisbed’, dat is ‘er het zwijgen toe doen’: *swygen als een pissebedde* (Cats, 1627). In moderne dialecten komt voor het insect een naam met ‘pissen’ vooral in Holland voor: *pissebed*, *beddepisser*, *beddezeiker*, *piszeug*, *piszogge* (TNZN, kaart 44). Voor ‘paardenbloem’ komen samenstellingen met *pis-* vooral in het zuiden voor: *pissebed*, *bedpisser* en *bedzeiker* in Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen en Zeeland, *pisbloem* in Oost-Vlaanderen, Brabant en Limburg (*PLAND*).

De bloem is zo genoemd naar zijn diuretische werking. Ook het insect gold in ouder volksgeloof als waterafdrijvend middel, en werd in brij verwerkt waarvan de consumptie tegen bedplassen zou helpen. Mogelijk was het feit dat pissebedden zich altijd in vochtige omgevingen ophouden hier debet aan.

In Frans *pissenlit* ‘paardenbloem’ (vanaf de 15e eeuw), letterlijk ‘pis-in-bed’, zijn dezelfde eigenschappen toegekend aan de bloem. Het lijkt erop dat het Nederlandse woord uit het Frans is ontleend, juist ook vanwege de geografische verspreiding in het Zuidnederlands, maar zeker is dat niet. Ten eerste mist in het Nederlands het voorzetsel ‘in’, ten tweede verklaart dat de geografie van *pissebed* ‘insect’ maar matig, en ten derde is de semantisch verwante samenstelling *schijt(e)broek* ‘lafaard’ immers ook al in de zestiende eeuw geattesteerd: *schijt broeck* (1569–1578), *schijte-broeck* (1663). Ik beschouw *pisse-bedde* ‘bed-plasser’ daarom toch in de eerste plaats als een interne formatie van het Nederlands. Wel kan het gebruik als naam voor de paardenbloem door taalcontact met het Frans zijn bevorderd.

plengen ww. ‘uitgieten’

Zuidoostmiddelnl. *plengen* ‘mengen’ (1477), Vnnl. *plengen* ‘knoeien, storten, uitgieten; zuipen, plassen’ (1577), ook *verplengen* (1619). De betekenis ‘voor de goden als een offer uitgieten’ is vanaf de achttiende eeuw bekend. Een dialectische variant is *plingen* (ca. 1599). Daarnaast sporadisch *planghen* (1645).

Slechts weinig verwante woorden bekend: Middelnederduits *plengen*, *plangen* ‘mengen; ophitsen, ruzie stoken; bedriegen’, *plenger* ‘oproerkraaier, leugenaar’, Mnd., Mhd. *plang*, *planc* m. (gen. *planges*) ‘twist, tweedracht’. Voor het Nederlands moeten we uitgaan van een pejoratieve betekenisverandering van ‘mengen’ naar ‘knoeien, uitgieten’ en tenslotte de huidige, ceremoniële connotatie.

Een Germaanse etymologie ontbreekt. Er zijn maar weinig Germaanse erfwoorden die met *pl-* beginnen. Kandidaten zijn *plegen* en *ploeg*, maar met geen van beide is *plengen* ‘mengen’ te verbinden. Het merendeel van onze woorden met *p-* komt uit het Latijn of het Frans. Daarbij laat *plukken* uit Latijn *piluccare* zien dat tussen de *p* en de *l* een klinker kan hebben gestaan. Een mogelijke kandidaat voor Mnd. *plang* is Oudfrans *palange* ‘hefboom, draagjuk om emmers te dragen’, dat uit een Latijnse vorm **palanga* ‘stang, hefboom’ bij Klassiek Latijn *phalanga* ‘kaapstander, rol om schepen voort te schuiven’ stamt. Van een *k*-variant **palanca* van datzelfde woord is, via Oudpicardisch *planke*, ons woord **plank** afkomstig. Indien in het Romaans ook van **palanga* een gesyncopeerde variant **planga* bestond, kan die in het Germaans als een *a*-stam **planga-* ontleend zijn. We zouden dan de volgende veranderingen kunnen veronderstellen: **planga-* ‘hefboom’ ontwikkelde zich overdrachtelijk tot ‘twist’, vanwaar Mnd. *plang*. Door toepassing van ‘stang’ als ‘roerspaan’ kon in het Germaans het ww. **plangjan-* ‘roeren, mengen’ worden afgeleid, dat Ned. *plengen* oplevert.

Vanwege ontbrekend bewijs voor enkele aan te nemen tussenstappen, bijv. dat **planga-* ooit ‘roerspaan’ betekende, valt deze oplossing in de categorie “bij gebrek aan beter”.

prijken ww. ‘pronken’

Vroegmiddelnederlands *priken* ‘de handen in de lucht steken’ of ‘in de handen klappen’ (1265–70), Laatmnl. *priken* ‘ophef maken’ (1390–1410), *priker* ‘snaarspeler’ (1479), *prikersse* ‘snaarspeelster’ (1479), en met een andere klinker *preycken* (1477); Nnl. *prijcken* ‘zich opzichtig gedragen, pronken; in het oog vallen’ (1524), ‘talmen, aarzelen’ (1550; meestal in *sonder lang prijcken*); *prikinge* ‘overwinningsfeest’. Moderne dialectvarianten: Westvlaams *priecken* ‘op kraambezoek gaan’, Limburgs *priecker* ‘weifelaar; vitter’. Het langdurig stilstaan of -zitten tijdens het ‘pronken’ verklaart de latere overgang naar ‘aarzelen’. Verwant: Mnd. *prēken* ‘pronken’.

Indien de woorden teruggaan op het Westgermaans, veronderstellen ze **prīk-* en (voor Mnl. *preycken* en Mnd. *prēken*) **praik-*. Qua betekenis en vanwege *pr-* ligt het voor de hand om *prijken* te verbinden met **pronken**, Mnd. *prunken* ‘pronken, pralen’, en met Mhd. *branc*, *pranc* ‘pralerij, pronk’, Nhd. *prangen* ‘prijken’, Engels *prank* ‘pronken’, *prink* ‘zich opdirken’. Die wijzen op WGm. **prunk-*, **prank-*, **prink-*. Het Middel- en Nieuwnederlandse *prangen* ‘klemmen, drukken’ heeft dezelfde vorm als Hoogduits *prangen* ‘prijken’, en gaat, getuige Gotisch *ana-praggan* ‘drukken, dringen’, op een oudere variant PGm. **prang-* terug. De overgang van ‘drukken’ naar ‘pronken’ heeft zich mogelijk via ‘vastklemmen’ en ‘vastgeklemd, zichtbaar zijn’ afgespeeld, al kan specifiek voor *prijken* vanwege de oudste betekenis ook aan ‘de handen samendrukken’ > ‘opvallen’ gedacht worden.

Naast **prangan-* bestond het iteratief **prakkōn-* ‘persen, prakken’, dat in Nederlands **prakken** bewaard is (Kroonen 2013: 399; de Indo-Europese etymologie van het werkwoord is onzeker). De *k* van **prakkōn-* is ingevoerd in het oudere **prang-*, waardoor *pronken* en de andere boven genoemde *nk*-varianten ontstonden. *Prijken* moet als variant van *prakken* zijn ontstaan, maar de herkomst van de **ī* in *prijken* is niet duidelijk. Mogelijk hoort hierbij ook Mnl. *prighen* ‘zich inspannen, strijden’, waarvan **priegelen** ‘peuteren’ afstamt; maar daarover een andere keer.

proesten ww. ‘niezen, lachen’

Middelnederlands *pruysten* ‘niezen; uitspuiten’ (1477), Vroegnieuw-nederlands *proessen* of *proesten* ‘niezen’ (1573), *pruysten* ‘niezen’ (1599). Pas vanaf 1746 treffen we *proesten* ‘niezen, schuimbekken’ in literaire teksten aan, het eerst in Holland, en meermaals in combinatie met het rijmwoord *hoesten*. Na 1800 komt ook de uitdrukking *proesten van het lachen* voor. De *oe* in Hollands *proesten* is onverwacht: hij kan zijn overgenomen uit het Oostnederlands of het Nederduits (waar *prūsten* in de betekenis ‘niezen’ al eerder voorkomt), of misschien is *proesten* als rijmwoord gevormd bij *hoesten*. Verwante vorm: Mnd. *prūsten* ‘niezen’.

Nauw verwant zijn Vnnl. *pruyschen* ‘snikken’ en *pruyssen* ‘snoeven’. In moderne dialecten o.a. bewaard als Vlaams en Zeeuws *pruuse* ‘bruisen’, Brabants *pruise*, *proese*, Ripuarisch *proesje* ‘geweldig snuiven’. Met korte klinker in het Zuidnederlands *prossen* ‘borrelen’. *Pruissen* en *pruisten* lijken qua vorm en betekenis erg op **bruisen**, Vnnl. *bruizen*, *bruisschen*, Duits *brausen*, uit Westgermaans **brūsan*. Mogelijk zijn *pruissen* en *pruisten* uit dat laatste werkwoord ontstaan met onomatopoëtische (bij ‘niezen’ en ‘snuiven’) verstemlozing van de *b-* tot *p-*.

Daarmee is de *t* van *pruisten* nog niet verklaard. Denkelijk is **prūsten* uit **prūsen* gevormd onder invloed van Nederlands-Nederduits **pūsten* ‘blazen’, waaruit Middelnederduits *pūsten* ‘blazen’, Middelnederlands *oppuysten* ‘opblazen, zwellen’ (1477), Nnl. *poesten* ‘blazen, hijgen, snoeven; zoenen’ (1573; wschl. uit het Nederduits ontleend), *puisten* ‘blazen, hijgen’ (1627), *puyster* ‘blaasbalg’ (1599). Een samenstelling hierbij is *assche-puyster* ‘asblazer’ (17e eeuw), na 1700 **assepoester** zoals in de sprookjesfiguur. Een ander woord dat aan *puisten* ‘blazen’ verwant is, is **puist** ‘pukkel’ (1285), oorspronkelijk ‘blaas, zwellings’.

pruilen ww. ‘de lippen tuiten van teleurstelling’

Middelnederlands *pruulstu* ‘pruil jij’ (*ende alsment di bidt, so pruulstu* ‘rogata non cantas’; Hol. 1464–1485), *hi pruult* ‘hij pruilt’ (Hol., 1430–1450), *pruylen* ‘mopperen’ (1477). Nieuwnl. *pruylen* ‘mopperen, treuren’ (1552–1554), *pruilen* (1615) ‘mopperen, boos zijn, dreinen, treuren’. In dialecten: *proelen* in Gelderland, Overijssel, Drente, Groningen, *prullen* in Noord-Holland, *prollen* ‘pruilen, knoeien, zuipen’ in Zeeland. Daarnaast Mnl. *proel* m. o. ‘mooie woorden, woordenpraal’ (1479). Met korte klinker: Mnl. *prollen* ‘brommen, grommen’ (1490), Nnl. *prollen* ‘grommen’ (1643).

Verwante vormen: Middelnederduits *prūlich* ‘pruilerig’. Onzeker is de verwantschap van Middelenlengels *prolle*, Vroegnieuwengels *prowle*, *proole*, Ne. *prowl* ‘rondsluipen, clandestien verkrijgen’. Daarnaast Laatmiddelenlengels *purle* ‘rondsluipen’, met metathese uit **prulle*. Of de Engelse woorden inderdaad verwant zijn, hangt ervan af of men ‘pruilen’ of ‘mopperen’ qua betekenis met ‘rondsluipen’ wil verbinden.

We moeten uitgaan van **prūl-* ‘pruilen’ in het Noordnederlands en Nederduits, en **prul-* in het hele Nederlands. Gezien Mnl. *proel* ‘mooie woorden’ en *prollen* ‘brommen’ lijkt de beste verbinding die te zijn met Middelnederduits *pralen* ‘luid spreken, snoeven’, een afleiding van Mnd. *prāl* ‘lawaaï, opschepperij’ (in de standaardtaal gekomen via het Hoogduits, zie bij **pralen**). Dan was het geluid dat bij mopperend ‘brommen’ hoort dus de oudste betekenis van *pruilen*, dat zich later heeft beperkt tot de bijbehorende gezichtsuitdrukking. Deze onomatopoëtische woorden met *pr-* kunnen met **brallen** en **brullen** verbonden worden waarin ook *a-* en *u-*vocalisme afwisselen, net als in *pralen* naast *pruilen*. De variatie tussen *br-* en *pr-* kan op het konto van hun klanknabootsende karakter geschreven worden.

rataplan zn. ‘rommel’

Nnl. *rataplan* ‘rombom’, nabootsing van het geluid van een trommel. Het vroegst aangetroffen in *Rataplan, of de jonge Trommelslager*, titel van een uit het Frans vertaald blijspel (1825). Daarna bekend geraakt door *het rataplan(-koor)* uit Meyerbeers opera *Les Huguenots* (1836), in Nederlandse krantenrecensies vanaf de jaren 1850. Van het geluid is afgeleid het werkwoord *rataplannen* ‘op de trommels slaan’ (1864, Busken Huet). De uitdrukking *d(i)e (ge)heele rataplan* ‘de hele santekraam, de hele boel’ tref ik in kranten aan vanaf 1865, met *rataplan* (1865), *ratteplan* (1884), *rattaplan* (1887).

Afkomstig uit Frans *rataplan* ‘tromgeroffel’ (sinds 1822 in de titel van boven genoemd blijspel), klanknabootsend gevormd; vergelijk Franse varianten als *patatras*, *patatrac*, *patapouf*, *bataclan*.

rekel zn. ‘mannetjesvos; deugniet’

Nnl. *rekelken* ‘straathond’ (1550), *rekel* ‘waakhond’ (1552), ‘jachthond’ (1605), ‘mannetjeshond’ (1661). Toegepast op personen: *rekel* ‘schoft, deugniet’ (1552), ‘gierigaard’ (1561), ‘manspersoon’ (1623). Overgedragen op andere dieren: *rekel-wolf* ‘mannetjeswolf’ (1750), *rekel* ‘mannetjesvos’ (1857). Dialectaal *rekel* ‘mannetjeskonijn, rammelaar’ in Limburg.

Verwante vormen: Middelnederduits *reke* naast *rekel* ‘grote boerenhond’, Vnhd. *Rache* ‘speurhond’ (alleen in Gessners *Thierbuoch*, 1563; mogelijk Alemannisch dialect), Oudengels *ræce*, *racca* ‘speurhond’, Engelse dialecten *rake* ‘herdershond’, Oudnoors *rakki* m. ‘hond’.

Het woord *rekel* gaat terug op **rakila-*, dat blijkbaar in het Nederlands-Nederduits is afgeleid van **rakan-* ‘speurhond’. De andere Germaanse talen wijzen op PGm. **rakan-* en **rakkan-*. Beide zijn verzelfstandigd uit een Proto-Germaans woord voor ‘grote hond’ of ‘speurhond’ met nominatief **rakō*, genitief **rakkan-* (Kroonen 2013: 404). Het woord kan oorspronkelijk ‘speurder’ hebben betekend en horen bij het werkwoord **rekken** (PGm. **rakjan-*), dat zich immers uit een betekenis ‘zich uitstrekken naar, zich richten op’ heeft ontwikkeld. Andere Nederlandse verwanten met *a*-klinker zijn **rak** ‘vaarwater’ uit **raka-* ‘recht’ en **raak** ‘hark’.

reu zn. ‘mannetjeshond’

Middelnederlands *ruede* (1285) ‘hond, valse hond’ (als scheldwoord), verder ‘grote, sterke hond, bloedhond; mannetjeshond’, overdrachtelijk ‘ellendeling, onmens’; *bantrade* ‘kettinghond’ (1437). Vnnl. *rue* (1550, Lambrecht), *rueikin* ‘reutje’ (1550), *reud* ‘mannetjeshond; geile man’, *reudhond* (1599), mv. ook *roën* (Gheurtz, *Adagia*, 1552), dialectisch *reut*, *rut* (Vlaams). Afleidingen: *roden*, *reuden* (1599), *ruen* (1567) ‘loops zijn’, *reudigh* ‘loops’ (1599). Of de met *o* en *oo* gespelde vormen daadwerkelijk een *oo*-klank vertegenwoordigen en niet *eu*, is vanwege de periode en herkomst van de teksten niet met zekerheid te zeggen.

Verwante vormen: Oudsaksisch *ruthio*, Middelnederduits *rode*, *rodde*, *rödde* ‘grote hond, mannetjeshond’, Oudhoogduits *rudio*, *rudo* ‘vervaarlijke hond (*canis molossus*)’, Mhd. *rüde*, Nhd. *Rüde*, Alemannisch dial. *rütt*; Oudengels *ryþpa* en *roðhund* ‘vervaarlijke hond (*canis molossus*)’, ook *hroð-hund* ‘nutteloze hond’.

Eerdere etymologische woordenboeken zijn uitgegaan van een grondvorm **rub-* en hebben die proberen te verbinden met de Germaanse wortel **rud-* ‘rood’ of met het werkwoord **reudan-* ‘verwijderen, vernietigen’. De ‘grote hond’ zou dan ‘de rode’ of ‘de verscheurende’ zijn geweest, wat beide niet erg overtuigend is. Oudengels *hroð-hund* wijst in de richting van een Germaans woord met **hr-*, waartegen de afwezigheid van *h-* in de Oudhoogduitse glossen geen dwingend bewijs is. Kroonen (2013: 251) reconstrueert derhalve Proto-Germaans **hrubjan-* ‘mannetjeshond’ als basisvorm, naast **hrupa-* voor Oudengels *roðhund*.

Het staat niet vast dat ‘mannetjeshond’ de oudste betekenis is, de oudste talen wijzen eerder op ‘grote, vervaarlijk hond’. Van welk ander Germaans woord **hrubjan-* is afgeleid, is ook niet helemaal duidelijk. Als de verbinding met Oudnoors *hroði* ‘snot’ < **hrupan-*, IJslands *hryðja* ‘hoesten’ primair is, kan de betekenis van het dier ‘snuiver’ of ‘kwijler’ zijn geweest. Kroonen geeft de voorkeur aan een verbinding met Proto-Germaans **hreutan-* ‘snurken’ (Oudnoors *hrjóta*, Oudengels *hrūtan* ‘snurken’) en **hrut(t)ōn-* ‘snurken, brullen’ (Duits *Rotz* ‘snot’, Nederlands **reutelen**, Engels *to rut* ‘bronstig zijn’). De ‘reu’ zou dan de ‘snuiver’ of de ‘blaffer’ kunnen zijn.

Olivier van Renswoude wijst me nog op een andere mogelijkheid. Als het woord toch oorspronkelijk met **r-* begon, zou het een mannelijke *n*-stam-afleiding van een bn. **ru-bja-* kunnen zijn. Als wortel komt wat mij betreft PIE **HreuH-*, **HruH-* ‘rukken’ in aanmerking, waaruit PGm. **rewan-* ‘trekken, rukken, vechten’ en **rūjan-* ‘scheuren’ zijn voortgekomen (Kroonen 2013: 411, 416). Als de betekenis van **rubjan-* ‘rukker’ was, is het verband met ‘reu’ en ‘loops’ evident.

roemer zn. ‘wijn glas’

Vnnl. *roomers* mv. (1524, Jan van Doesborch), *ruemerken* (1561), *rumerkin* (1566) ‘romertje’ (beide Vlaams), *romer* (1573), *roemer* (1596) ‘drinkglas’. Voor drinkbekers van ander materiaal: *ses schoone silvere romers* ‘zes mooie zilveren roemers’ (inventaris, 1610). Van de zestiende tot de twintigste eeuw zijn de spellingen *romer* en *roomer* in gebruik naast *roemer*, maar de recente standaardisering geeft aan *roemer* de voorkeur (bijv. Koenen, *Verklarend Handwoordenboek*, 1897: “*romer* zie *roemer*”). Dialecten: Noordoostbrabants *ròmmer*, *rèumer*, Schajks *ruumer*, Gents *ruimer*, Westvlaams *rommer*, *rummer*, Gelders-Overijssels *römer*.

Verwante vormen: Nieuwhoogduits *Römer* (1501 Neuss, 1546 Keulen) ‘groen wijn glas’. Ontleningen uit het Nederlands en/of het Duits zijn Ne. *rummer* (1654), Frans *rumer* (1570), Deens *rømer*, Zweeds *remmare*, ouder *römare* (1623), Russisch *romor* (18e eeuw).

Romer zn. ‘Romein’

Oudnederlands *romære* (1151–1200), Mnl. *romere* (1285), Vnnl. *Ro(o)mer*, mv. *Ro(o)mers*, gebruikelijk tot ca. 1800. Verwante vormen: Oudhoogduits *rōmāri*, *rūmāri*, Oudfries *rūmere*, *rōmere* ‘Romein’, gevormd uit de stadsnaam *Rōma* en het leensuffix **-ārja-* (een woord **rōmārius* heeft in het Latijn zelf niet bestaan).

De ro(e)mer heeft zich rond 1500 uit de eveneens groenachtige *berkemeyer* ontwikkeld, die geen bolvormige maar een trechtervormige kelk had. De naam betekent ‘Romeins’ en borduurt voort op benamingen ‘Romeins glas’, ‘Rooms glas’, die in de vijftiende eeuw in het Rijnland en de Lage Landen voorkomen, zoals *roemsche glaesser* (Keulen, 2e helft 15e eeuw), en *Romenysche Wynglase*, *Romenysche glazen* (Arnhem, 1421). Die termen verwijzen waarschijnlijk naar destijds gedane vondsten van oude glasresten uit de Romeinse tijd. De term ‘Romeins’ ging dan over op eigentijds glas dat er vergelijkbaar uitzag. In de zestiende eeuw is het bn. ‘Romeins’, ‘Rooms’ vervangen door het zn. *romer* ‘Romein’. Vgl. Rademacher 1933, Theuerkauff-Liederwald 1968 en 1969, en het lemma ‘Römer’ in *Lexikon der Kunst*. Band VI, 1994, 226–227.

De huidige standaardspelling *roemer* met *oe* is onverwacht, aangezien *romer* klankhistorisch gezien dezelfde scherplange *ôô* heeft als *droom* en *boom*. Dat wordt ook bevestigd door verschillende dialectvormen. Het ligt voor de hand te denken dat *roemer* een specifieke dialectontwikkeling weergeeft, bijv. uit Antwerpen en delen van Brabant, en in de standaardtaal de voorkeur heeft gekregen vanwege het prestige van sommige auteurs die *roemer* gebruiken; maar daar heb ik geen bewijs voor.

rul bn. ‘korrelijg’

Nnl. *rul* ‘los, fijkkorrelijg’ bn. in *de rulle aarde* (1622, Bredero), *het rulle zand* (1814), ‘los’ in *Laetst zagh ik een aerdigh baesje / Dorre blaedtjes rul op een / Houden* ‘laatst zag ik een aardig baasje dorre blaadtjes los op elkaar houden’ (J. Beets, 1668), *ik lust graag oubakken brood: dat is rul in je mond* (Noord-Holland, 1897). MoWFri. *rul*, maar ouder ook *rol* (1869).

Niet buiten het Noord-Nederlands bekend. Gezien de betekenis ligt een verband met het ww. *rollen* voor de hand: ‘rul’ zand is zand waarvan de korrels over elkaar heen rollen (i.t.t. klei of veen, bijvoorbeeld). In het Westnederlands is de korte *o* vaak tot *u* geworden, onder andere naast *l* (vgl. *krul* uit *krol*), en als het Friese woord uit het Hollands komt, bevestigt het dat daar *rol* heeft bestaan. De Vries/De Tollenaere (2013) menen daarom dat *rul* waarschijnlijk recent ontstaan is uit ouder **rol*, en niet op een Germaanse formatie **ruzla-* of **ruzlja-* teruggaat. Probleem is wel dat een bn. **rol* of **rolle* ‘rollend’ nergens voorkomt.

Westnl. *rul* kan ook op **rel* of **ril* teruggaan, vgl. Nnl. *spul* uit *spel*, *zulver* uit *zilver*, etc. Het alternatief dat Olivier van Renswoude (p.c., januari 2020) voorstelt lijkt me daarom beter. Drents *ral* ‘slecht sluitend door droogte; losjes; droog (bijv. van koren)’ en Twents *ral* ‘los(zittend); onvast; gammel’ kunnen met ‘rul’ verbonden worden. De grondbetekenis kan ‘droog’ of ‘los’ geweest zijn. Indien de oudste vorm **ral* was, kan die in het Noordhollands tot **rel* geworden zijn (zoals bijv. in het Zaaans, cf. De Vaan 2017: 204–205), en daarna met ronding tot *rul*. Naar de etymologie kunnen we alleen een onzekere gissing maken. Aangezien PGm. *-ll-* uit **-zl-* of **-dl-* kan komen, is een verband met **hrapa-* ‘snel, flink’ denkbaar (Nl. *rad* ‘snel’), in welk geval we **hralla-* uit **hradlá-* ‘beweeglijk, los’ zouden kunnen verklaren.

In het Zuidnederlands bestaan bn. met een lange klinker die ‘mager’ betekenen, WVla. *raal*, *raalde*, Zeeuws *rêel*, *rîl*, Oostvlaams *reel*, ook *ril*, *rilde*, Brabant *reel*, *reil*, *riejel* ‘mager’, en, met dezelfde geografische tweedeling tussen *aa* en *ee*, Vnnl. *raal* ‘slank, vlug en zwierig’ (Westvlaams en Zeeuws), afl. *raelheyt* ‘vrolijkheid’, *raelic* ‘vrolijk’ (1546) naast *rel*, *reel* ‘slank, dun’ (Brabant, 1514, Oost-Vlaanderen, 1566). De betekenis ‘vlug, vrolijk’ kan met Nedersaksisch *ral* ‘los’ verbonden worden, maar voor ‘mager’ is dat minder zeker. De combinatie van *aa* in het Westvlaams en *ee* naast *ieë* in het Oostvlaams en Brabant wijst op *i*-umlaut van **ā* in de centrale en oostelijke dialecten. De combinatie van lange *aa/ee* en een stam-finale *-l* kan op een veelheid van PGm. vormen teruggaan, zoals **(h)rā(z/d/h)-li-*, en **(h)ranhala-* naast **(h)ranhila-* (de Vaan 2017: 479–482). Een evidente etymologie volgt daaruit niet. De betekenis ‘mager’ doet denken aan **rāha-* ‘stijf’.

schier bn. ‘grijs’

Oudnederlands *scieri* ‘zuiver’ (901–1000), *filoscire* ‘voortreffelijk’ (901–1000), en in enkele toponiemen: *Scire* (Noord-Frankrijk, 1051; nu Equirre), *Skireuelda* ‘Schiervelde’, lett. ‘licht veld’ (West-Vlaanderen, 1184). Middelnederlands *schir* (1265–70) ‘dof geworden wit’, *scir*, *scier* ‘grijs’ (van vogels) (1287), *Middelschieremeed*, veldnaam, lett. ‘Middel-lichte-weide’ (West-Vlaanderen, 1267), *Schiermonnichoge* ‘Schiermonnikoog’ (1440), lett. ‘Eiland van de grijze monniken’ (Cisterciënzers). De betekenis ‘helder, lichtkleurig’ is in het Middelnederlands al zeldzaam, en na 1500 komt ook ‘grijs’ nog maar sporadisch in literaire teksten voor (bijv. in 1634). In Noord-Holland was *skier* ‘grijs’ in de 19e eeuw al verouderd. Wel bestaan ‘grijs’, ‘zuiver’ en ‘mooi’ nog in verschillende noordoostelijke dialecten.

Verwante vormen: Oudsaksisch *skīr* ‘zuiver’, Middelhoogduits *schīr* ‘zuiver’, Oudfries *skire* ‘licht; grijs; volwaardig’, toponiem *Skirmere* ‘Schermer’, lett. ‘helder water’ (Noord-Holland, 1001–1050), Oudhoogduits *sciario*, *sciari* ‘snel, spoedig; scherp’, Oudengels *scīr* ‘licht, glanzend’, Ne. *sheer* ‘louter’, Oudijslands *skīrr*, Gotisch *skeirs*, uit Proto-Germaans **skīri-*. Laatstgenoemde vorm zet een ouder **skei-ri-* voort, waarnaast in het Noordgermaans ook een variant **skai-ri-* ‘zuiver, glanzend’ voorkwam (Oijs. *skærr*) en in het Duits een variant **skeari-* (Ohd. *sciero*).

Afgeleid van het werkwoord **schijnen** uit PGm. **skīnan-*. Dat zet een *n*-stam werkwoord PIE **skh₁-i-n-* ‘schijnen, glinsteren’ voort, afgeleid van oudere PIE formatie **skeh₁-i-*, **skoh₁-i-*, waar verschillende woorden voor ‘schaduw’ van afstammen (bijv. Grieks *skiá*, Albanees *hije*). De Germaanse bn. **skeiri-* en **skairi-* ‘glanzend’ kunnen als PIE **skeh₁-i-ri-* (of **skh₁-ei-ri-*) en **skoh₁-i-ri-* gereconstrueerd worden.

schreef zn. ‘streep’

Mnl. *screve* v./m. ‘spleet, snede, opening’ (1351), ook ‘streep, lijn’, vandaar ‘grenslijn’ en ‘maat voor vloeistoffen of hout’ (1345: 23 *screven houts*); Nnl. *screve*, *schreve* (1510), *schreef* (1620) ‘streep, grenslijn, perk; reet, kier; inhoudsmaat’. Vandaar overdrachtelijk in *boven screven*, *buter screven* ‘boven mate, uitermate’ (1510). Met ‘over’ zoals in het MoNl.: *ouer de screue* ‘bovenmatig’ (Biestkensbijbel, 1560), *gaettet over die screve* ‘gaat het over de schreef’ (*Trou moet blijcken*, ca. 1600, Boek A, stuk *Die mane*).

Het Vlaamse ww. *schrevelen* ‘kriebelen, griezelen’, waarbij Onl. *Screuel* als toenaam (1156), Vmnl. *Screuel* (1269), lett. ‘Krasser’, ‘Treuzelaar’ of iets dergelijks, is van een niet-geattesteerd ww. **skreven* afgeleid.

Verwante vormen: Mnd. *schreve* m. ‘streep, lijn, maat’, Mhd. *schrewe* m. ‘spleet’, Ohd. *screvōn* ‘inkrassen’; Oijs. *skref* o. ‘stap, schrede’ (*‘ruimte tussen de benen, kruis’, vgl. Nhd. *Schritt* ‘schrede; kruis’), Zweeds *skreva* ‘spleet’. Nederlands *schreef* gaat terug op PGm. **skreban-* ‘kerf, spleet’, het Oudijlandse woord op **skreba-*. Beide zijn afgeleid van een PGm. sterk ww. **skreban-* ‘kerven’ (Kroonen 2013: 444) dat een Proto-Indo-Europees ww. **skreb^h-* voortzet, met verwanten o.a. in Latijn *scrobis* ‘groeve, kuil’ en Russisch *skresti*, 1sg. *skrebu* ‘krabben’.

Van hetzelfde PIE ww. stammen ook af: Ned. **schraven** ‘schrappen, wroeten’ (uit **skrabōn-*) met het frequentatief *schraf/velen* ‘woelen’, **scherf** (uit PGm. **skarba-*) en **schrobben** (uit **skrubbōn-*), vgl. Kroonen 2013: 447. Met een later ontstane Germaanse **p(p)* horen daarbij Ned. *schrappen*, **schrappen** en Mnl. (Vlaams) *schrepen* ‘schrappen’.

smaldeel zn. ‘onderdeel’

Nnl. *smaldeel* (1700). Afgeleid uit het werkwoord Mnl. *smaldeelen* ‘in kleine delen splitsen, onderverdelen’ (1301–25), *smaeldelen* (1362), Nnl. *smaldeelen*. Daarvan ook het bw. *smaldeelich* ‘betreffende wiskundige breuken’ (De Dene, 1561) en zn. Mnl. *sma(e)ldelinge* ‘splitsing, omslag’ (1409-1412), Nnl. *smaldelinge* (1511).

Samenstelling van **smal** en **deel**, gevormd in de tijd dat *smal* nog ‘klein’ betekende. *Smal* mag in *smaldelen* dus als een oorspronkelijk resultatief bn. opgevat worden: **smal* **delen* ‘verdelen zodat daaruit kleinere delen ontstaan’ > *smaldelen*. In het Vroegmiddelnederlands komen daarnaast ook enkele samenstellingen met zn. voor, zoals het toponiem *Smalrac*, lett. ‘klein rak, kleine strook’, en *smaltiende* ‘klein tiende’ (1280–87; vgl. Mnd. *smalteghede* ‘id.’), d.w.z. ‘tiende van klein vee, vruchten, groenten’, dat in contrast staat met het *grote* of *grove tiende* ofwel korentiende.

sneuelen ww. ‘omkomen’

Mnl. *snevelen* ‘struikelen, vallen’ (1408), daarnaast *sneuelen* en *snovelēn* [waarin de *o* voor *eu* staat] (1399); bijna uitsluitend in het Noord-Nederlands.

Nieuwnl. *snevelen* (1570), *snuevelen*, *sneuelen* (1570), *snuyvlen* (1683, Gent) ‘struikelen, vallen; omkomen, vergaan, in de strijd vallen’; *snevel*, *sneuel* ‘onheil, misstap’ (1522). De vormen met *ee* verdwijnen na 1650, alleen *sneuv-* blijft dan over. Bovendien is sinds die tijd de betekenis van het werkwoord vernauwd tot ‘in de strijd vallen’. Dialecten: Zeeuws *snevelen* ‘zich bij het lopen tegen de enkels schoppen’.

sneven ww. ‘omkomen’

Vroegmiddelnederlands *sneven* ‘struikelen, vallen, omkomen, dwalen’ (1250; in alle zuidelijke dialecten), zn. *sneven* ‘mankeren, te kort komen, ongeluk’ (1265–1270), Mnl. *ontsneven* ‘aan de dood ontkomen’ (1390–1410). De vervoeging in het Middelnederlands is meestal zwak (*sneefde*, *ghesneeft*), al komt het deelwoord ook als *gesneven* voor, en eenmaal de verleden tijd als *snaf* en de subjunctief verleden tijd als *snave* (*Ferguut*, 1340-50). Eenmaal ook teg. tijd *snoven* (met *eu* gesproken, eind 15e eeuw). Nieuwnl. *sneven* ‘struikelen, vallen, omkomen, falen, lijden’ (1500+; steeds zwak), *besneven* ‘sterven aan’ (1548). Zeeuws *sneuen* ‘smalen’.

Verwante vormen: Middelnederduits *snaven* (zwak ww.), zelden *sneven*, *snoven* ‘struikelen, vallen’, freq. *snavelen*, Middelhoogduits *snaben* ‘het struikelen’, *snaben* ‘snappen [snelle beweging maken], springen, haasten, struikelen’, zelden *sneben*; in het Nieuwhd. is hiervoor *schnappen* in de plaats gekomen. Oudnoors *snaför* ‘begerig’.

De ronding van *ee* tot *eu* in *sneuelen* en *sneuen* is door de *v* veroorzaakt, vgl. bijv. *zeuven* naast *zeven* ‘7’ en *keuvelen* uit *kevelen*. De klinker *a* in Neder- en Hoogduits wijst op een zwak ww. **snabōn-* of **snabēn-*, het Nederlandse *snev-* op **snabjan-*. Uit **snabjan-* kon in het Nederlands zowel **snebben* als *sneven* ontstaan (vgl. *hebben* naast Mnl. *du heves*, *hi hevet* uit **habjan-*); dat *sneven* de overhand kreeg kan aan het bestaan van **snaven* hebben gelegen. De sterke werkwoordsvormen in het Middelnederlands worden niet door andere talen ondersteund en zijn dus waarschijnlijk secundair. Indien Westvlaams *saffelen* ‘struikelen’ op een ouder **snaffelen* teruggaat (dat is uiteraard speculatie), kan het van umlautloos **snaven* ‘struikelen’ zijn afgeleid.

Andere woorden met een wortel **snab-* zijn Ned. **snavel** (**snabla-*), **sneb**, Mnd. *snebbe* (**snabja-*) en Oudfries *snabba* ‘mond’ (**snabban-*). Ze zijn afgeleid van werkwoorden voor ‘happen’ die we met verschillende medeklinkers aantreffen: Vnnl. *snabben* ‘happen; blaffen’ (**snabb-*), Nnl. **snappen** (**snappōn-*), Oudijslands *snapa* ‘bijten, toesnappen’ (**snapōn-*), en Ned. **snoepen** (**snōp-*, Oijs. *snópa* ‘happen naar, rondlummelen’); zie daarover Kroonen 2011: 249. De betekenis ‘struikelen’ van *sneven* en *snevelen* berust op de ‘haperende’, ‘snappende’ beweging van de benen (merk op dat *haperen* van *happen* is afgeleid).

Aangezien de werkwoorden met stam-finale *-p(p)* binnen het Germaans ontstaan kunnen zijn uit *-b*, zal aan de basis van deze familie een Proto-Germaans ww. **snaban-* of **snabjan-* ‘dichtklappen, toehappen’ liggen, met daarbij een iteratief **snappōn-* en de latere varianten met **snap-* en **snabb-*. De variant **snōp-* kan op een preteritum van de

6e klasse **snōp* wijzen (het Ned. type *varen*, *voer*). Rein mechanisch kan PGm. **snab-* teruggaan op PIE **snob^h-*, maar er bestaan geen qua vorm en betekenis vergelijkbare woorden buiten het Germaans.

spartelen ww. ‘met armen en benen heen en weer slaan’

Middelnederlands *spartelen* (Limburg, 1240), *spertelen* (Vlaanderen, 1351), *spertelen* (Nederrijn, 1477), *spardelen* (Holland, 1477), *sportelen* (Holland, Noordoostnl. 1458), *spordelen* (1480, Holland), *sporteren* (1340-1360). Nieuwnl. *spertelen* (1528), *spartelen* (1569), zelden *spaertelen* (1569), *sportelen* (ca. 1590) (vgl. ook *doorsporrelen* 17e eeuw), *sparrelen* (1712); *gesportel* zn. (1657). De Nederlandse variatie tussen -art-, -ert- en -ort- wijst op een oorspronkelijke klankvolgorde **sprVt-*, waarin de 11e/12e-eeuwse omkering van -rV- tot -Vr- heeft plaatsgevonden, zoals in **sport** (van een ladder) uit Vmnl. *sprote* (Duits *Sprosse*).

Verwante vormen: Oudsaksisch *spartalodon* ‘zij spartelden’, Middelnederduits *sportelen* ‘spartelen’, Oudhoogduits *spratalōn*, zelden *sprazzalōn* ‘spartelen, kloppen, stuiptrekken, trillen, pulsen’, Nhd. *spratteln* en *spratzeln* ‘spartelen, uitspreiden’, Ripuarisch *sjprattele*; Oudijslands *spraðka* ‘spartelen’, Faroers *sprakla*, Zweeds dial. *spralla*, *sprala* (**spraðla*). Een PGm. vorm **spratōn-* zonder frequentatieffix vinden we in Deens *sprade*, Vroegnieuwzweeds *sprata* ‘spartelen’ voortgezet.

De Nieuwhoogduitse vormen met *tz* wijzen op WGm. **sprattalōn*, en hetzelfde geldt voor de *r*-omkering in het Midden- en Oostnederlands, die alleen in gesloten lettergreep plaatsvond.

De beste kandidaat voor een verbinding is het werkwoord PGm. **sprentan-*, **sprant* ‘opspringen’, voortgezet in Oijs. *spretta* ‘opspringen’, Engels *sprint* ‘hollen, springen’, Mhd. *sprenzen* ‘spenkelen’. Uitgaande van de hypothese dat de wortel **spret-*, **sprat-* luidde, waarbij **sprentan* een presens met *n*-infix was, kan van diezelfde wortel PGm. **spratōn-* (zo nog in het Noordgermaans) en **spratalōn* ‘spartelen’ afgeleid zijn. Een Indo-Europese herkomst is voor deze werkwoorden nog niet geïdentificeerd.

spie zn. ‘pin, wig’

Nieuwnederlands *spie*, *spije* (1562), *spye* (1657), *spij* (1697) ‘pin, nagel, bout, kleine wig; wigvormig stuk grond’. Dialectisch *spie* (Limburg, Brabant, Oost-Vlaanderen), *spieë* (West-Vlaanderen, Zeeland), *speej* (Schaijk), *spiy* (Ravenstein). De varianten in Limburg wijzen op lange **ī*.

Voor het Westgermaans mogen we **spīhō(n)-* reconstrueren. De beperking van *spie* tot het Nederlands taalgebied is opvallend. De betekenis en de vormovereenkomst wijzen op een verband met **spier**, **spijker** en **spijl**, in welk geval we met een PGm. wortel **spī-* < **spei-* voor ‘spits zijn’ te maken hebben, met verschillende achtervoegsels (over de mogelijke analyses van die wortel in het Indo-Europees wil ik het hier niet hebben). *Spie* komt het meest overeen met verschillende woorden met een Germaanse *k*, zoals PGm. **spīka-* m. ‘spijker’ (Oijs. *spīkr* ‘id.’), **spīkō-* v. (Oijs. *spīk* ‘houtsplinter’) en **spaiḱōn-* ‘**spaak**, spijl’ (Mnl. *speeke*, Hd. *Speiche*). De afwisseling tussen *h* en *k* en de aanwezigheid van *n*-stammen doet vermoeden dat *spie* samen met de *k*-woorden teruggaat op een enkel Germaans zn. met een wisseling *h/k* die op een *n*-stam met verdubbeling van PIE **k* voor *n* teruggaat. Een ander voorbeeld daarvan is Germaans **rīhō*, **rikkaz* ‘staaf, lijn, reeks’, waaruit o.a. Duits *Reihe*, Ned. *rij* en Mnl. *reke* ‘rij, regel, reeks’ verklaard kunnen worden (vgl. Kroonen 2011: 239–243). Voor *spie* kunnen we dan een Proto-Indo-Europees zn. reconstrueren met nominatief **spéikōn*, genitief **spiknós*, waaruit in het Germaans eerst **speikōn*, **spikkaz* en later **spīhō*, **spikkaz* ontstonden. Daaruit kwamen, met veralgemenisering van de *h*- of de *kk*-variant, zowel **spīhō(n)-* als **spīka-* voort.

spinde zn. ‘provisiekast’

Vroegmiddelnederlands *spinde* ‘provisiekast’ (1293, Oost-Vlaanderen), Mnl. *spinde*, *spijnde*, *spende* v. ‘provisiekast, voorraadkamer’, Nnl. *spynde* (1518), *spende* (1548) ‘uitdeling’, *spende*, *spinde* ‘provisiekast, -kamer’ (1599), *spijnthiens* ‘spindjes’ (1535), *spint* (1773). In dialecten: Vlaams *spinde*, Denderstreek *spinne*, *spenne*, Brabants en Limburgs *spin*, *spen*, etc., Overijssel *spinde*, *spinde*, *spaen* etc., Noordhollands *spijn* en *etersspoin* ‘etenskast’, Gronings *spinde*, *spin(ne)*, *spien(d)* ‘provisiekamertje, voorraadkast’. Vgl. Pauwels 1934.

Verwante vormen: Mnd. *spinde* v. o., *spint* o. ‘spinde’, Nhd. *Spinde* ‘kast’; MoWFri. *spyn*, *spine* ‘kast, etenskast’.

spint zn. ‘mand’

Oudnederlands *spinde* (ca. 1135), *spent* (1101–1200), *spind* (1187) ‘inhoudsmaat voor graan, kwartschepel’; Vmnl. *spinthalter* ‘inhoudsmaat voor graan’ (1272), *spentachtelinc* ‘een achtste van een *spent*’ (1276–1300), *vierspint* ‘een schepel’ (1297). Mnl. *spint*, *spijnt*, *spent* o. ‘inhoudsmaat voor graan’, Nnl. *spint* (1544) ‘inhoudsmaat’, *spinte* (1599) ‘mandje’.

Verwante vormen: Mnd. *spint* o. m. ‘kwartschepel’.

Spinde wordt algemeen verklaard als een leenwoord uit Middeleeuws Latijn *spenda* ‘voorraadsruimte, etenskast’, metonymisch ontstaan uit ‘giften, uitdeling’ (aan de armen). Voor *spint* ‘inhoudsmaat’ wordt hetzelfde Latijnse bronwoord aangenomen, dat zich dan specialiseerde zou hebben op een ‘kwartschepel’. Misschien betrof het de hoeveelheid graan die in een bepaalde tijd (een dag bijvoorbeeld) gezaaid (‘uitgegeven’) kon worden, of die als voldoende voor een bepaalde bedeling werd geacht.

Probleem daarbij is dat Latijn *spenda* niet bestaan lijkt te hebben, het wordt in geen woordenboek vermeld en komt ook niet in de Romaanse talen voor. Wel bestond Klassiek Latijn *expendere* ‘afwegen, uitgeven’, dat in de vorm **spendere* al vroeg in de Westgermaanse talen ontleend moet zijn, wschl. als WGm. **spendōn* of **spindōn*. Daarvan getuigen o.a. Mnl. *spinden* ‘uitdelen, uitgeven’ (1351–1400), Nnl. *spinden* (1599), *spynen* (1762), Oudsaksisch *spendon*, Oudhoogduits *spentōn*, Nhd. *spenden*, Oudengels *forspendan*, Ne. *spend* ‘uitgeven’. Een oude attestatie van de ww.-stam in het Ned. is. *spintmalt* ‘graan voor brood dat als aalmoes aan de armen werd uitgedeeld’ (ca. 1200), dat de stam van het ww. *spinden* bevat.

Het naast elkaar voorkomen in het Nederlands-Nederduits van **spindō-* v. ‘voorraadkast’ en **spinda-* o. ‘inhoudsmaat voor graan’, met een betekenisverschil dat uiterlijk in 1100 al aanwezig moet zijn geweest, doet vermoeden dat beide woorden binnen het Nederlands-Nederduits werden afgeleid van het ww. **spendōn* / **spindōn* ‘uitgeven, besteden’.

spreeuw zn. ‘zangvogel’ (*sturnus vulgaris*)

Middelnederlands *sprewe* (1287), Nnl. *spreuwe* (1562), *spreu* (1608). In de zeventiende eeuw komt daarnaast het ww. *spreuwen* ‘bespotten’ voor, dat naar het geschetter van spreeuwen verwijst. Als *spreeuw* of een variant daarvan komt de vogelnaam voor in West- en Zuidnederlandse dialecten. Daarentegen vertonen het Oost-Nederlands en aangrenzende dialecten van Duitsland meestal de vorm *spraa(n)*, *sprao(n)*, wat overeenkomt met Mnl. *spra* ‘een vogel, lijster’ (1477, Nederrijns).

Verwante vormen: Oudhoogduits *sprāa*, *sprēa* v., Mhd. *sprae*, Vnhd. *Sprehe* ‘spreeuw’. De vogelnaam is waarschijnlijk afgeleid van het ww. *spraa(n)* ‘sproeien, strooien’ en slaat op de gespikkelde veren. Gronings *sprotter* ‘spreeuw’ is verwant met **sproet** en vertoont dus dezelfde betekenisontwikkeling. Vergelijk de alternatieve Mnl. benaming *sterre*, Duits *Star*, Engels *starling*, die mogelijk met het woord ‘ster’ verwant is.

De meeste Nederlandse dialectvormen van het type *spreeuw* gaan terug op Oudnederlands **spraiwōn-*, terwijl het type *spraa(n)* en de Duitse vormen wijzen op Westgermaans **sprē-ōn-*. De klinkervariatie tussen **sprai-* en **sprē-* is uitzonderlijk, maar er is geen reden om expressiviteit of substraat aan te voeren als oorzaak. Aangezien *spraa(n)* ‘besprenkelen’ uit **sprē-an* komt, kan *spraa(n)* als **sprē-ōn-* ‘de gespikkelde’ verklaard worden. De *ai* van **spraiwōn-* kan op verkorting uit **-ēj-* berusten (zie het geval **blein** ‘blaar’ bij **blaa(n)** ‘opblazen’), zodat we dit woord als **sprēj-wōn-* kunnen reconstrueren. Dat is een Oudnederlandse afleiding van de stam *sprai-*.

spraa(n) ww. ‘sproeien, strooien’

Mnl. *spreue* ‘strooi’ (gebiedende wijs; Nederrijn, 1250). Verder *sprai(n)*, *sprai(n)* (1330) ‘sproeien, sprenkelen, strooien, verstrooien’, *besprai(n)* (1276–1300) ‘besprenkelen’. *Spraa(n)* en *bespraa(n)* sterven na 1600 uit, mogelijk omdat ze in veel dialecten samenvielen met *sprei(n)* dat uit *spreiden* was ontstaan.

Verwante vormen: Mhd. *sprāwen*, *sprājen* ‘verstrooien’, daarbij Oudengels *spreáwlian* ‘spartelen’, Ne. *sprawl* ‘wijd uitlopen; spartelen’ als frequentatief werkwoord met *l*-suffix. Mnl. *spreue* komt overeen met Mhd. *sprāwen*, en Mnl. *sprai(n)* met Mhd. *sprājen*. Westgermaans **sprēan* ‘sprenkelen, verstrooien’ kreeg soms een *w* en soms een *j* als hiaatdelgende klank tussen de twee klinkers.

Een verwant Ned. woord is **sproeien**.

stechelen ww. ‘redetwisten, kijden’

In de moderne schrijftaal komen de spellingen *stechelen* en *steggelen* voor ‘redetwisten, vitten, kijden’ beide voor. De meeste oude attestaties noemen het woord expliciet een dialectwoord c.q. staan in dialectteksten, en vertonen een breed betekenispectrum, o.a. ‘twisten; valsspelen, spieken; knoeien; mokken’. Zo vinden we in *WNT* en in lokale en regionale dialectwoordenboeken *stechelen*, *stachelen*, *steggelen* (Kempfen, 1850), *gesteggel* ‘geruzie’ (Noord-Brabant, 1878), *gestecheld* ‘vals gespeeld’ (Achterhoek, 1884), *stechelen*, *steggelen* ‘wringen, wrokken, dwars zijn’ (Antwerpen, 1899–1906), *stechelen*, *stichelen* ‘tegenspreken, kraakeelen’ (Bree, Belgisch-Limburg, 1914), *gestachel* ‘geruzie’ (Suriname, 1884; Roosendaal, 1923), en nu meestal *stechele(n)* in Noord-Brabant en Limburg. Afleiding: *steggel* (1871), *stechel* ‘kladpapiertje’ (1882).

Er is voorgesteld dat het woord aan het Duits ontleend is, maar daar bestaat geen *stecheln* maar alleen *sticheln* ‘prikken, stikken; spotten’, dat niet precies hetzelfde betekent en een andere klinker heeft. Hoogduits *stacheln* ‘prikken, prikkelen, ophitsen’ is in tegenstelling tot Ned. *stechelen* een overgankelijk werkwoord, en heeft ook een andere klinker.

De combinatie van *-elen* met voorafgaande *ch* doet vermoeden dat het ww. een frequentatief op *-elen* is bij een werkwoord van de vorm *st_gen*, vergelijk het stemloos worden van *g* voor *l* in bijv. *regel-richel*, *stegel-stichel*. Dan kunnen we *stechelen* verbinden met Vnnl. *steigen* ‘doen stijgen’, Zuidnl. *steegen* ‘tegengehouden zijn; aarzelen, niet weten wat doen’ (Vlaanderen), ‘weerstand, tegenstribbelen’ (Westvlaams), Hagelands *stääge*, Haspengouws *steigen* ‘tegengehouden worden en daardoor rijzen, doen rijzen, opwellen’. *Steigen* is verwant met Oudhoogduits *ki-steichan* ‘oprichten’ en kan verklaard worden uit een Proto-Germaans causatief **staigjan-* ‘doen stijgen, oprichten’ bij het ww. **stīgan-* waaruit Ned. **stijgen** is ontstaan.

Stechelen is dus waarschijnlijk in de loop van de Middel- of Nieuwnederlandse periode als **steigelen*, **stègelen* afgeleid van dialectvormen van *steigen* ‘doen stijgen’. De varianten *stachelen*, *staggelen* kunnen verklaard worden uit dialecten waarin de Ned. *ei* (als in *klein* en *heilig*) een *ai*, *aai* of *aa* geworden was (dat gebeurde vooral in de provincies Vlaams-Brabant en Antwerpen), zodat verkorting een *a* opleverde. Reeds Dupont (1914: 162) had overigens *stechelen* met **steigeren** verbonden, ook een afleiding van *stijgen*, en nam als grondbetekenis van *stechelen* ‘zich tegen iets verzetten’ aan.

steevast bn., bw. ‘bestendig’

Laatmiddelnederlands *stedevast* (1395) ‘vaststaand, bestendig’, in Holland ook *stadevast* (ca. 1400), Nnl. *stedevast* (1567) ‘voortdurend’, *stedevaste* (1592), met klankwettige *d*-wegval *steevast* (1509), *stevaste* (1581). Samenstelling uit *stede*, de gebruikelijke variant van **stad** ‘plaats’ in het Middelnederlands, en het bw. **vast**, Mnl. *vaste*. De letterlijke betekenis was ‘vast op zijn plaats’, vergelijk andere Mnl. samenstellingen op *-vast* met dezelfde opbouw, zoals *beddevast* bn. ‘bedlegerig’, *ertvast* bn. ‘in de aarde vastzittend’, *naghelvast* ‘spijkervast, vast aan een spijker’, *stantvast(e)* ‘in zijn stand blijvend’.

In de oudste bronnen is *stedevast* vaak predicaat bij *blijven* of *wonen*, bijv. ter afsluiting van een oorkonde uit Steenwijk uit 1395: *Ick ... wil dat dit stedevast ende ongebroken blive*. Als attributief bn. komt *steevast* in het Nederlands pas sinds het einde van de 19e eeuw voor (in andere talen soms vroeger, bijv. al in het Oudengels).

Verwante vormen: Middelnederduits *stedevast*, Oudfries *stedfest* bn. ‘bestendig’, Oudengels *stedefæste* bn. ‘bestendig, die zijn mannetje staat’, Ne. *steadfast*, Oudijslands *staðfastr* ‘standvastig’. Die kunnen voor een deel op onderlinge ontlending berusten (bijvoorbeeld, het Fries en het IJslands zouden de samenstelling naar Middelnederduits voorbeeld gevormd kunnen hebben), maar het Oudengelse woord doet toch een gemeenschappelijke voorouder vermoeden, Proto-Germaans **stadi-fastu-* ‘vast op zijn plek’. De latere Mnl. woorden zoals *beddevast* kunnen *stedevast* als primair model gehad hebben. Ook het feit dat *stedevast* al in de oudste attestaties niet meer letterlijk gebruikt wordt voor ‘vast op zijn plaats’, maar overdrachtelijk voor ‘bestendig’, kan (maar hoeft niet) op hogere ouderdom wijzen. In het moderne Nederlands vormt *honkvast* min of meer de letterlijke voortzetting van ‘plaats-vast’. Het is pas vanaf 1902 aangetroffen, hoewel *honck* al vanaf de 15e eeuw bekend is.

stelpen ww. ‘doen ophouden’

Vroegmiddelnederlands *stelpen* (1240), *gestelpen* ‘doen stilstaan, doen ophouden’ (1265–70), *stelpen* ‘ophouden’ (1287), *stulpen* ‘doen stoppen’ (ca. 1400). Reeds in de dertiende eeuw voornamelijk gebruikt voor het ‘doen stilstaan’ van bloed en het ‘doen ophouden’ van wonden, ziektes, plagen en dergelijke. Vroegnieuwederlands *stelpen* (1511), *stulpen* (1539) ‘doen ophouden’, *stulpen* = *stelpen* ‘doen ophouden; verbergen (onder een deksel)’ (1599); *overstelpen* (1574), *overstulpen* (1595), *overstolpen* (1596) ‘geheel bedekken, overladen’; *bestelpen* (eind 16e eeuw), *bestulpen* (1612), *bestolpen* (1602) ‘bedekken (met), bedelven (onder)’. De vorm *stulpen* kan zowel uit *stelpen* komen (type *schulp* uit *schelp*) als uit *stolpen* (als in het zn. *stulp* uit *stolp*). Maar een tekstregel als ‘*t kan ... de wonde wel bestolpen, maar niet stelpen*’ bij Camphuyzen (1620) toont aan dat *bestelpen* en *bestolpen* beide bestonden.

stolpen ww. ‘doen stoppen; met een stolp bedekken’

Mnl. *stolpen* ‘met een stolp bedekken’ (1458), *omstolpen* ‘omkeren, omslaan’ (1465–1485), Vnnl. *stulpen* (1514), *stolpen* (1515) ‘omslaan, omvallen; met een stolp bedekken’, *omstulpen* ‘binnenste buiten keren’ (1599). Mnl. *stolpelinghe* bw. ‘voorover’ (ca. 1400), Vnnl. *stolpelink* ‘ondersteboven’ (1561).

Verwante vormen: Modern Westerlauwers Fries *stjelpe*, Middelhoogduits *stelfen* ‘stuiten’ (1x, ca. 1450), Mnd. *stalpen* ‘stilstaan’, Oudzweeds *stiælpa* ‘omvallen’, Oudnoors *stelpa* ‘tegengaan, verhinderen’; Mnd. *stulpen* ‘met een stolp bedekken’, Nhd. *stolpern*, *stolpen* ‘struikelen’.

Voor het Nederlands zijn in elk geval *stelpen* ‘doen stilstaan’ en *stolpen* ‘met een stolp bedekken; omkeren’ oud, waarbij de betekenis ‘omkeren’ uit de vorm van de stolp kan zijn voortgekomen. Daarop wijst ook het bijwoord *stolpelinghe* ‘voorover, ondersteboven’, dus eigenlijk ‘stolpsgewijs’. Naast een Proto-Germaans werkwoord **stelpan-* of **stelpōn-* ‘stuiten; omvallen’ is in het Westgermaans een variant **stulp-* gevormd, mogelijkterwils met de iteratieve betekenis ‘steeds weer stilstaan, struikelen, omvallen’. Daarvan is een zn. **stulpan-* of **stulpō-* ‘rond deksel’ afgeleid dat in Nnl. **stolp** (Mnl. *stolpe*, Vnnl. *stolpe*, *stulpe*, Mnd. *stulpe*) bewaard is. Er zijn geen zekere verwanten van **stelp-* buiten het Germaans.

stern zn. ‘zeezwaluw, *sternida*’

Nnl. *starmeeutje* (1714), *starre* (1860), *sterre-meeuw* (1622 [non inveni]). Dial. *starreling*, *stikstar* (Noord-Holland), *steern* (Groningen). De term *stern* wordt pas sinds 1900 in de schrijftaal als Nederlandse benaming gebruikt. Hij is ontleend aan wetenschappelijk Latijn *sterna*, dat door Linnaeus in 1758 (*Systema Naturae*, 10e ed., p. 137) werd overgenomen uit Turners *Avium praecipuarum historia* (1544), die met *sterna* de Engelse dialectbenamingen *stern*, *starn* latiniseerde.

Hetzelfde woord werd ook gebruikt voor ‘spreeuw’: Vnnl. *sterre*, *starre* ‘spreeuw’ (1599, “verouderd”), Nnl. *staar* (1770; ontleend aan Duits?). De verwante vormen vallen dan ook in twee betekenissen uiteen:

a. ‘spreeuw’: Oudsaksisch *stara* v., Oudhoogduits *star(o)* m., Mhd. *star*, Nhd. *Star*, Oijs. *stari* m., IJslands *star(r)i*, Oe. *stær* m., *stærn*, *stærlinc*, Ne. *starling*, dial. *starn* (Shetland), *starnel* (Northamptonshire).

b. ‘stern’: b1. met **st-*: MoWFri. *stirns*, *sterns*, ook *stjirring*, *stjerring*, *stjarring*; *stark*; Schiermonnikoogs *stein*; Noordfries, onder andere Sylt *hudenstiar*, Föhr-Amrum *sternk* (vgl. de Vries 1921); Oudengels *stearn* ‘stern’, *stern* ‘meeuw’, Ne. dial. *starn* (Norfolk) ‘stern’. Ne. *tern* ‘stern’ is ontleend aan het Oudijslands. b2. zonder **s-*: Oijs. *þerna* v., Zweeds *tärna* ‘stern’.

De vormen met *st-* wijzen op Proto-Germaans **star-an-* naast **starran-*, die zich mogelijk beide uit een enkele stam PGm. **starō*, **starraz* (uit een oudere *n*-stam **storō*, **stor-n-*) hebben ontwikkeld (Kroonen 2013: 475). In het Nederlands werd *e* tot *a* voor *rr* en *rn*, in het Proto-Fries was **starn-* al tot **stern-* geworden. De Noordgermaanse woorden zonder **s-* wijzen op Indo-Europees **ter-n-*.

Buiten het Germaans zijn o.a. Lat. *sturnus* ‘spreeuw’ (uit **storno-*) en Oudpruisisch *starnite* ‘meeuw’ (**storn-*) verwant. Het element **stor-* zou theoretisch het woord voor **ster** kunnen bevatten (zie de gespikkelde veren van de spreeuw) maar gezien de *s*-loze **þern-* is dat minder waarschijnlijk. Bovendien wisselen ook in Latijn *turdus*, Oud-Iers *truit*, Litouws *strāzdas*, Oijs. *þrōstr* (PGm. **þrastu-*), Duits *Drossel* (PGm. **þrus-*), alle ‘lijster’, **stor-* en **tor-* elkaar af. Mogelijk zijn al die vogelnamen daarom van een gemeenschappelijk(e) groep) woord(en) voor ‘zangvogel’ afgeleid.

stevel zn. ‘laars’

Middelnederlands *stevele* ‘laars’ (1477, *Teuthonista*; wegens *-e* is dit waarschijnlijk een meervoudsvorm, vgl. ook bij Plantijn, 1573: *stevel oft stevels*). Vroegnieuw-nederlands *stevel* (1573), *stivel*, *stevel*, *stifel* (1599, bij Kiliaan, die ze als Duitse, Gelderse en “Saksische” woorden betitelt). In de standaardtaal is *stevel* nooit frequent geworden. In 1937 zegt het *WNT* over *stevel*: “Thans, behalve in oostelijke dialecten, alleen nog bekend als grappig woord”. In dialecten reikt *stievel*, *stevel* van Maastricht tot Groningen.

In het Zuidnederlands is een oudere vorm *stivalen* (mv., 1383) geattesteerd. Dit woord was blijkbaar al in de dertiende eeuw bekend in Vlaanderen, gezien de familienamen *Stivaels* (Gent, 1281) en *Stivael* (Gullegem, Menen, 1398), die op de maker of drager van *stivalen* kunnen slaan (Debrabandere 1966).

In het twintigste-eeuwse Limburgs heerst *s(j)tievel* in het zuiden van Nederlands-Limburg en het zuiden en midden van Belgisch Limburg. De overige delen van Limburg hebben *s(j)tevel*. Die verdeling van varianten is precies dezelfde als bij woorden met Germaanse **i* en **ä* in open lettergreep, zoals *hemel* en *netel*. Dat geeft aan dat het woord al geruime tijd in de taal aanwezig is, minstens sinds de rekking van korte klinkers in open lettergreep rond 1200.

Verwante vormen: Mhd. *stival*, *stivāl*, *stivel*, Mnd. *stevel*, mv. *stevele* ‘laars’. Vanwege de *ee* en de vroege inburgering kan het Nederlandse woord niet uit Hoogduits *Stiefel* ontleend zijn, zoals wel is beweerd. Zowel Mnl. *stivalen* als Mhd. *stival* wijzen in de richting van Oudfrans *estival* (vanaf de twaalfde eeuw) ‘laars, schoen’, een afleiding van Oudfrans *estive* ‘been’ dat uit Latijn *stīpes* ‘paal’ komt (FEW 12, 271). Duitse en Nederlandse dialecten hebben het woord blijkbaar nog voor 1200 als **stival* of **stivel* ontleend aan het Oudfrans. De opvallende invoering van de beginklemtoon kan veroorzaakt zijn door identificatie van *-al*, *-el* met het inheemse, onbeklemtoonde suffix *-el*. Er is overigens geen bewijs voor de hypothese dat de *estival* oorspronkelijk een ‘zomerschoen’ zou zijn, en van Latijn **aestivale* ‘zomers’ zou zijn afgeleid.

stiefelen ww. ‘stevig doorlopen; gehaast lopen’

Nnl. *stiefelen* (ca. 1950). In oostelijke dialecten leeft *stevelen* als transparante afleiding van *stevel* ‘laars’ voort, bijv. Maastrichts *stievele* ‘flink doorstappen’ (1955). Voor het Noordhollands dialect van West-Friesland is *stiefele* al in 1947 geattesteerd, en ook *stiefels* ‘schoenen’ is er bekend. Het is dus maar de vraag of *stiefelen* uit Hoogduits *stiefeln* ‘laarzen aantrekken’ of Nederduits ‘lopen’ komt.

stip zn. ‘punt’

Mnl. *mit enen stype ... mit twee styphen* ‘met een stip ... met twee stippen’ m./o. (1408–1414, Rotterdam, een manier om de broodprijs aan te geven), *styppen* mv. ‘stippen’ (1477). Mogelijk eerder al in de naam *Johannes Stip* (Wommersom, 1340; Debrabandere 2003: 1171). Vnnl. *stip, stup* (1599) v./o. ‘stip, klein deeltje’. De samenstelling *tijdstip* (mv. *tytstippen*, 1715, *Boekzael der geleerde werelt*) is, op een enkele vroege uitzondering na (*de eene tydstip*, 1723), vanaf het begin onzijdig. Verwanten: Middelfries *stippe* o. ‘stip’ (Japickx 1681), MoWFri. *stip*; Mnd. *stip* o. naast *styppe*. Uit Westgermaans onzijdig **stippa-* naast **stippan-*.

stippen ww. ‘een punt maken’

Mnl. *iestept* ‘gestipt, stippen op het brood gezet die de prijs aangeven’ (1336, *Keure van Hazebroek*), *instippen* ‘indopen’ (1477), Vnnl. *int yncket ... stippen* ‘in de inkt dopen’ (1534), *stippen* ‘steken, borduren, stippen zetten, druppelen’ (1550). Oudsaksisch *steppon* ‘tekenen, het vee van een merkteken voorzien’, Mnd. *stippen* ‘met de punt aanraken; indopen’. Het zn. *stip* in de betekenis ‘jus, saus’ (in Nedersaksisch en Fries gebied) is afgeleid van *stippen* ‘indopen’.

Voor de etymologie van *stip* en *stippen* ligt een verband met **stijf** (PGm. **stīfa-* uit PIE **stéipo-*), **stiepel** ‘schoor, deurstijl’, en dial. *stiep* ‘stutpaal, Oudfries *stīpa* ‘paal’ (PGm. **stīpō-*) het meest voor de hand. Ze gaan terug op een Indo-Europese wortel **stip-* ‘stijf, rechtop’, waarvan o.a. Latijn *stips* ‘geldstuk, loon’, *stipula* ‘stengel, riet’, *stīpes*, *-itis* ‘boomstam’, en Litouws *stīpti* ‘stijf worden’, *stiprūs* ‘sterk’ zijn afgeleid. De *pp* van Ned. *stip* kunnen we verklaren uit een Germaanse assimilatie van PIE **pn* volgens het scenario van Kroonen 2011. Dan zou een PIE zn. **stéipōn* ‘stengel, stam’, genitief **stipnós* hebben bestaan, waaruit klankwettig PGm. nom. **stīfō*, gen. **stippaz* werd. De genitief (en andere naamvallen) diende vervolgens als basis voor een nieuwe stam **stipp-*.

De betekenis van *stip* ‘punt’ kan niet direct van ‘stam, stengel’ komen. Aangezien *stippen*, *steppen* vroeger is aangetroffen dan *stip*, in meer uiteenlopende betekenissen en met klinkervariatie *i/e*, neem ik aan dat het ww. ouder is dan het zn. *Steppen*, *stippen* kan oorspronkelijk ‘bewerken met een recht voorwerp, steken’ betekend hebben. Daar is *stip* dan van afgeleid als het resultaat van die handeling, vgl. de *steek* (bij het naaien) als resultaat van *steken*.

stipt bn. ‘nauwgezet’

Vnnl. *stip* bw. ‘nauwkeurig’ (1613). Gedurende de 17e eeuw blijft dit de gebruikelijke vorm van het bijwoord. Als attributief bn. vanaf 1690 (*de stippe dagh* ‘de exacte dag’). Met paragogische *t* (onder invloed van *strikt*?) dan *stipt* bw. ‘nauwkeurig’ (1691, Bekker, *De betoverde wereld*), eveneens *stiptelijk* (1689). Vanaf 1735 wordt *stipt* ook als bn. aangetroffen.

Onder de oudste gebruikswijzen van *stip* komt vrij vaak de uitdrukking *stip op iets (blijven) staan* ‘onverzettelijk bij iets blijven’, mogelijk is het zn. in deze constructie als eerste als bw. opgevat. Dat doet denken aan *pal staan* bij *pal* ‘paal’.

stippel zn. ‘puntje’

Mnl. *stippel* (1485), Vnnl. *stippelen* mv. (1598), *stippel*, verkleinw. *stippelken* (1599), bw. *stippelick* ‘nauwgezet’ (1644). Verkleinwoord bij *stip(pe)*.

stippelen ww. ‘stippels vormen’

Vnnl. *stippelen* (1621, Starter, *Friesche Lusthof*) ‘met de punt drukken’, *bestippelt* ‘van stippels voorzien’ (1666). Afleiding van *stippel*.

storten ww. ‘met geweld (laten) vallen; uitgieten; betalen, overmaken’

Vnnl. *sturten*, *storten* (1236) ‘vergieten, uitstromen, instorten’, *blūtsturten* (1270–1290) ‘bloedverlies’, Nnl. *storten*, zelden nog *sturten*. Oudere afleidingen: Mnl. *stūrtkarre* ‘mestkar’ (1270–1290), *stortte* ‘dunne metaalplaat’ (1477), *sturtinghe* ‘storting’ (1430–1450), Nnl. *sturtebedde* ‘stortbed, bekleding van de waterbodem’ (1567), *stortregen* (1511).

Verwante vormen: Middelnederduits *storten*, Oudhoogduits *sturzen* ‘vallen, neerstorten’, *sturz* ‘val, verandering’, Mhd. *sturzen*, *stürzen*, Nhd. *stürzen*, Oudfries *stirta*, *sterta* ‘vallen; omstoten; gieten’ (MoWFri. *stoarte* is uit het Nederlands ontleend), Oudengels **styrten* ‘opspringen’, alle uit WGM. **sturtjan-*. Zowel **stürt-* als **start-* in Middelengels *sterten*, *stirten*, *starten* ‘plotseling bewegen, haasten, storten, wakker worden’, *stert*, *start* ‘ogenblik’, Ne. *to start* ‘opspringen; opjagen’, en iteratief **startlōjan-* in Oudengels *steartlian*, Middelengels *stertelen* ‘met de voet schoppen’, Ne. *startle* ‘opschrikken’. De intransitieve betekenissen ‘vallen’ en ‘opspringen’ lijken de oudste te zijn, beide houden een ‘plotselinge beweging’ in.

De bestaande woordenboeken nemen (zij het soms met enig voorbehoud, zoals Seebold 2011: 895) een oorspronkelijke betekenis ‘stijf, een stijve beweging maken’ aan, die zich via ‘struikelen’ tot ‘omvallen’ zou hebben ontwikkeld. De betekenis ‘stijf’ leidt dan tot een verbinding met **staart** en, zonder de *-t*, met **star** en woorden voor ‘stijf zijn’ in andere Indo-Europese talen.

De verklaring via ‘struikelen’ doet gekunsteld aan, omdat **sturtjan-* niet primair ‘struikelen’ betekent. Wel is een overgang denkbaar van ‘stijf’ naar ‘snel’ of ‘plotseling’, vergelijk *hard* in *hard rijden* en de ontwikkeling van *strak* tot *straks* ‘meteen’. Als **sturtjan-* en **start-* ‘plotseling/snel bewegen’ betekenden, kunnen onder andere ‘vallen’ en ‘opspringen’ daaruit makkelijk verklaard worden.

Proto-Germaans **start-*, **sturt-* ‘stijf’ kan teruggaan op Proto-Indo-Europees **stord-*, **strd-*, die eventueel dezelfde wortel voortzetten als PGm. **stara-* ‘stijf, star’ uit PIE **storh₁-o-* (Ned. *star*). De mogelijkheid bestaat namelijk dat de medeklinker **h₁* in laatstgenoemde reconstructies teruggaat op een vroegere **d*, die het Germaans in dit geval bewaard zou hebben. Andere gevallen van een wisseling tussen **d* en **h₁* aan het einde van PIE wortels behandelt Garnier 2014.

stortregen zn. ‘hevige regen’

Nieuwnederlands *stortregen* (*Rekeningen der stad Nijmegen*, 1511), *stortregen* (1565, *Attestatie door Meester Steenplaatsers van Leiden*; uitgave bij Van Oosten 2006). Samenstelling van *storten* en *regen*. De combinatie van *regen* met *storten* komt niet in het Middelnederlands maar wel al in het Middelnederduits voor: *de uthstortet de stofregen alse strame* ‘die de stofregen uitstorten in stromen’. Mogelijk is *stortregen* opgekomen naast en vanwege de assonantie met *stofregen*, zie het volgende woord. Ter vergelijking: *stortvlaag* ‘stortbui’ komt vanaf 1624 voor en *stortvloed* pas in 1803 voor het eerst.

stofregen zn. ‘hevige regen; motregen’

Mnl. *Stofreghen* als bijnaam voor een opvliegend mens (1374, Brussel), *stofregen* (1426), Nnl. *stofregen* (1528) ‘stortregen’. Met een andere betekenis: Mnl. *stofregen* ‘motregen’ (1479 *die soete stofregen*), Nnl. *stofregen* (1596). Verwante vormen: Mnd. *stofregen* ‘hevige regen’, ook als bijnaam *Stofreghen* (1307, Hannover); Mhd. *stoupregen* ‘stortbui’, Nhd. *Staubregen* ‘motregen’. Het Hoogduitse woord zet WGm. **stauba-* ‘stof’ voort, een afleiding van **stuiven**, en nauw verwant met Nederlands **stof** uit **stuba-*. De oudere betekenis van *stof-regen* zal dus ‘stuivende regen’ in de zin van ‘onstuimig’ zijn geweest, maar omdat *stof* ‘fijn stof’ betekende, paste *stofregen* zijn betekenis aan tot ‘motregen, fijne regen’.

stuifregen zn. ‘zachte of kleindruppelige regen’

Nnl. *stuufreghen* (1566-1568), *stuyf-reghen* (Kiliaan, 1599) ‘zachte regen’, *stuifregen* (Chomel, 1743) ‘een fynen regen, die in de winter na een mist valt’. Hier slaat *stuiven* duidelijk op fijne druppels (vgl. *ver-stuiven*) en niet op onstuimigheid.

slagregen zn. ‘stortbui’

Mnl. *slachregen* (1488), Nnl. *slachregen* (1528) ‘stortbui’, *slaghreghen oft slaghvlaghe* ‘stortbui’ (Lambrecht, 1562). Verwante vormen: Mnd. *slachregen* ‘plotselinge, heftige regen’, bijnaam *Slegereghen* (Sauerland, 1455), Nhd. *Schlagregen* ‘heftige regen’.

plasregen zn. ‘hevige regen’

Nnl. *plasregen* (1528, Vorstermanbijbel). Verwante vormen: Nhd. *Platzregen* ‘plotselinge en heftige regenbui’.

plensregen zn. ‘hevige regen’

Nnl. *plensregen* (1936).

Met uitzondering van de oudste vorm *stofregen* gaat het steeds om samenstellingen met een werkwoordstam als tweede lid. Opvallend is nog het ontbreken van een Nederlandse correspondent van Mhd. *gusregen*, Nhd. *Gussregen*, terwijl *regen* *dat het giet* nu zo’n gangbare uitdrukking is.

striem zn. ‘streep op de huid’

Mnl. *strimen* / *stremen* mv. ‘strepn’ (1275, *Natuurkunde van het geheel*; verschillende spellingen in 15e-eeuwse hss.), *strijme* ‘wond door het slaan met roeden’ (1477), Vnnl. *striem(e)* ‘striem; streep; bladnerf’ (1562, *Deux-Aesbijbel*), *strijmen* mv. (1630), *strimen* (1637), *sonde-strymen* ‘zondestriemen’ (1662). Deze vormen wijzen vooral op een Mnl. *ī*, waarbij de *ie* in plaats van *ij* in de standaardtaal uit dialecten kan stammen waar Mnl. *ī* niet diftongeerde. Mogelijk heeft *striem* vooral door de bijbelvertalingen vaste voet aan de grond gekregen. Er bestaan ook dialectvormen die op een Mnl. *ie* wijzen, zoals Westvlaams *strieme*, *strieëme* ‘streep licht of stroom water, kleurstrook in kleding, laag stro, striem’, Middenlimburgs *streem*.

Verwante vormen: Mnd. *strime*, *stryme* ‘streep’, Ohd. *strīmo* m., *strimo* ‘streep, ader’, Mhd. *streim(e)* m., *strīm(e)* m./v. ‘streep’, Nhd. *Strieme* m./v. ‘striem’. Uit WGm. **strīman-* ‘streep’.

Daarnaast **streem** ‘streep’: Mnl. *streme van golde* ‘streep van goud’ (1318, Limburg), *stremen* mv. (1351, Vlaanderen), *streemtgen* ‘strookje’ (1477, Haarlem), Vnnl. *streme*, *streem* ‘streep, strook; striem; ontsierend merkteken’ (1599). Verwante vormen: Mnd. *streme* ‘streep’, Mhd. *striem(e)* m. Deze stammen uit WGm. **striman-*.

Het verkleinwoord **stremel** ‘streepje’ (1523) is van de variant met **i* afgeleid, evenals Mnd. *strimel* ‘streep’, *stremel* ‘lange smalle strook’, Westfaals *strieëmel* ‘streep, snee’. Daarentegen Ohd. *strīmilo* ‘streepje’ met lange klinker.

Het bestaan van **strīman-* naast **striman-* wijst op een Germaans zn. met een variabel paradigma. Beide vormen kunnen berusten op een Gm. *men*-stam bij het ww. **streipān-* ‘een streep vormen’ (Nhd. *streifen* ‘schampen, stropen’) als we de verklaring toepassen die Kroonen 2006 voor *rijm* naast *rijp* heeft voorgesteld. Voor het Proto-Indo-Europees zouden we dan een zn. met een nominatief **streip-mōn* naast een genitief **strip-mn-os* postuleren. Door assimilatie van *pm* > *mm* ontstond in de nominatief Gm. **strīmōn*, maar door de ontwikkeling *pmn* > *pn* > *pp* werd de genitief **strippaz*. Door kruising van de varianten ontstonden dan zowel **strīman-* als **striman-*. De Germaanse zn. met een *p* die ‘streep’ betekenen kunnen dan op de variant **stripp-* van hetzelfde zn. worden teruggaan: PGm. **strīpan-* (Nhd. *Streifen*), **stripi-* (vgl. **streep**) en **strippan-* (Mnd. *strippe*, En. *strip*). Ik geef aan deze oplossing de voorkeur boven Kroonens eigen verklaring (2011: 250) van *striem*, die van een onbekend ww. **strīan* uitgaat en geen verband legt met *streep*.

struweel zn. o. ‘struikgewas’

Mnl. *struweel* (ca. 1440, *Glossarium Harlemense*) ‘boomstronk’; *struvelen*, *struyvellen* (1477, Teuthonista), *struuelen* (15e e.), *strauelen* (*Des Coninx Summe*, 1410–1430), *strevelen*, *strevellen* (Bartholomeus Engelsman, 1485) ‘struiken, struikgewas’.

Nieuwnederlands *strufelen* mv. ‘hakhout’ (1573), *struyvellen* (1596, van Linschoten, *Itinerario*), *strueelen* (1635), *struweelen* (1642, Hooft), *struellen* (1660) ‘struiken, struikgewas’, *ennighe struwelles schaerhout* ‘enkele struiken hakhout’ (1662, *Verbaal Meijerij Den Bosch*), *struvelen* (1770), *struwellen* (1781), *stravellen* (1734), *struveelen* (1823) ‘struiken, struikgewas’; *struwelen* ‘boomstronken’ (1667). Enkelvoud: *struvelle* ev. ‘struikgewas, bosje’ (1603), *struwel* (1805), *struweel* (1826). Dialecten: *struwèl* (prov. Antwerpen), *strawieël* (Tienen), *stravel* (Houthalen), *sjtroevèl* (Valkenburg/Geul), *stravellen* (Soest), *strewel* (Renswoude), *stroevellen* (Varsseveld), *stroevèllen* (Holten), *struwelle(n)* (Tubbergen, Almelo).

De meeste van de genoemde vormen hebben eindklemtoon, wat o.a. te zien is aan de schrijfwijze met lange klinker (-*eel*), de dubbele *l* (-*ellen*; voor onbeklemtoond -*elen* is de schrijfwijze met *ll* weliswaar niet geheel onbekend, maar toch erg zeldzaam), en de verspreid voorkomende reductie van de beginklinker *oe* (westelijk *uu*, *ui*) tot *a* of *e* (*strauelen*, *strevellen*). Er zit geen duidelijk geografisch patroon in de medeklinkerwisseling *f/v/w* en in de klinkerwisseling *ee/e* in het suffix.

De eindklemtoon en de variatie in de vormen wijzen op ontlening uit het Middeleeuws Frans, van een woord dat dan (in het westelijke Pikardisch) *struweel*, of (in het oostelijke Waals) *stroevèl* geluid moet hebben. Geattesteerd is alleen Oudwaals *striveal*, *struveau*, mv. *strivaux* ‘hakhout (om houtskool van te maken)’, dat een ouder **struvel* veronderstelt. Dat woord is zelf waarschijnlijk in de vroege Middeleeuwen uit het Westgermaans ontleend, uit de vorm **strūb(a)la-* die aan Ned. *struivel* ‘bos, kwast’ (o.a. in Westvlaams *struifel*, *struivel*, *struwel* m. ‘tros, kwast’, Limburgs *stroevel* ‘verwarde bos haar’) ten grondslag ligt.

De variatie tussen *struweel*, *stroevèl*, enz. is waarschijnlijk niet alleen het gevolg van de incorporatie van een Frans leenwoord. Aangezien *struivel* ‘bos, kwast’ een vergelijkbare vorm en een vergelijkbare betekenis heeft (‘borstels’ > ‘struikgewas’; dit was dus de bron voor het Oudfranse woord), kan diens vorm ingewerkt hebben op ‘struweel’, en daar de klanken *f*, *v*, en *uy*, *oe* minstens voor een deel verklaren. Iets vergelijkbaars zien we bij *truweel* ‘troffel’, ontleend uit Oudfrans *trouelle*, waarnaast Nnl. *truifel*, dial. *troefel*, en, met klinkerverkorting, StNl. **troffel** zijn opgekomen.

Struivel ‘bos, kwast’ is een oorspronkelijk verkleinwoord bij **struif** zn. ‘pannenkoek; omelet’ uit Wgm. **strūbōn-* ‘de borstelharige, stroeve’ (zie ook **stroef**). Het ww. **streuvelen**, *struivelen* ‘rechttop gaan staan’ is daar ook van afgeleid.

tierelier tw. de klank *tierelier*; zn. ‘gekwinkeleer; speeldoos’

Klanknabootsend woord voor gezang en muzieklanken: Vnnl. *zoe moet ic singhen: tiere liere* (Anna Bijns, ca. 1540), *tierelier* ‘gekwinkeleer’ (1622), *tierelier* tw. (1654); *tierelier* ‘speeldoos’ (1902, *Algemeen Handelsblad*).

tierelieren ww. ‘het geluid *tierelier* maken, kwinkeleren’

Gezegd van zingende vogels en mensen: *tiere-lieren* (1620, van vogeltjes), *tierelieren* (1623, van mensen), *tire-liere-lieren* (1653, van de leeuwerik), overdrachtelijk ook ‘aan de zwier gaan’ (*tierelieren* 1645). Af en toe komt het genominaliseerd voor, bijv. *stommelde den trap op onder zulk een tierelier* ‘onder zulk een kabaal’ (1927).

Waarschijnlijk aan Oudfrans *tirelire* ‘(het geluid) tierelier’ ontleend, dat op dezelfde manier wordt gebruikt als het Nederlandse woord, maar ouder is (vanaf de dertiende eeuw). In het Oudfrans komt daarnaast nog *tirelire* ‘spaarpot’ voor, dat door de Franse etymologische woordenboeken wordt verklaard uit het metaforisch gebruik van de klank *tirelire*: het geluid van de muntjes die in de spaarpot klinken zou dan ‘tierelier’ zijn genoemd. Vergelijk met licht gewijzigde vorm binnen het Oudfrans ook *turelure* ‘melodietje’, dat ook in het Nederlands is ontleend, zie onder **tureluurs**. Ook *tureluur* heeft de betekenis ‘leegloper, flierefluit’ ontwikkeld, vgl. *tierelieren* ‘aan de zwier gaan’.

De uitdrukking *als een tierelier* om aan te geven dat iets goed en soepel verloopt, duikt in die betekenis in het krantencorpus Delpher vanaf 1963 op. Hij wordt meestal gecombineerd met bewegingswerkwoorden als *klimmen*, *lopen*, *gaan*, *draaien*, maar ook *werken* en *branden*: *een snelle kist die krom als een tierelier* (1963, over een vliegtuig), *hij loopt als een tierelier* (1967) ‘hij kan goed doorlopen’, *anders moet je met je loonpolitiek gaan slingeren als een tierelier* (1968), *alles brandde als een tierelier* (1970), *ik werkte als een tierelier voor een hostessbureau* (1975) ‘werkte heel hard’, *(het bedrijf) Paktank “draait als een tierelier”* (1991), *hij zingt zo vals als een tierelier* (1994), enz.

De herkomst van deze uitdrukking is omstreden. De suggestie dat het muziekinstrument of het hijswerktuig *lier* ermee te maken hebben is niet erg waarschijnlijk, omdat *tierelier* niet als variant voor die woorden voorkomt. Marc De Coster (*Woordenboek van populaire uitdrukkingen, clichés, kreten en jargon*, 2002) vermoedt dat *als een tierelier* is ontstaan vanuit de gedachte dat het verrichten van een klus(je) altijd beter gaat onder het zingen van een vrolijk deuntje. Dat is al aannemelijker, maar de letterlijke betekenis kan niet ‘als een deuntje’ zijn geweest. Misschien wordt in *als een tierelier* verwezen naar de specifieke betekenis ‘zwierende pretmaker’, ‘dronkenman’, die op ieder moment van het werkwoord *tierelieren* ‘aan de zwier gaan’ afgeleid kan zijn. Vooral citaten als *slingerend als een tierelier*, *brandend als een tierelier*, *vals zingend als een tierelier* zouden daar goed bij passen. Vergelijk ‘tekeergaan als een dronkeman/malloot’.

tijding zn. ‘bericht’

Middelnederlands *tīdinghe* v. ‘tijding, bericht’ (1360), *tidinge*, *tijdinc* (1390–1434), Vnnl. *tydinge*, *tidinghe* (1517) ‘bericht, gerucht, kennis’. Tussen 1584 en 1691 komen in de schrijftaal ook vormen met wegval van intervocalische *d* voor: *tyng* (1584), *tjng* (1600), *tingh* (1628, rijmend op *dingh* ‘ding’), *tieng* (1661, Noord-Holland). De combinatie *nieuwe tijding* in de 17e eeuw betekent ‘gedrukt nieuwspamflet’, en komt ook als bn. voor: *een nieuw-tjngkjes praet* ‘praat als in een nieuwspamflet’ (1624). Nog in het moderne Zeeuws als *tiedienge*, *tiedige*, *tieng(e)*, en in het 19e-eeuwse Noordhollands als *tieng*, *tien*, *tientje* ‘bericht’.

Verwanten: Middelnederduits *tīdinge*, *tīdink*, Mhd. *zītunge* ‘bericht’, Vnhd. *Neue zeytung* ‘nieuwspamflet’ (Augsburg, 1502), Nhd. *Zeitung* ‘krant’; Oudfries *tīdinge*, Oudengels *tīdung* v., Ne. *tidings* ‘bericht’. Westgermaans **tīdungō-* v. ‘bericht’ heeft zich uit een eerdere betekenis ‘gebeurtenis’ ontwikkeld (bijv. in context ‘vertel me de gebeurtenis’ > ‘vertel me het bericht’).

Dat Westgermaanse zn. hoort bij een zwak ww. **tīdōjan-* ‘gaan, gebeuren’, zoals voortgezet door Mnl. *tīden*, Vnnl. *tijden* zwak ww. ‘zich begeven naar, gaan, zijn toevlucht nemen tot, vertrouwen op’, Mnd. *tīden* ‘zich ergens heen begeven, ijlen, uitzien naar’, Oudfries *tīdia* ‘overgaan tot voltrekking van het vonnis; zich beroepen, vertrouwen op; streven naar, plannen’, Oudengels *tīdan* ‘overkómen, gebeuren’, Oudnoors *tīða* ‘verlangen naar’. De betekenissen ‘vertrouwen op’ en ‘streven naar’ berusten op ‘gaan naar’. De oudste betekenis was dus ‘gaan naar’, vanwaar ‘overkomen, gebeuren’ (vgl. voor dezelfde overgang Duits *vor-gehen* ‘gebeuren’ en Frans *se passer*).

Germaanse verwanten van **tīdōjan-* zijn het bn. **tīda-* ‘gangbaar’ dat we in Oudnoors *tíðr* bn. ‘gebruikelijk; beroemd’ vinden, Modern Noors *titt* ‘vaak, veelvuldig’ (Bjorvand/Lindeman 2000: 935), en het zn. **tīdi-* waaruit Nederlands **tijd** stamt. De oorspronkelijke betekenis daarvan zou dan ‘voortgaand’ geweest kunnen zijn, al bestaan er over de Indo-Europese etymologie van *tijd* verschillende meningen (zie het *EWN*).

tijdverlies zn. ‘tijdverspilling, tijdverlies’

Samenstelling van *tijd* en *verlies*. Vroegmiddelnederlands *titverlis* betekent vooral ‘tijdverspilling, het verdoen van tijd’. Oudste attestatie in *Dijn wise wort si sonder fel ende sonder tijtverlies dijn spel* (van Maerlant, *Spiegel Historiael*, *Eerste partie*, 1283), en ook regelmatig na 1300, bijv. *Al haer leven is tijtverlies, bidien haer werken die sijn ries* ‘Heel hun leven is tijdverspilling, want hun handelen is lichtzinnig’ (van Boendale, *Der leken spieghel*, ca. 1340-1360). Verder wordt het woord spottend gebruikt als bijnaam, bijv. in de naam van boswachter *Gerardus Titverlis* (Elmpt; Meihuizen 1953, p. 11 van de rekening van Gelre, 1294/95), dus min of meer ‘Gerard Treuzelaar’ of ‘Gerard Nietsnut’, en *bruder titverlis ende bruder idelere* (Limburgse Sermoenen, ca. 1300). Als parallel van laatstgenoemde ‘Broeder Tijdverlies’ wijst Scheepsma 2005: 162 op *Bruder Tzijtverluys* uit de Ripuarische (Keulse) tekst *Der Boiffen Orde* (ca. 1500).

Nieuwnl. bijv. in *sulck verhael soude hier schadelicke Tijtverlies, ende onnoodighe pampierquistighe sijn* (Simon Stevin, *De Thiende*, 1585), *Tijdt-verlies (is) een groote schade, Niet te verhalen met ghelt noch met goede* (van Mander, 1604), *Ick sie dat mijn naarstigheyd / en liefde die ick heb gheleyd / op u, mijn uytvercoren, / is tijt-verlies en arrebeydt / in ydel hoop verloren* (Bredero, voor 1620).

De samenstelling komt uiteraard ook elders voor. In het Middelhoogduits heeft Suso (1330-1360) het woord *zîtverlierende* ‘de tijd nutteloos verdoend’, en in het Nieuwhd. is *Zeitverlust* gangbaar.

tja tw. uiting van weifelende toestemming, berusting, echovraag

Nnl. *tja* (1901), *tja-tja* (1901), *sja* (1903), *tsja-tsja* (1903), *tsja* (1908). De eerste attestaties komen uit Heijermans' *Op hoop van zegen*. Naar alle waarschijnlijk is *tja* ontstaan door nadrukkelijke of bedachtzame uitspraak van de *j*-, waarbij extra frictie ontstaat (*jja*) en de beginklank tenslotte als *sj*-, *tj*- of *tsj*- wordt gehoord. Vergelijk de uitroep *tjonge*, *sjonge*, die op dezelfde manier uit *jongen* is ontstaan.

De betekenis laat zien dat *tja* uit zinsinleidend *ja* is gegroeid, vergelijk “*Ik denk, dat ik zien kan, dat gy moede zyt.*” – “*Ja, Juffrouw, de Wyk is groot*” (Wolff en Deken, *Willem Leevend*, 1784). Zo ook is *tja-tja* uit *ja-ja* ontstaan, dat met zijn herhaling een bewering helpt te verzekeren. Vergelijk *Ick docht in mijn selven al: jae jae, het langhe laken daer Gees de huyck of hadt, dits alweer om de bruyt* ‘ik dacht bij mezelf al: ja ja, van hetzelfde laken een pak, dit gaat weer over de bruid’ (Franssoon, *Giertje Wouters*, 1623).

tondel zn. ‘licht ontvlambare stof’

Middelnederlands *tunder* ‘stof om vuur mee te slaan’ (1477), Nnl. *tonder* o. ‘licht ontvlambaar materiaal, zoals dorre bladeren, niet geheel verkoold linnen of katoen, gedroogde zwammen’ (1617; na de 19e eeuw niet meer gebruikelijk), *tondel* (1705), *tontel* o. (1692), *tuntel* (1743); verder *tondeldoos* (1686), *tonteldoos* (1681). Met de klinker *i* of *e*: Middelnederlands *tendelen* ‘doen ontvlammen’ (ca. 1470, Zuidwest-Limburg), Nnl. *tintel* o. ‘tondel’ (1618; sinds de late 18de eeuw verouderd).

In dialecten: (a) *tonder* in Zuid- en Noord-Holland en Twente, *tontel* in Limburg en Noord-Holland, *tuntel*, *tundel* in de Achterhoek, *tunder*, *tunner* in Groningen, *tonter* in Drente; (b) *tintel* in West-Vlaanderen, Zeeland en Zuid-Holland, sporadisch ook *tintel*, *tentel* in Brabant, Limburg en West-Vlaanderen, *tendel*, *tentel*, *tintel* in het Nederrijns en noordelijk Ripuarisch.

Ontlening van het woord uit het Duits in de 16e of 17e eeuw, zoals *NEW* (1971) voorstelt, is gezien de dialectvariatie binnen het Nederlands niet aan de orde. De brede verspreiding van *tintel*(*doos*) in het Zuidnederlands en de attestatie van *tendelen* in 1470 wijzen erop dat *tintel* op *tentel* berust.

Verwante vormen: (a) Middelnederduits *tunder*, Oudhoogduits *zuntara* v. ‘ontvlambaar materiaal’, *zuntil* m. ‘aansteker’, Mhd. *zunder* o. ‘tondelzwam’, *zündel* m./o. ‘ontvlammer’, Nhd. *Zunder* ‘ontvlambare stof’; Oudengels *tynder*, *tyndre* v., Ne. *tinder* ‘tondel’. (b) Got. *tandjan* ‘in brand steken’, Mhd. *enzenden*, Oe. *ontendan*, Me. *tenden*, Ne. dial. *tend* ‘id.’, Deens *tænde*, Zweeds *tända* < **tandjan-*.

Etymologie: (a) Voor het zn. mogen we West-Germaans **tundra-* o. ‘tondel’ en **tundila-* ‘tondel’ reconstrueren. Dezelfde wortel **tund-* zit ook in de Proto-Germaanse werkwoorden **tundēn-* ‘branden’ (Duits *zünden*), **tundnan-* ‘ontbranden’ (Go. *tundnan*) en **tundjan-* ‘in brand steken’ (Ohd. *zuntēn*, Ne. dial. *tind*, *tine* < Oe. **tyndan*), en het wel of niet optreden van umlaut in *tonder/l* is waarschijnlijk mede beïnvloed door die werkwoorden. (b) Daarnaast bestond PGm. **tandjan-* ‘in brand steken’, waarvan Mnl. *tendelen* en Nnl. *tendel*, *tintel* afstammen.

Germaans **tand-jan-* en **tund-ra-*, **tundila-* kunnen als PIE **dond^h-eie-* resp. **dnd^h-ro-*, **dnd^h-elo-* gereconstrueerd worden, maar er is geen passende wortel bekend.

toorn zn. ‘woede’

Vroegmiddelnederlands *torn* (1200), *toren* (1240) ‘woede, heftige opwinding; verdriet, ellende’, Vnnl. *toren* ‘hevige woede; verdriet’ (ca. 1516), na 1600 meestal in de spelling *toorn*. De betekenis ‘verdriet’ verdwijnt na de 17e eeuw maar komt nog in enkele dialecten voor: Zeeuws *torn* ‘tegenslag, klap’, Antwerps *toorn*, *toren* ‘verdriet, hartezeer’. Vergelijk voor de rekking van **u* voor *rn* in de standaardtaal ook *hoorn* en *doorn*. Afleidingen: Vnnl. *tornen* zwak ww. ‘boos maken; boos zijn’ (1240), *vertoern* (1276-1300) ‘boos maken’; *toernich* ‘verdrietig’ (1220-1240), *tornech* ‘boos, kwaad’ (1265-1270); *torninge* ‘het boos maken’ (1240).

Verwante vormen: Oudsaksisch *torn* o./m. ‘woede’, bn. *torn* ‘woedend’, Middelnederduits *torn*, *tarn* m. ‘woede’, bn. *torn* ‘woedend’, ww. *tornen* ‘toornen’, Oudhoogduits *zorn*, ww. *zornōn* en *zurnēn*, bn. *zorn*, Nhd. *Zorn* m., Oudengels *torn* ‘woede; verdriet’, bn. *torn* ‘verontrustend, bitter’.

Uit Westgermaans zn. **turna-* ‘woede, verdriet’ (m. of o.) en bn. **turna-* ‘woede opwekkend, verdriet brengend’, afgeleid van het ww. PGm. **teran-* ‘scheuren’ (Ned. **teren**, Eng. *tear*, Duits *zerren*). Dat stamt van de Proto-Indo-Europese wortel **der-* ‘scheuren, villen’ die in veel talen is voortgezet, o.a. in Grieks *dérō* ‘villen’; zie verder onder *teren*. In het Germaans is het bn. ‘woede opwekkend’ ouder dan het zn., want bij de omgekeerde relatie zou het bn. expliciet gemarkeerd moeten zijn. Het zn. ‘woede; verdriet’ is dus als ‘verscheurende emotie’ afgeleid van **turna-* ‘verscheurd’, zelf een vrij oude afleiding op *-*na-* bij het ww. **teran-*. Die is vergelijkbaar met PGm. **barna-* ‘kind’ bij **beran-* ‘dragen’, en **wagna-* ‘wagen’ bij **wegan-* ‘bewegen’. PGm. **turna-* kan direct op een PIE bn. **dr-no-* teruggaan of binnen het Germaans zijn gevormd. Andere afleidingen met een nultrap van de wortel zijn PGm. **tur-an-* ‘scheur’ (Got. *gataura*) en **turpi-* (Got. *gataurps* ‘vernietiging’).

tweern zn. ‘gedubbeld garen’

twijn zn. ‘gedubbeld garen’

Middelnederlands *twern* (1477), *twaern* (1491–1500), Nnl. *twern* (1566), *tweern* (1588).
Werkwoord: Mnl. *twaernen* ‘garen dubbelen’ (1423), *tweerenen* (ca. 1400), Nnl. *tweernen* (1526), *twernen*.

Vroegmiddelnederlands *twijn* m. (1286, Dordrecht: *van roeden tuine* ‘van rode twijn’, *een half pont wijt tuijns* ‘een half pond witte twijn’), Nnl. *twijn* (1500), *tweyn* (1599).
Afleidingen: Vmnl. *tvinre* (1281), Nnl. *twijnder* ‘iemand die als beroep garen twijnt’; *twijndraet* (1301-1325), *twinen* bn. ‘getwijnde’ (1351); Mnl. *twinen* ww. (1401-1500), Nnl. *twijnen* (1546) ‘draad dubbelen, draden stevig ineendraaien tot een draad’.

In dialecten: Zeeuws *twien* ‘garen’, Vlaams *twiene* ‘garen ineendraaien’, Ravensteins *twer* ‘twijn’, Zuidutrechts *tweerne* ‘voortmodderen’, Gronings *tweern* ‘zeuren’, *tweiern* ‘twijnen’. Het Brabants heeft voor het ww. alleen het type *twijnen*, het Duitse Rijnland voor het zn. alleen het type *tweern*. In combinatie met het oudere Nederlands kunnen we dus zeggen dat *twijn* vooral in Holland, Zeeland, Vlaanderen en Brabant thuis is, en *tweern* in het oostelijk Nederlands en aangrenzende gebieden van Duitsland.

Verwante vormen: Middelnederduits *twern*, *tweern* m., Oudhoogduits *zwirnēn* v., Mhd. *zwirn*, v. *zwirnen*, Nhd. *Zwirn*, *zwirnen*; Oud-IJslands *tvinni* m. ‘tweern’, *tvinna* ww. ‘tweernen’, Oudengels *twīn* ‘vlasdraad’, ME *twyne* ‘draad’, Ne. *twine* ‘bindgaren’, Oudfries *twīna*, *twīne*, *twīn* ‘tweeledig; twee’; Oijs. *tvennr*, *tvinnr* ‘tweeledig, tweemaal’.

Zowel **twirna-* als **twīna-* stammen uit Proto-Germaans **twizna-* ‘dubbel, tweevoudig’. PGm. **z* werd meestal klankwettig tot *r* in het Noord- en Westgermaans. Voor een stemhebbende dentale medeklinker (*d*, *n*) bleef **z* blijkbaar iets langer bewaard; hij kon tot *r* worden, assimileren aan *d* en *n* (Oijs. *tvinnr*), of wegvallen onder vergoedingsrekking van de voorafgaande **i*. Zo vinden we per Westgermaans dialect een verschillende behandeling van **zd* en **zn* in PGm. **mizdō(n)-* ‘beloning’ (Oudengels *mēd* naast *meord*, Ned. **miede**), **hezdōn-* ‘vlasvezels’ (Nl. **hede** naast *herde*), en **liznōn-* ‘leren’ (Oudsaksisch *līnon* naast Ohd. *lernon* en Ne. *learn*, vgl. Ned. **leren**). In ‘garen’ doet West- en Zuidwestnl. *twijn* met het Fries en Engels mee (**twizna-* > **twīna-*), terwijl het binnenland **twizna-* > **twirna-* vertoont.

PGm. **twizna-* kan van PGm. **twis* ‘tweemaal’ zijn afgeleid (uit PIE **dwis*, vgl. Lat. *bis*), of direct uit een PIE vorm **dwis-no-* ‘tweemaal, tweevoudig’ komen, waaruit ook Lat. *bīnī* ‘elk twee, twee tegelijk’ stamt.

unster zn. ‘weegtoestel, handweegschaal’

Vroegmiddelnederlands *einser* (Brugge, 1281/82) ‘unster’ (hier als synoniem voor *ponder*), *enser makra* ‘unstermaker’ (1281; vgl. ook *pondelmakere*); Nnl. *uuser* (1566), *unster* (1588), *uyster* (1581), *onser* (1639), *enster* (1573); *uussel* (1562), *huysel* (1582), *onsel* (1616), *eussel* (1573), *enssel* (1640), *einsel* (1640), *aeysel* (1562). Vlaams *enser* vertoont ontronding van oudere **ii*, waarbij in Vmnl. *einser* de *e* tot *ei* is geworden voor *ns* (vgl. *peinzen*). Vormen met *-t-* zijn ontstaan uit naamvallen waarin *unsere* werd tot *unsre* en er een *t* als overgangsklank tussen *s* en *r* kwam.

Dialecten: Drents *anster*, *enster*, Noordhollands *onzer*, *onster*, vroeger ook *onsel*, Zeeuws meestal *ulster*, maar ook *unsel* vooral in Zeeuws-Vlaanderen, Zeeuws-Vlaams *ingsel*, *essele*, en *uisel*, West-Vlaams *ensel*, *einsel*, *insel*, Gents *einsel*, Diest *euzel*, West-Brabants *uister*, *uisel*.

Verwante vormen: Mnd. *unsel*, *unseler*, *unszeler*, *unsener*, *untzer*, *unczel*, Mhd. *unzer*, Middelfries *eynser* (1666, Japicx), MoWFri. *ingster*.

Afgeleid van Ned. **ons** ‘gewicht’ (uit Frans *once*, naast Ohd. *unza*, Mhd. *unze* direct uit Latijn *uncia*). Het voorbeeld voor de afleidingen op *-er* en *-el* was Mnl. *ponder* naast *pondel*, Nnl. *pondel* ‘handweegschaal’ naast **pond**, vgl. ook Mnd. *punder*, Oudengels *pundor*, *-ar*. De achtervoegsels *-er* en *-el* veroorzaakten vaak umlaut, en daarom zijn zichtbaar in het Oudnederlands **ünser* en **ünsel* gevormd.

vaak zn. ‘slaap’

Oudnederlands *Vak*, gebruikt als bijnaam: *Simon cognomento Vak* (1130–1161). Mnl. *vaek* m. ‘slaperigheid, slaap’ (1240), Nnl. *vaeck* (1540), *vaak* (1612). Tot ca. 1700 in de Noordnl. literatuur in gebruik voor ‘slaap’, bijv. in *de vaak verdrijven*, *de vaak uit de ogen wrijven*. In de standaardtaal nog in de uitdrukking *praetjes voor de vaeck* (1613, Bredero) ‘praatjes voor de vaak, verhaaltjes om iemand in slaap te krijgen’. Dialectisch *vaok*, *vaak*, *vèèk(e)* ‘slaap’ (Vlaams, Zeeuws, Brabants, Gelders, Overijssels). Verder is het woord bewaard in de naam van *Claes-vaeck* (1666, Bruno, *Mengel-moes*), *Klaas Vaak* (vanaf 1726) ‘het Zandmannetje’.

vaken ww. ‘slapen’

Onl. *facon* ‘slapen’ (901–1000, Wachtendonckse Psalmen), *fakinga* ‘slaap’ (ibidem), Mnl. *vaken* ‘slaperig worden, slapen’ (1240), meestal met datief subject: *mi vaket* ‘ik krijg slaap’, Nnl. *vaecen* (1528), *vaeken*, *vaken*. Ook Mnl. *vakeren* ‘sluimeren’ (1477, Delftse Bijbel), en daarvan afgeleid Mnl. *vakerech* (1291–1300), *vakerich* (1401–1450), Nnl. *vaeckerigh* (1562) ‘slaperig’.

Verwante vormen: Nieuwnederduitse dial. *fakk* ‘moe, zwak, flauw’, Mhd. *vachen* ‘slaperig zijn’, Ne. *fag* bn. ‘wat slap hangt’, *fag* ww. ‘afmatten; verflauwen, kwijnen’. Zuidnederlands *vag*, *fagge*, *fak*, *vakke* ‘vod; vrouw (pejoratief)’ kan daar ook goed bijhoren, omdat woorden voor ‘vod’ en ‘slet’ vaak van ‘slap’ zijn afgeleid.

De Nederlandse woorden gaan terug op een zn. **faka-* en een daarvan afgeleid ww. **fakōjan-*, waarnaast blijkt het Engels en het Zuidnederlands ook een variant met **fag(g)-* bestond. Ze wijzen volgens Kroonen (2013: 124–125) op een Germaans ww. **fakk-*, **fag-* met de betekenis ‘loshalen, loshangen’, van waaruit ‘slap’ en ‘slaperig’ goed verklaard kunnen worden. De wortelvorm **fak-* zou dan secundair als aanpassing van **fakk-* aan **fag-* ontstaan zijn. Uiteindelijk zou het woord teruggaan op de PIE wortel **pok-*, **pek-* ‘wol plukken’ (van een schaap), en verwant zijn met Ned. **vee** en **vacht**.

velen ww. ‘verdragen, uitstaan’

Mnl. *velen* ‘verdragen’ (ca. 1440). Nnl. *velen*, *veelen* ‘verdragen, uitstaan, verkroppen’ (vanaf 1613). Het komt bijna altijd in de infinitief *velen* voor, tegenwoordig bovendien bij voorkeur met een ontkenning (*ik kan het niet velen dat/als*). Opvallend is het ontbreken van het woord in literatuur uit de 16e eeuw, wat misschien aan het (in westelijke dialecten) als spreektaalige aangevoelde karakter van het woord kan liggen.

Van dezelfde stam als **bevelen** ‘opdragen’. Verwante vormen: Gotisch *filhan* ‘verbergen, begraven’, *anafilhan* ‘overhandigen’; Oudijslands *fela* ‘verbergen, bestemmen, overdragen’; Oudengels *fēolan* intr. ‘binnendringen’, trans. ‘ondergaan, doorstaan’, Oudhoogduits *felahan* ‘samenstellen, bewaren; toevertrouwen’, *felaho* m. ‘schepper’.

Voor het Proto-Germaanse werkwoord **felhan-* kan de betekenis ‘binnendringen, bereiken’ gereconstrueerd worden, bij overgankelijk gebruik ‘laten binnendringen, toevertrouwen’ > ‘verbergen, begraven’. Blijkens het Oudengelse ‘ondergaan, doorstaan’ moet de overgang naar ‘verdragen’ vrij oud zijn, en mogelijk bij medio-passief gebruik van ‘overdragen’ of ‘verbergen’ zijn ontstaan: ‘stopt bij zich weg’ > ‘verdraagt’. Dat doet denken aan Duits *wegstecken* ‘wegstoppen; iets onaangenaams accepteren’. De etymologie van Gm. **felh-* is onduidelijk, de wortel kan op PIE **pelk-* teruggaan, maar er is geen overtuigend aanknopingspunt bij de bekende Indo-Europese woordenschat. Mogelijk is PGm. **fulgjan-*, **fulgēn-*, waaruit onder andere Ned. **volgen** stamt, afgeleid van dezelfde wortel als **felhan-* (Kroonen 2013: 159).

vergetel bn. ‘vergeetachtig’

Middelnederlands *vergetel* ‘vergeetachtig’ (1284), Nnl. *verghetel* ‘vergeetachtig’, ook ‘vergetend’ (1588). In de schrijftaal uitgestorven na 1700. Afleiding: *onverghetel* ‘niet te vergeten’ (1350-1450). Het simplex *-getel* komt met een ander voorvoegsel al voor in het Oudnederlandse zn. *afgetali* v. ‘vergeetachtigheid’ (Wachtendonckse Psalmen, 901–1000).

vergetelheid zn. ‘het vergeten zijn, het vergeten’

Mnl. *vergetelheit* ‘vergeetachtigheid’ (1351), Nnl. *verghetelheijt* (1510–1519) ‘vergeetachtigheid; het vergeten zijn/hebben/worden’.

Verwante vormen: Middelnederduits *vorgetel* ‘vergeetachtig’, Oudhoogduits *abgezzal* ‘vergeten’, *āgezzal* ‘vergeetachtig’, Oudengels *forgytel* ‘vergeetachtig’, *andgetul*, *andgyttol* ‘verstandig’, *ofergitol*, *ofergeotol* ‘vergeetachtig’; Oudijsslands *Sann-getall* bijnaam van Odin, lett. ‘de waarheid vermoedend’.

Het Proto-Germaans bn. **getula-* ‘pakkend, vattend’ is afgeleid van het ww. **getan-* ‘pakken’. De afleiding **fra-getula-* ‘vergeetachtig’ veronderstelt het bestaan van het ww. **fra-getan-* waaruit **vergeten** stamt. Andere Nederlandse bn. op *-el* bij werkwoorden zijn o.a. *schamel*, *kregel*, *vermetel*, *wankel*.

verguizen ww. ‘beschimpen’

Middelnederlands *vergusen* (1440–1460) ‘te schande maken’, Nnl. *verguysen* ‘bespotten; met hoon overladen’ (1572), *guyse (zetten)* ‘spottend gebaar naar iemand maken’ (1588).

Verwante vormen: Middelnederduits *gusen* ‘schrik aanjagen, tot zwijgen brengen’, Westfaals dial. *vergüset* ‘gestoord’, Ripuarisch *verguuzen*, *verjuuzen* ‘bang maken’.

Een ander Ned. werkwoord is *guizen* ‘gutsen, stromen; storten, gooien’ uit **gūs-*, dat in veel dialecten nog voortbestaat (*guizen*, *goezen*, *goesje*, etc.). De betekenis lijkt op het eerste gezicht ver van ‘beschimpen’ verwijderd te zijn. Toch is het mogelijk dat *verguizen* in Oudnederlandse tijd (ergens tussen 500 en 1200) van *guizen*, *goezen* is afgeleid. Het Oudnoorse ww. *gjósa* ‘stromen, opborrelen’, waarvan o.a. Deens en Noors *gyse* ‘huiveren, rillen’ afstammen, komt uit een PGm. sterk werkwoord **geusan-* ‘stromen, gutsen’, vgl. Seebold 1970, Bjorvand/Lindeman 2000: 329. Afleidingen daarvan met overdrachtelijke betekenis zijn Oudnoors *geysa* ‘aanzetten, ophitsen’ (uit PGm. **gausjan-*), en Oudnoors *gys*, *gyss* ‘spot, hevig lachen’ (uit **gus-ja-*). Het is daarom niet te vergezocht om ook Ned. *ver-guizen* ‘te schande maken’ en Mnd. *gusen* ‘bang maken’ als afleidingen van hetzelfde basiswerkwoord te beschouwen. Vanuit een afgeleide betekenis zoals ‘doen huiveren’, die in Deens en Noors *gyse* optreedt, zijn ‘bang maken’ en ‘te schande maken’ goed te begrijpen. Werkwoorden van de 2e sterke klasse vervangen in een deel van het Westgermaans vaak de stamklinker **eu* door **ū*, bijvoorbeeld in Oudengels *slūpan* en Mnl. *slūpen* ‘sluipen, glippen’ met **ū*, tegenover het behoud van de oude **eu* in Gotisch *sliupan* en Oudhoogduits *sliofan* ‘sluipen’). Zodoende kan PGm. **geusan-* ‘stromen, gutsen’ in het Nederlands en aangrenzende dialecten eveneens door **gūsan-* vervangen zijn, dat als *guizen*, *goezen* in de Ned. dialecten verschijnt. Van **gūsan-* werd dan het zwakke ww. **(fra-)gūsjan-* ‘bang maken, verguizen’ afgeleid.

PGm. **geusan-* ‘opwellen, gutsen’ is een afleiding met *-s-* bij het PIE ww. **g^heu-* ‘gieten’, waarvan ook het ww. **g^heu-d-* is afgeleid waaruit Germaans **geutan-* en Ned. **gieten** zijn ontstaan. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat **geusan-* gebouwd is op een PIE *s-*aoristus **g^heu-s-*, zoals meerdere onderzoekers al hebben aangenomen (vgl. Kortlandt 2011: 147).

verleppen ww. ‘verwelken’

Voor het eerst in 1602, wanneer Jan van Hout in zijn vertaling van Petrarca's sonnet *Fontana di dolore* de uitdrukking *putta sfacciata* met *verlepte hoer* vertaalt. Kort daarna wordt *verleppen* een gangbaar woord, bijv. in *een schoon' ontloocken Roos wiens bladers zijn terstondt verlept* (Pers, *Bellerophon*, 1612) en *Ay ziet het schoon koraal wert deluw en 't verlept* ‘Ach zie, het mooie koraal (= rood) wordt vaal en het verlept’ (Bredero, *Stommen Ridder*, 1619).

Eerdere woordenboeken leiden *verleppen* af van *lap* ‘vod, slap hangend stuk stof’, naar voorbeelden als *damp* - *verdempen* en *hals* - *behelzen*. Dat is niet uit te sluiten, maar enkele eigenaardigheden doen eraan twifelen. Zo zijn dergelijke *e*-ww. normaal transitief (wat *verleppen* niet is) en meestal zijn ze ook al in het Middelnederlands te vinden, en niet pas na 1600.

Vandaar dat als alternatief te overwegen is, dat *verleppen* is afgeleid van **leppen** ‘met kleine teugjes drinken’, eigenlijk ‘de lippen tuiten’. *Verleppen* betekende dan ‘slap neerhangen als een lip’. Een andere, gelijktijdige afleiding is *beleppen*, *belippen* ‘met de lippende een pruilend gebaar maken ten teken van afgunst of minachting’ (verleden tijd *belepte* 1623). Het ww. *leppen* is mogelijk een oud woord (Germaans **lapjan-*) of het is in het Nederlands van **lip** (Mnl. *lippe*, Vlaams *leppe*) afgeleid.

Bij deze verklaring past dat er in de 17e eeuw ook een variant *verlebben* is die hetzelfde betekent als *verleppen* (Bredero, *Griane*, 1616: *dees arme pellegrim ... verblickt, verlebt, verweert* ‘deze arme pelgrim ... verbleekt, verlept, verweerd’; Tegnagel, 1642: *jou ouwe verlebde hoer!*), en die bij Mnl. *lebbe* ‘onderlip’ en Nnl. *lebben* ‘zuipen’ hoort.

vermeien ‘ontspannen, vermaken’

Vroegmiddelnederlands *meien* ‘zich vermaken’ (in de *Wrake van Ragisel*, 1260–1280: *doe houen si / die magt die cush was ende vri / op des selues ridders part / die dar doet geslegen wart / die met hare was meien comen*). Mnl. *meyen* ‘zich vermaken’ (*Dat ic daer wilde gaen meyen op die riviere in der valeyen*, 1301–1325), *hem meyen* ‘zich ontspannen en vermaken (in de natuur, in de meimaand)’, ‘bloeien’ (1477), Nnl. *meyen* ‘zich vermaken’ (1544).

Met *ver-*: Mnl. *hem vermeyen* (1340–1360), *hem vermeiden* (ca. 1400) ‘zich in de natuur ontspannen’, Nnl. *vermeyen* ‘met meitakken of lover versieren’ (1588), ‘vermaken, blij stemmen’ (1541); *hem/zich vermey(d)en* ‘zich ontspannen; zich verheugen’ (1503). Andere afleidingen en samenstellingen: Nnl. *bemeyen* ‘met meitakken versieren’ (1654), *spelemeien* ‘spelevaren’ (1671).

Verwante vorm: Mhd. *meien*, *meigen* ‘vrolijk zijn in mei; voor het meifeest versieren’. Vgl. Nhd. *Maie* ‘meiboom’, mv. *Maien* ‘groene takken, bos bloemen’, wat in oorsprong hetzelfde woord is als *Mai* ‘mei’.

Meien is direct afgeleid van **mei** ‘de maand mei; vers groen lover’. Het werkwoord moet dus als ‘zich ontspannen zoals in de maand mei’ of ‘zich ontspannen tussen het groen’ zijn begonnen. De vormen met *d* zijn door hypercorrectie ontstaan na de klankwettige wegval van *d* tussen klinkers.

vermout zn. ‘alcoholische drank’

Nnl. *vermouth* (1853, *Surinaamse courant*), zelden gespeld als *vermout* (1909). Ontleend aan Frans *vermouth* (1798), dat zelf in de achttiende eeuw als dranknaam aan Duits *Wermut* ‘weermoed; weermoedwijn’ ontleend is, hetzelfde woord als Ned. *weermoed*. De *vermouth* is dus een terugontlening van een Germaans woord via het Frans.

verorberen ww. ‘opeten’

Middelnederlands *verheurbeuren* ‘aanwenden’ (Gent, 1419; met hypercorrecte *h-*), *te veroerberne* ‘te bewerken’ (1410–1430), *veroorboort* ‘gebruikt’ (1492). Vnnl. *veroorboren* (1500), *verorbaren* (1644) ‘gebruiken, gebruik maken van’, met reductie van de derde lettergreep ook *veroorberen* (1525), *veroorbren* (1648), *veroirberen* (1651), *verorberen* (1665). Laatstgenoemde vorm is de vroegste met korte *o* in plaats van lange *oo*. De betekenis ‘nuttigen, verteren’ vind ik voor het eerst in 1638 in een brief van Hugo de Groot (*het oxhooft france wijn ... tsamen te veroorbooren*), en frequenter vanaf 1660.

Afleiding met *ver-* van Mnl. *orbaren* ‘(land) bewerken; gebruiken’, dat vanaf de dertiende eeuw voorkomt, en dat zelf een afleiding is van **oorbaar** zn. ‘voordeel, opbrengst’. In de betekenis ‘spijs of drank nuttigen’ komt *oirboren* vanaf 1590 voor. Het ww. heeft in het Middelnederlands de vormen *orboren* (1276) en *orbaren* (1285), ongetwijfeld gesproken met lange *oo-*, vergelijk *oorbaren* en *oorboren* bij Kiliaan (1599). Mnl. *orberen* in Limburg, Brabant en Noordoost-Nederland werd wschl. als *oorbeeren* uitgesproken. Vanaf ca. 1650 wordt onbeklemtoond *-boren* verzwakt tot *-beren*. Met opvallende verkorting van beklemtoond *oor-* tot *or-* vinden we *orberen* voor het eerst in 1635, daarna vanaf 1700.

vervelen ww. ‘teveel zijn’

Middelnederlands *vervelen* ‘vermenigvuldigen; lastig, onaangenaam zijn’ (*verveilde* ‘stoorde, was onaangenaam’ ca. 1350, *vervelen* ‘vermenigvuldigen’ ca. 1465), Vroegnieuwnederlands *vervelen* ‘meer worden; doen vermeerderen’ (tot ca. 1700), ‘genoeg krijgen van; vermoeien, teveel zijn; tot last zijn, hinderen; door eentonigheid oninteressant of saai worden, vervelen’ (vanaf 1500), met klinkerronding ook *verveulen* (1642); *sonder vervelen* ‘overvloedig’ (1583). Oorspronkelijk overgankelijk, daarnaast wederkerig *zich vervelen* vanaf ca. 1760. Versterkende bijwoorden bij het laatste zijn bijv. *dodelijk* (1833) en *razend* (1839). Afleidingen: *vervelich* ‘te zwaar, vervelend; verveeld’ (1509), *verveelend* ‘belastend’ (1703), *verveeling* (1764). De uitdrukking *tot verveelens toe* ‘uitentreuren’ vanaf 1767.

Verwante vormen: Mnd. *vorvelen* ‘vermeerderen; vervelen’, Mhd. *verviln* ‘te veel worden’. Afleiding van veel.

De hypothese dat *vervelen*, waar het naast *veul* ‘veel’ voorkomt, op een Germaans ww. met suffix **-jan-* teruggaat (zo De Vries 1924: 131) is te verwerpen, aangezien de kleuring tot *eu* te recent en te onregelmatig van aard is om een dergelijke conclusie op te baseren. Bovendien is *verveulen* al in de 17e eeuw geattesteerd.

vierschaaar zn. ‘rechtbank’

Oudnederlands in Latijnse context: *virscarnam* (1125, acc.), *virscarnen* (1153, nom.), *virscarna* (1193) ‘rechtbank’.

Vroegmiddelnederlands *vierscharne* (1254), *vierscaerne* (1294), *vierscaren* (1277), *vierscarre* (1278), *vierscaer* (1356) ‘rechtbank’, ‘gebied waarin een vierschaaar jurisdictie heeft’. Het woord wordt in een groot deel van het Nederlandstalige gebied aangetroffen, al ligt het zwaartepunt in Vlaanderen, Zeeland en Holland. Uit Limburg ontbreken attestaties. Nnl. *vierscare* (1516), *vierscarre* (1517), *vierschair* (1519) ‘rechtbank in eerste aanleg, schepenbank; rechtszaal; zitting’, ook ‘rechtbank’ in het algemeen. Door dissimilatie van *r_r* daarnaast Mnl. *vierscael* (NO-Nl., 1481–1483), Nnl. *vierschale* (Vlaanderen, 1510), *vierschael* (1528, Vorstermanbijbel). Verwante vormen: Middelnederduits *vērschāre*.

Samenstelling van **vier** ‘4’ en een tweede lid *scharn* ‘bank, toonbank’. In de dertiende eeuw ontstond in een deel van de dialecten *aa* door rekking voor *rn* (vgl. *hoorn* uit *horn*) of door anaptyxe (*-scarn* > *-scaren*), en in een deel van de vormen verdween *n* door assimilatie van *rn* tot *rr* (vgl. *bernen* > *berren* ‘branden’). Om al die redenen is het tweede lid van de samenstelling in de 14e-15e eeuw geherinterpreteerd als *schare* ‘schare, groep mensen’. De term heeft betrekking op de vier banken waarmee de gerechtsplaats oorspronkelijk werd afgeperkt. De expliciete samenstelling met *vier* is tot het Nederlands-Nederduitse gebied beperkt, en moet als verduidelijkende nieuwvorming naast *scharne* worden beschouwd. Dat blijkt uit de betekenis van Middelhoogduits *schrannē* ‘met palen of slagbomen afgezette gerechtsplaats, gerechtsgebouw; afzetting binnen een rechtbank’, o.a. *scrannen* (1144, Thüringen), *schrangē* (1276, Oostenrijk), *unde sicht ein man den anderen in der shrannen stan* ‘en ziet een man de ander in de rechtbank staan’ (na 1280, *Schwabenspiegel*), *forsprechen in der schrann czwischen den vier penchen* ‘het woord voeren in de rechtbank tussen de vier banken’ (1351, Wenen); vgl. *Deutsches Rechtswörterbuch* s.v. **Schrannē**. Laatstgenoemde Weense tekst definieert de *schrann* expliciet als ‘tussen de vier banken’, en de uitdrukking ‘binnen de vier banken’ verwijst ook later nog in het hele Neder- en Hoogduitse gebied naar ‘rechtbank’.

Mnl. *scharn* ‘vleeshuis’ (1477), Nnl. *scharn(e)* ‘bank, vleesbank’ (Noordoostnl., 1558), Westfries *skarn* ‘schelf, hoop’. Verwanten zijn Middelnederduits *scharne*, Oudhoogduits *scranna* ‘tafel, bank’, Mhd. *schrannē* ‘toonbank; rechtbank’, Nhd. *Schrannē* v. naast Hd. dial. *schar(re)n*, *schrannen* ‘toonbank, snijtafel’. De *r*-omzetting van **skrann-* tot **skarn-* is regelmatig voor het Nederlands (vgl. Mnl. *bernen* naast Hd. *brennen* ‘branden’).

De etymologie van Westgermaans **skrannō(n)-* is onzeker. Omdat een ‘bank’ in principe bestaat uit een plank met twee schragen eronder, of zelfs uit een enkele schraag, verbindt men *scharn* met Ned. **schraag** ‘draagconstructie’, uit WGM. **skrag-an-*, en met Hd. *Schrank* ‘kast’, Mnl. *scrank(e)* ‘onderstel’. Dan zou **skrannō(n)-* ‘bank’ uit **skrang-n-* komen, een afleiding bij de wortelvariant **skrang-*. Dat **-ngn-* tot *-nn-* zou worden is echter onzeker. Een alternatieve mogelijkheid is om **skrann-* uit **skrand-n-* te verklaren, als afleiding bij het sterke ww. **skrindan-* ‘splijten’, vgl. Mnl. *verschrinden* ‘openbarsten’, *teschrinden* ‘uiteensplijten’, Ohd. *skrintan*, pret. *skrant* ‘barsten, splijten’, *skruntun* zn. ‘spleten’ mv. Dat zou fonetisch een aantrekkelijker oplossing zijn; voor de betekenis ‘bank’ moeten we dan een paar tussenstappen aannemen, van ‘afgespleten stuk’ via ‘plank’ tot ‘afzetting, bank’, vgl. *splinter* bij *splijten*.

vleet zn. ‘visnet; menigte’

Vroegmiddelnederlands *vlete* v. ‘bij één vissersboot behorende partij visnetten’ (1293–1298, Calais). Nnl. *vlete* (1535), *vleet* (1630) ‘visnet, verzameling visnetten’, *al de vleet* ‘de hele boel’ (1612), *bij de vleet* ‘in overvloed’ (ca. 1720). In dialecten onder andere Westvlaams *vloete*, Zeeuws *vloot*, Zwaans *vleet* naast *vloot*. Dezelfde wisseling tussen *ee* en *oo* vinden we in Westvlaams *vloete*, Antwerps *vloot* ‘soort rog’, sporadisch *vleet*, en in *vlotemelk* ‘afgeroomde melk’, Zeeuws ook *vleetemelk*.

Bij ‘rog’ en ‘afgeroomde melk’ lijkt het geen twijfel dat de oudere vorm die met *oo* is (vgl. Nhd. *Flosse* ‘vin’, Oudhoogduits *flozza*). Daarom mogen we aannemen dat ook Mnl. *vlete* ‘visnet’ ontstaan is uit Mnl. *vloete* ‘dobber, drijver van een visnet’ (1252), dat bij uitbreiding het hele visnet is gaan betekenen. Het genoemde woord bestaat nog steeds als Nnl. **vloot** en is afgeleid van het werkwoord **vlieten** ‘stromen’, PGm. **fleutan-*.

De ontwikkeling van *vloete* tot *vlete* kan niet op analogie berusten omdat er bij het werkwoord *vlieten* ‘stromen, drijven’ geen westelijke vormen met *ee* voorkomen. Een fonetische ontwikkeling van *vloete* tot *vlete* is waarschijnlijker, en kan vergeleken worden met enkele andere Westnederlandse gevallen van een ontwikkeling van *oo* via *eu* naar *ee*, zoals Mnl. *vlegel* uit *vleugel* (met *vl-*, net als *vleet*), *snedel* ‘dom’ naast *snodel*, en *velen* naast *volen* en *veulen* ‘veulen’. Aangezien *vlete* enkel in het Westnederlands voorkomt is het waarschijnlijk ook door ontronding van *eu* ontstaan, al is het stadium **vleute* helaas nergens aangetroffen. De meeste woorden waarin korte **u* tot *eu* werd hadden een hoge klinker in de volgende lettergreep (vgl. de Vaan 2017, hoofdstuk 15), hetgeen voor *vloete*, *vlete* een PGm. *i*-stam **fluti-* (als in Oudsaksisch *fluti* m. ‘vloeiend; het drijven’, Ohd. *fluz* ‘rivier’) het meest waarschijnlijk maakt.

Het elders geopperde verband van *vleet* met *vlet* ‘vaartuig met platte bodem’ (**flatja-*) is moeilijk te verantwoorden, in *vlet* ontstaat immers nergens een lange klinker, en bovendien is een betekenisontwikkeling van ‘platte bodem’ naar ‘visnet(ten)’ niet evident.

vlijt zn. ‘ijver’

Oudnederlands *fliz* ‘aandrang, vlijt’, *flizech* bn. ‘ijverig’, *flizlicher* bw. ‘ijveriger’, *flizan* ww. ‘ijveren’, pret. *fleiz* (ca. 1100; de tekst waarin deze vormen voorkomen bevat Hoogduitse kenmerken, zoals hier de *z*).

Middelnl. *flit* m. (1200, Servaasfragmenten), *vliit* (1270–1290) ‘ijver, inzet’, ook ‘spoed, haast’; *vliteleke* bw. (1284, Dordrecht) ‘ijverig’; *vlitech* (1240, Limburg), *vlitich* (1340–1360) ‘toegewijd’, *vliten* ww. ‘zich beijveren’ (ca. 1300, Limburgse Sermoenen); ook *vervlijten* met deelwoord *vervleten*.

Nnl. *vlijt* v., in Brabant en Limburg m. ‘ijver, zorg, moeite, passie’ (1540), Gelders *vliet* (1567); *vlijtelijk* bw., bn. ‘ijverig, toegewijd, nauwkeurig’ (1525), na de 17e eeuw vervangen door *vlijtig* ‘wakker, toegewijd, vlug, ijverig’ (ca. 1540; *vlietigh* 1562); *bevlijten* ww. ‘werk van iets maken; zich oefenen’ (1597), *vervlijten* ‘vlijtig worden’ (1588; sporadisch), waarvan het deelwoord *vervleten* in de 16e en 17e eeuw frequent voorkomt als ‘zeer gesteld op, geoefend, toegewijd’ (1528).

Verwante vormen: (a) Oudsaksisch *flīt* m. ‘ijver’, *flītliko* bw. ‘ijverig’, Mnd. *vlīt* m., *vlitelike* bw., *vlītich* bn.; Ohd. *flīz* m. ‘ijver, inspanning, nauwgezetheid’, Mhd. *vlīz*, Nhd. *Fleiß*; Oudfries *flīt* m. ‘vlijt’, *flītich* ‘vlijtig’, *flītlik* ‘ijverig’; Oudengels *flīt* o. ‘strijd’. (b) Oudsaksisch *andflītan* ww. ‘streven’, Mnd. *vlīten*; Ohd. *flīzan* ‘ijveren, strijden’, Mhd. *vlīzen*, Vnhd. *fleīßen* (Nhd. deelw. *beflissen*); Oudengels *flītan* ‘wedijveren, vechten, zich inspannen’; Ne. dial. *flite*, *flyte* ‘kijven’.

Op basis daarvan kunnen we een PGm. sterk ww. **flītan-* en een zn. **flīta-* m. reconstrueren. De oudste betekenis kan ‘wedijveren, strijden’ zijn geweest of ‘ijveren, zich inzetten’. Verdere etymologische verbindingen zijn onzeker. Germaans **flīt-* kan op PIE **pleid-* teruggaan, en Kroonen (2013: 147) verbindt daarmee Middelwelsh *llwydaw* ‘lukken’ < **pleid-*. *EWAhd* (III: 398) daarentegen herleidt **flītan-* ‘strijden’ tentatief tot de *s*-loze variant **pleid-* van het PIE ww. **(s)pleid-* ‘splijten’, waaruit o.a. Ned. **splijten** stamt.

Semantisch lijkt mij binnen het Germaans ook een verbinding met het sterke ww. PGm. **flīhan-* ‘ordenen, voegen’ mogelijk, waaruit onder andere Os. *geflihid* / *gefliit* ‘richt tegen’ of ‘verzoent zich met’, Mnl. *vliēn* ‘schikken, verzoenen’, Nnl. **vlijen** ‘zacht neerleggen’, Fries *flije* ‘schikken, gelegen komen’. Het verschil in eindmedeklinker tussen **flīhan-* en **flītan-* kan dan alleen verklaard worden op basis van een oudere basis **flī-*, waarvoor geen verdere aanknopingspunten bekend zijn.

vlonder zn. ‘plankier’

Mnl. *vlonder* ‘dwarsbalk van het houten kruis van Jezus’ (ca. 1400), *vlonger* ‘slootplank, smal bruggetje’ (1435, *Keuren van Schieland*), Nnl. *vlonder* ‘plank over een sloot’ (1580), *vlunder* (1682, Hollands). In moderne dialecten alleen in Noord- en Zuid-Holland.

vonder zn. ‘losse brug’

Oudnederlands *-fundre* in de plaatsnamen *UUerfundre* ‘Weervonder’ (1186, Vlaams-Brabant) en *Ghetfondera*, *Ghetvondera* ‘Geetvondel’ (1146–1152, kopie ca. 1265, Vlaams-Brabant); Middelnederlands *Egbertus de Vondre* (1280; Debrabandere 2003), *vondere* ‘smal bruggetje’ (1294, Mechelen). Nieuwned. *vonder* ‘bruggetje’ (1510–1519), *vonder* ‘balk bij diverse ambachten’ (1707).

vondel zn. ‘losse brug’

Vmnl. veldnamen *ter vondelen* (Oudenaarde, 1278–1282), *ten scapsvondele* ‘Op de Schaapsvondel’ (Vlaams-Brabant, 1297), persoonsnaam *Vondelmans* (1340; Debrabandere 2003: 1281). Nnl. *vondele* (1557). In de oudste fasen is *vondele* vooral Zuidnederlands, vergelijk de Antwerpse afstamming van *Joost van den Vondel*.

In moderne dialecten kwam of komt *vondel* her en der voor naast het overheersende *vonder* in Holland, Utrecht, Gelderland (tussen Utrecht en de Veluwe *vonger*), Overijssel, Drente, en Noord-Brabant, overal zonder umlaut. In Limburg en het Ripuarisch alleen *vonder*. Verwanten: Middelnederduits *vunder* ‘steeg’. Cf. *Kaartenbank* s.v. *vonder*.

Over de etymologie zijn de meningen verdeeld. Terwijl sommige woordenboeken denken dat *vlonder* een bijvorm is bij *vonder* (Franck/van Wijk 1912), zien andere daar twee geheel verschillende woorden in (de Vries 1971). Mij lijkt het eerste veruit het waarschijnlijkst. De betekenissen zijn identiek, maar *vonder/l* is het oudere woord terwijl *vlonder* recenter en veel beperkter verspreid is. Dat wijst erop dat *vlonder* op *vonder* is geënt, bijvoorbeeld door overname van *vl-* uit *vloer*. De alternatieve etymologie die de Vries voor *vlonder* geeft, namelijk, identiteit met de vissoort *vlonder* ‘bot, schol, platte vis’, overtuigt niet.

Zowel *vondere* (Onl. *fundra*) als *vondele* zijn oorspronkelijk vrouwelijke zn. Welk van de twee de meest oorspronkelijke vorm is, is niet te zeggen. De *r*-vorm wordt weliswaar 100 jaar vroeger aangetroffen dan de *l*-vorm, maar dat kan toeval zijn. Zowel de reconstructie **fund-lō-* als **fund-rō-* passen bij gangbare typen van Proto-Germaanse afleidingen.

De basis **fund-* is bekend als ablautvariant van het werkwoord **vinden**, en komt o.a. voor in Oudsaksisch *fundōn* ‘zich begeven naar’, Oudengels *fundian* ‘nastreven’ < PGm. **fundōjan-* ‘proberen te vinden’, en Oudhoogduits *funten* ‘omhooggaan, zich opmaken’ < **fundjan-*. WGM. **fund-lō-/rō-* zou daarbij oorspronkelijk ‘verbinding’, ‘toegang’ of ‘weg naar’ hebben kunnen betekenen.

Van de Indo-Europese wortel **pent-*, **pnt-*, waarvan Germaans **finþan-* ‘vinden’ afstamt, is ook het woord **pont-*, **pnt-* voor ‘weg, pad’ afgeleid, waar onder meer Latijn *pōns* ‘brug’, Grieks *pátos* ‘weg’, *póntos* ‘zee’ vandaan komen. Dat woord is in veel takken van het Indo-Europees bekend, maar niet in het Germaans. Naamvals vormen met de vorm **pnt-* zouden

in het Germaans (in pretonische positie) **fund-* opleveren, zodat **fund-lō-/rō-* ‘vondel/r’ ook direct van het woord voor ‘weg, pad’ zou kunnen zijn afgeleid, bijvoorbeeld als *l-*verkleinwoord (zie voor de betekenis ‘brug’ ook het Latijn). Maar gezien de afwezigheid van het basiswoord **p(o)nt-* in het Germaans, en de beperking van *vonder/l* tot het Nederlands en Nederduits, houd ik bij deze laatste mogelijkheid een paar slagen om de arm.

vroed bn. ‘verstandig’

Vroegmiddelnederlands *vroet*, *vroede* (1212–1223, als toenaam), *vrut* (1240) ‘wijs, verstandig’, Nieuwnl. *vroet* (1503), *vroede*. Tot de afleidingen behoren onder meer Mnl. *vroeden* (1240) ‘verstand hebben; tot inzicht brengen’; Mnl. *bevroeden* ‘meedelen; begrijpen’ (1265–1270), Nnl. *bevroeden* ‘inlichten; begrijpen’ (*bevroeden* 1509, *bevroeyen* 1555, *bevroen* 1539); Mnl. *ghevroeden* (1285) ‘inzien, weten’; Mnl. *froschep* (1236), *vroescap* (1285), *vrutscap* (1240) ‘wijsheid, verstand’, Nnl. *vroedschap* ‘wijsheid’ (1517 *vroetscap*, 1562 *vroeschap*), ‘bestuurscollege’ (1500 *vroescip*, 1501 *vroetscap*). De vorm *vroeschap*, waarin *t* door assimilatie aan *s* verdwenen is, stamt vooral uit westelijke dialecten. Voorts betekent *vroed-* ‘verloskundig’ in samenstellingen als Mnl. en Nnl. *vroedmoeder* (1434–1436 *vroemoeder*, 1450–1470 *vroemoer*, 1485 *vroetmoeder*), ***vroedvrouw*** (zie onder dat lemma), en Nnl. *vroedmeester* ‘mannelijke verloskundige’ (1699).

Verwante vormen: Oudsaksisch *frōd* bn., *frōdon* ww., Middelnederduits *vrōd* bn., Oudhoogduits *fruot* bn., *fruoten* ww., *fruotī* zn. v., Oudfries en Oudengels *frōd* bn., Ofri. *frōdskip* ‘oordeelsvermogen’, *bifrōdia* ww. ‘bevroeden’, Oijs. *frōðr*, Got. *frops* ‘verstandig, wijs’, *frodei* v. ‘verstand’.

Voor het bn. kunnen we Proto-Germaans **frōda-* ‘wijs, verstandig’ reconstrueren, een afleiding van het ww. **frapjan-* ‘begrijpen’ uit PIE **prot-je-*. Terwijl **frōda-* een frequent type deverbale afleidingen met **-ō-* vertegenwoordigt, is het Ohd. bn. *frad* ‘ijverig, bekwaam’ waarschijnlijk ouder, en gaat op PIE **prot-o-* terug. Deze woorden zijn verwant met Litouws *pràsti* ‘aanwennen’, Lets *prast* ‘begrijpen’, Oudpruisisch inf. *issprestun* ‘begrijpen’, *isspresnan* (acc.sg.) ‘verstand’, met een stam **prat-* uit PIE **prot-*. Zekere verwanten van deze Germaans-Baltische woordfamilie in andere Indo-Europese talen zijn nog niet herkend; vgl. Heidermanns 1993: 210, 217–218.

vuig bn. ‘gemeen’

Mnl. *vudighe* (mv.; Holland, ca. 1450), *vuydich* (1479) ‘lui, vadsig’, Nnl. *vuyegh* ‘lui’ (Anna Bijns, ca. 1540), *vuygh* (1618–23). De pejoratieve betekenissen ‘laf, minderwaardig, verachtelijk’ kunnen vanuit ‘lui’ en ‘ledig’ worden verklaard. De wegval van *d* heeft *vuidig* regelmatig in *vuig* veranderd. Tot 1700, zeer sporadisch daarna tot 1820, blijft *vuidig* in gebruik in de poëzie. Ik vind geen varianten van het woord in de moderne dialecten, maar in 1825 en 1901 wordt voor de Betuwe nog het gebruik van de *vuige maandag* gerapporteerd, voor wat elders wel ‘verloren maandag’ heette: de maandag na de jaarlijkse betaaldag van boerenmeiden en knechten, een dag die ze in de stad “in luiheid en ledigheid” doorbrachten.

Mnl. *vuydig* veronderstelt een Onl. **fūdig*. Dat is een afleiding met *-ig* van een Germaans bn. **fūda-* ‘verrot, stinkend’, dat zelf van de wortel **fū-* ‘stinken, verrotten’ is gevormd. Voor PGm. **fūda-* is *vuig* het enige bewijs, maar de wortel **fū-* zit ook in **vuil** uit PGm. **fūla-*. In Duits *faul*, de directe verwant van *vuil*, zien we dezelfde betekenisovergang van ‘stinkend’ naar ‘lui’ als in *vuig*. Die kan begrepen worden via ‘te lang blijven liggen en daardoor verrotten’, vergelijk *in je bed liggen rotten* ‘(te) lang in bed blijven’.

Germaans **fū-* komt uit het Proto-Indo-Europese ww. **puH-* ‘stinken, rotten’, waarvan ook Latijn *pūs*, Grieks *púos*, Skt. *puvas-* ‘etter’ zijn afgeleid. Zie voor verdere verwanten onder **pus**, dat zelf een Latijns leenwoord is. Latijn *pūtīdus* ‘rottend, verrot’ en *pūtēre* ‘stinken’ zijn waarschijnlijk op PIE **puH-tó-* ‘stinkend, verrot’ gebaseerd, precies de vorm die Germaans **fūda-* zou opleveren.

vunzig bn. ‘muf; schunnig’

Middelnederlands *vunsch* (1401–1450), *funsch* (1460), *vonsch* (1466), *vuyns* (1475) ‘muf, schimmelig’ van graan of koren. Nieuwnederlands *vuynsch* (1501–1523), *vunst* (1501–1536), *vunsch* (1612), *vuns* (1612), *vints* (1630), *vunts* (1658) ‘schimmelig, muf, vies’, van brood maar ook van smaak, geur en objecten zoals hooi of een *hoerekot*. De verbogen vorm *unze*, die in de plaats van *unse* gekomen is, vinden we voor het eerst in 1698 in een liedtekst (*Daar unze spotterny / Op hooger altaar staat*). In moderne dialecten zelden aangetroffen, alleen Noordhollands *fun* ‘smerig, muffig’, *unsterig weer* ‘donker, slecht weer’.

Daarvan afgeleid het bn. Mnl. *vunstich* (1450), *vonstich* (1440–1460), Vnnl. *vonstig* (1545), *vunstich* (1536), *vunsigh* (1588), *vuntsigh* (1588), Nnl. *vunzig* (1720), *vunzigheit* ‘vermuftheit’ (1710).

In *vuns* kon tussen *n* en *s* een *t* kon worden gehoord, vandaar *vunts*. In andere dialecten is hypercorrect een *-t* aan het einde toegevoegd zodat *vunst* ontstond. Zowel van *vuns* als *vunst* is een verduidelijkende *ig*-variant gemaakt, waarna de *ig*-loze vormen zijn verdwenen. Tenslotte heeft de nieuwe vorm *vunzig* het oudere *vunstig* geheel verdrongen uit de standaardtaal.

Vunsch wijst op Westgermaans of Oudnederlands **funsk*. De oudste betekenis ‘schimmelig’ past precies bij **fun-* in de verwante vormen Oudengels *fyne* ‘vocht, schimmel’, *fynig* ‘schimmelig’, *fynegian* ‘schimmelen’. In het Noordgermaans vinden we verwante vormen die van een werkwoord **fū-*, **fau-* ‘verrotten’ zijn afgeleid, zoals Oudnoors *fūna* ww. ‘verrotten’, *feyja* ‘laten rotten’, *fūinn* ‘verrot’, *fūi* zn. ‘rot, rotheid’ (**fū-an-*). Daarbij horen ook Ned. **vuil** (PGm. **fūla-*) en **voos** ‘bedorven, rot’ (PGm. **fauska-*, vgl. Vnnl. *voosch*, Oudnoors *fauskr* ‘verrot hout’), alsmede **vuig**. Het Germaanse werkwoord is afkomstig uit de Proto-Indo-Europese wortel **puH-* ‘stinken, rotten’ die onder meer in Grieks *pūthesthai*, Sanskrit *pūyati*, Litouws *pūti* ‘verrotten’ en in ons Latijnse leenwoord **pus** voortleeft.

De Westgermaanse basis **fun-* van Mnl. *vunsch* en Oudengels *fyne* kan de verkorte variant van de *n*-stam **fūn-* in Oudnoors *fūi* voortzetten. Lange klinkers konden in het Proto-Germaans voor *l*, *m*, *n*, *r* verkort worden als de klemtoon op de volgende lettergreep lag, wat bijv. **sunu-* ‘zoon’ uit PIE **suHnú-* verklaart (Sanskrit *sūnú-*, zie onder **zoon**). In sommige naamvallen van de *n*-stam **fū-an-* bestond de voor verkorting vereiste klankstructuur **fūná-*, **fūné-* waaruit **fun-* kon ontstaan. Daaraan heeft het Nederlands **-sk-* toegevoegd, mogelijk naar voorbeeld van **fauska-* > *voosch*. Vgl. Kroonen 2013: xxi, 132, 157, 158.

waal zn. v. en **wiel** zn. ‘kolk door dijkdoorbraak ontstaan’

Het Nederlands kent twee woorden met dezelfde betekenis.

(1) Onl. *vual*, mv. *vuala* ‘afgrond’ (10e e., Wachtendonckse Psalmen), Mnl. *wael* en *wale* (meestal m.) ‘poel, plas, kolk’. Vanaf de dertiende eeuw werd *waal* uit de standaardtaal verdrongen door *wiel*. Vroegnieuwlands *waal* wordt in Westnl. dialecten gevonden (Vlaanderen, Zeeland, Zuid-Holland), en leeft nog in Wvla. *waleput* ‘kolk’ voort.

(2) *Wiel*, *weel* mogelijk voor het eerst in de naam *Gerardus de Wildreht* (1187, bij Dordrecht). Mnl. *wiel* wordt gevonden in teksten uit Holland (vanaf 1284), Vlaanderen en Brabant. Voor Kiliaan (1599) is *wiel* het gebruikelijke woord, *wael* een “verouderd Hollands” woord. De *ee*-variant komt het eerst voor in de naam van Oosterweel bij Antwerpen: *Otserwele* (1210, kopie midden 14^e eeuw), *Oucerwela* (1225), *van outserweele* (1248–1271). *Weele* is de vorm in moderne Zeeuwse en Westvlaamse dialecten, met betekenissen als ‘kolk na dijkdoorbraak’ en ‘zeegeul’. De moderne familienamen bevestigen grofweg de gevonden geografische verdeling: *ie* komt voor van Holland tot Vlaanderen en in Noord-Brabant (*Aan de Wiel*, *Verwiel*, *van de(r) Wiel(e)*), terwijl *ee* thuishoort in zuidelijk Zuid-Holland en Zeeland (*Verweel*, *van der Weel(e)*, *Overweel*). Ook in het Noordhollands komt *weel* voor (vanaf de 16e eeuw), maar een Nhol. *ee* kan ook met een Ned. *aa* overeenkomen.

Verwante vormen zijn Oudfries *wēl*, Modern Fries *wiel*, Oudengels *wǣl* ‘draaikolk, poel’ uit Wgm. **wēla-* (m.). Dat is een afleiding met de betekenis ‘kolk’ of ‘bron’ bij het werkwoord **wal(l)ōn-* ‘rollen’ (waaruit Ned. walen ‘draaien’) of bij **wellan-* ‘koken, opborrelen’ (Ned. wellen).

De vorm *waal* zet de te verwachten Nederlandse uitkomst *aa* voort van de Wgm. klinker **ē*. Westnederlands *wiel* en *weel* hebben een klinker die teruggaat op de Oudfriese *ē*. *Wiel* is daarmee een van de Kustnederlandse woorden die uit het vroegmiddeleeuwse (voorstadium van) Fries van de kustbewoners werd ontleend in het Frankisch van Vlaanderen, Zeeland en Holland.

waffel zn. ‘bek, mond; oorvijs’

Nnl. *wafel* ‘mond, bek’ (1615), *waffel* (1670) ‘mond, snavel, bek’, *waffelkaak* ‘bek’ (1690), *waffel* ‘klap, oorvijs’ (1708), *waefel* (1840).

De twee oudste attestaties van *wafel* ‘mond’ in de vroege zeventiende eeuw zijn: *wy sellen ierst wat speulen mette wafel, we beginne ierst te eten* ‘we zullen eerst wat met onze mond spelen, we beginnen eerst te eten’ (Coster, 1615), *stracx gingh hem daar de wafel wt de kerf* ‘meteen ging hij daar met zijn mond over de schreef’ (Bredero, Moortje, 1617). Een interessante samenstelling *waffelkaak* komt voor in een vrije vertaling uit 1670 door Adriaen de Leeuw van Calderón de la Barca’s stuk *El Mayor Encanto: en ik laat nou iens louter bóllen myn waffelkaak en zeg*: ‘en ik laat mijn mond nou eens louter babbelen’ (in het Spaans: *pero no confesaré que Circe no es...* ‘maar ik moet bekennen dat Circe wél is ...’).

De genoemde oudste vormen tonen aan dat *waffel* als variant van een vorm *wafel* of *wavel* ontstaan is, zoals we ook *taffel* vinden naast *tafel* en *gaffel* naast *gavel*. De in het *WNT* geopperde, alternatieve verklaring van *waffel* uit *wavel* uit *wauwel* met de vooral Zuidbrabantse overgang van *w* tot *v* is onwaarschijnlijk. Bovendien is *wauwel* ‘bek’ pas vanaf de 19e eeuw bekend (i.t.t. het ww. *wauwelen* vanaf 1612).

Wafel ‘mond’ is niet hetzelfde woord als **wafel** ‘geruiten koek’, dat uit PGm. **wēblō*- v. stamt, maar *wafel* ‘koek’ en *wafel* ‘mond’ zijn uiteindelijk wel van dezelfde Germaanse wortel voor ‘weven’ afgeleid. Olivier van Renswoude wijst me op de woordfamilie van PGm. **wab*- ‘heen en weer bewegen, wiebelen, wankelen’. Die is (met de voor frequentatieve ww. kenmerkende stamklinker **a*) afgeleid van het ww. **weban*- ‘**weven**’. Afstammelingen van het werkwoord **wabōjan*- zijn onder andere Oud-Engels *wafian* ‘zich verbazen; zwaaien’, Engels *wave* ‘zwaaien, wankelen, golven’ en Middelhoogduits *waben* ‘heen en weer bewegen’. Daarvan zijn in het Germaans nieuwe frequentatieve ww. afgeleid met *r*-suffix (Oudnoors *vafra* ‘heen en weer bewegen’, Ne. *to waver*, Nhd. *wabern* ‘wankelen’, Nnl. *wabberen* ‘trillen’, Mnl. **wapperen**) en met *l*-suffix (bijv. Oudnoors *wafla* ‘wankelen’, Oe. *wæflian* ‘dom kletsen’, Ne. *wobble* ‘wankelen’, Nnl. *waffelen* ‘laveren’ [1702]), Mhd. *wabelen*, Nhd. *wabbeln* ‘zwalken, wiebelen’, *waffeln* ‘mompelen, kletsen, smakken’, *wäffeln* ‘kletsen’).

Nederlands *wafel* > *waffel* ‘mond; oorvijs’ is, op de interne medeklinker na, identiek aan Nieuwhoogduits *Waffel*, Zwitserse *Waffle* v. ‘grote mond met afhangende lippen; klap op de mond, oorvijs’ (horend bij het ww. *waffeln*) en Westfaals *Wabbel* ‘uitpuilend vlees of vet’ (bij het ww. *wabbeln*). Dit zijn ofwel zn. die met hun *l*-suffix direct van de stam **wab*- werden afgeleid (bijv. **wab-lō*- > Ned. *wafel*) ofwel zn. die bij bestaande *l*-werkwoorden gemaakt werden (bijv. hypothetisch Mnl. **wafelen* → *wafel*). Gezien het feit dat het *l*-werkwoord wijder verspreid is (ook in het Scandinavisch en Engels) dan het *l*-substantief lijkt me de tweede variant waarschijnlijker, maar we hebben geen zekerheid. De betekenis ‘mond’ kan ofwel van de ‘loshangende’ lippen verklaard worden of uit de ‘op en neer gaande’ beweging van de kaken; de betekenis ‘oorvijs’ hoort bij ‘zwaaien, slaan’.

walken ww. ‘kneden, vollen’

Middelnederlands *walken* (1351), Nnl. *walken* ‘kneden, met de voeten treden, vollen’. De verleden tijd wordt zelden in oudere teksten aangetroffen, het deelwoord is meestal zwak maar sporadisch ook sterk (1351, Yperman).

Verwant met: Middelnederduits *walken* ‘rollend kneden, stampend reinigen’, Oudhoogduits *giwalchen*, *firwalchen* ptc. ‘vervilt’, Mhd. *walken* sterk ww., Nhd. *walken* zwak ww. ‘walken, vollen’, Oudengels *wealcan* sterk ww. ‘rollen’, Ne. *walk* ‘lopen’, Oudnoors *valka* zwak ww. ‘heen en weer slingeren’. Uit een Proto-Germaans sterk ww. **walkan-*, ptc. **walkana-* (6e klasse) ‘rollen’, ‘overheen rollen, walken’. In de loop van het Nederlands en het Duits is het een zwak werkwoord geworden.

Kroonen (2013: 570) verbindt **walkan-* met PGm. **walgōn-* (komt ook als **walkōn-* voor) ‘rollen’, als in Ned. **walgen** ‘misselijk zijn’, Ohd. *walgon* ‘rollen’, en met PGm. **wulkōn-*, **wulgōn-* ‘misselijk zijn’, als in Noors *ulka* ‘misselijk zijn’, IJslands *ólga* ‘schuimen’. De betekenis ‘misselijk zijn’ ontwikkelde zich bij onpersoonlijk gebruik uit ‘rollen’: *mi walget* ‘het rolt mij’ > ‘ik word misselijk’. De meest oorspronkelijke PGm. werkwoorden waren waarschijnlijk **walgan-* ‘rollen’, uit PIE intransitief **uolgh-*, en **wulk/gōn-* ‘beginnen te rollen’, uit een PIE inchoatief **ulgh-néh₂-*. De *k* van **wulk-* kan klankwettig zijn ontstaan uit *-kk-* in de combinatie **-g^hn-* in laatstgenoemde vorm (via de wet van Kluge, zie Kroonen 2011). Daarna werd in **walgan-* de *k* van het zwakke ww. overgenomen en ontstond **walkan-*.

Mnl. *walck* ‘klit, knot (van haar)’ (1477), Nnl. dial. *walk* ‘stremsel, dikke straal, dikke klomp aarde’, verwant met Oudengels *gewealc* m. ‘het rollen’, Oudnoors *valk* o. ‘het rondgeslingerd worden’, komt uit PGm. **walka-* en is afgeleid van het werkwoord.

wankel bn. ‘niet vast, zwenkend’

wankelen ww. ‘onvast gaan’

Oudnederlands *uuankilheide* ‘onstandvastigheid’ (901–1000); Middelnederlands *wankel* ‘onstandvastig’ (1285), ‘zwak, onbetrouwbaar, onzeker’ (1373), *wankelen* ww. ‘wankelen; onvast staan, twijfelen’ en ‘doen wankelen’ (1240), *wankelheit* zn. (1401–1410), *wankelmoet* ‘onstandvastigheid’ (ca. 1400); Nnl. *wanckel* (1551) ‘onvast staand of gaand; veranderlijk, onzeker’ (1551); *wanckelen* ww. (1516), *wanckelmoedig* (1564), *wankelmoedigheid* (1642), *wankelmoed* (1649).

Verwante vormen: Oudsaksisch *wankul*, Mnd. *wankel* bn., *wankelen* ww.; Oudhoogduits *wankal* bn., *wankalōn* ww.; Oudengels *wancol* ‘wankel’.

Uit Proto-Germaans bn. **wankula-* ‘onvast, zwenkend’. Afgeleid van het ww. **wankōn-* ‘rondzwerven’ dat we nog in Middelnederlands *wanken* ‘wankelen, doen wankelen’ vinden, met verwante vormen in Oudsaksisch *wankon*, Mnd. *wanken* ‘zwerven, rondgaan’, Ohd. *wankōn*, Nhd. *wanken* ‘wankelen, besluiteloos zijn’, Oijs. *vakka* ‘rondzwerven’. Van PGm. **wank-* is ook afgeleid Ned. **wenken** (zie daar voor mogelijke verwanten buiten het Germaans); met PGm. **wink-* zijn daarnaast werkwoorden verwant als Onl. *wincon* ‘wankelen, uitwijken’, Nnl. *winken* ‘een teken geven, wenken’ en Duits *winken* ‘wenken’.

Er bestond ook een variant van deze wortel met een intiële *s-*. Daarvan getuigen het bn. PGm. **swanka-* ‘buigzaam’ > Mnl. en Vnnl. *swanc* ‘buigzaam, krachtig’, Nhd. *schwank* ‘buigzaam, beweeglijk, slap; slank’, en het ww. Mnl. *swanken* ‘heen en weer gaan, wankelen’, Vnnl. *swancken* ‘wankelen’, Nhd. *schwanken* ‘aarzelen’, Nnl. *zwankelen* ‘waggelen, zwalken’; zie voor verdere verwantschap onder **zwenken**.

warempel bw. ‘waarlijk, voorwaar’

Nieuwnederlands *warempel* (oudste attestatie uit een klucht uit 1720: *Warempel, 't is om long en leever uit te braaken*). De bron van het element *-empel* is onduidelijk, aangezien er geen suffix van die vorm bestaat. Mijn eerdere suggestie (een verband met Noordhollands *remp* ‘visafval’) mag gevoeglijk vergeten worden.

Olivier van Renswoude stelt herkomst voor uit **warentpel*, dat uit **waar end' bel* voortgekomen kan zijn, met *bel* voor ‘wel’ zoals in het Zeeuws en op de Zuidhollandse eilanden en *belja*, *beja* voor ‘welja’ in onder meer het Brabants en het Drents. In het onderhavige geval kan *w-* > *b-* nog vergemakkelijkt zijn door dissimilatie met *waar*. De oorspronkelijke uitdrukking was dan *waar ende wel*, een verbinding die ook meermaals is geattesteerd in het Mnl. en Vnnl.: *Die ander tuuch is Daniel, die seide waer ende wel, dat* ‘De andere getuige is Daniel, die waar en echt zei dat’ (14e e., Dirc van Delf, *Tafel van den kersten ghelove, Somerstuc*); *Dit is waer en wel gheschreven* (1643, *Des wereldts proef-steen*, Antwerpen); *Ick verstaen nu, seyde Stavrophila, hoe waer ende wel ghesproken heeft, die eertijds seyde* (1672, *De heyr-bane des cruys*, Antwerpen); *Indien de beschuldiging waar en wel gegrond is, kan men zig dus ontschuldigen* (1733).

waratje bw. ‘warempel’

Nnl. *weratjen* (1694: ‘*k Loov 't weratjen ook* ‘Ik geloof het warempel ook’), *waaratje* (1721), *warattje* (1776), *waratje* (1840), *waaratjes* (1865).

Een gereduceerde vorm van *warentig* of *waarachtig* als modaal bijwoord. *Waratje* zou van *waarachtig* kunnen zijn afgeleid met wegval van *ch* in *-achtig*, maar een dergelijke wegval is wel ongebruikelijk. De reductie in *wer-* lijkt eerder op een afleiding van *weréntig* (zie hieronder) te wijzen, waarbij de *-n* in de oudste attestatie kan aanduiden dat de schrijver *weratjen* als verkleinwoord zag. Dan is een reductie van *-tig* tot **-tie* denkbaar, dat als schrijftalig *-tje(n)* werd opgevat.

warentig bw. ‘warempel’

Nnl. *werentigh* (1611), *werrentich* (1646), *waerendich* (1653), *warendig* (1714), *warentig* (1781). Boekenoogen 1897 vermeldt zowel de uitspraak *wárentech* (met beginklemtoon) als *vrentech*.

Warentig wordt algemeen als verbastering van *waarachtig* beschouwd, maar een verandering van *-achtig* in *-entig* zou uniek zijn. Bovendien komt *waarachtig* in het Hollands van de 16e en 17e eeuw nooit met *wer-* in de eerste lettergreep voor, terwijl Bredero juist steeds *wer(r)entich* heeft.

Mogelijk is *werentigh*, *warendig* afgeleid van het tegenwoordig deelwoord *warend* van *waren* ‘waarnemen; waarborgen’. De verschillende vormen *warent*, *warende* van dat deelwoord zouden de variatie tussen *-nt-* en *-nd-* kunnen verklaren. De variatie tussen *war-* en *wer-* kan verklaard worden uit het feit dat de gerekte *aa* voor *r* in delen van het Noordhollands vaak als *ee* klinkt.

waterlander zn. ‘traan’

Waterlander (ca. 1300) betekent allereerst ‘bewoner van Waterland’, het gebied in Noord-Holland grofweg tussen Amsterdam en Edam. In verband met ‘huilen’ wordt het woord voor het eerst in 1561 aangetroffen in het spreekwoord *De waterlanders op den dijk laten komen* ‘beginnen te tranen’, in Sartorius’ bewerking en vertaling van Erasmus’ *Adagia* (Hst. III, III, nr. 16) : “[Latijn:] *Cepas edere aut olfacere* [‘uien eten of ruiken’], [Grieks:] *krommua esthiein* [‘uien eten’]. *De waterlanders op den dijk laten komen*”. Daarbij geeft Sartorius de uitleg: ‘Gezegd van hen bij wie tranen in de ogen komen. Vanwege de tranenwekkende bitterheid van uien.’ Dit werk werd in de 17e eeuw een aantal keren heruitgegeven. In 1681 schrijft Winschoten in zijn *Spreekwoorden uit de Seevaart*: “*de Waaterlanders quaamen op den dijk*: dat is oneigendlijk, de traanen quaamen in de oogen: want sij sijn niet gewoon op den dijk te koomen, of het moet al groote nood doen: gelijk ook die schreien, sig inbeelden in groote nood te sijn.”

Sartorius (1500–1557) was Amsterdammer en de 17e-eeuwse verklaring dat de *waterlanders* in het spreekwoord op de bewoners van Waterland slaan is dus goed denkbaar. Wel is Winschotens verklaring via ‘hoge nood’ wat vergezocht: eerder wordt de dijk vergeleken met de rand van de ogen, waarop de tranen opwellen (zie hieronder bij Tuinman). Na 1800 vinden we de moderne gelijkstelling van *waterlander* met ‘traan’: “Toen ik (...) daarbij ook uw’ lieven brief op tafel zag liggen, begonnen de waterlanders in mijne oogen te komen” (1806, Loosjes, *Susanna Bronkhorst*).

Daarnaast bestond ook de uitdrukking ‘het water komt op de dijk’, het eerst aangetroffen bij Constantijn Huygens in een bruiloftslied uit 1614: *Veel tranen te gelyck / Hielen t’ woordt in de keel; t’ water quam op den dyck*. Ook bij Tuinman (1726): “’t Water komt op den dijk. Dat wil zeggen, de traanen komen in de oogen. Men zeide ook, de waterlanders komen op den dijk. Verstaat door den dijk de onderste randen der oogen.” Aangezien deze uitdrukking algemener van aard is en in een groter gebied gebruikt zal zijn geweest (vgl. ‘het is hoog water’ = ‘op het punt staan te gaan huilen’), paste Sartorius er in 1561 blijkbaar een lokale, Amsterdamse variant van toe.

wetering zn. ‘waterloop’

Oudnederlands *wetteringa* ‘afwatering’ (Utrecht, 1155; woord gebruikt door de inwoners van Polsbroek tussen Utrecht en Gouda), *weteringe* (Utrecht, 1159). Vroegmiddelnederlands *weteringhe* ‘afwateringssloot’ (1289, Haastrecht, Utrecht), *utweteringhe* ‘afwatering’ (1289, Dordrecht); daarnaast met *-a-*: *watheringhe* ‘gemeenschappelijke sloot’ (1266, Zuid-Holland), *watringhe* (1279), *wateringhe*, *waterringhe* (1282) ‘wetering; door afwateringssloten omsloten polder’ in West-Vlaanderen. De plaatsnaam *Wateringen* in Zuid-Holland kent beide varianten: meestal *wateringhe* (1282), eenmaal *weteringhe* en *weterringhe*. In de daarop volgende eeuwen tot minimaal 1600 geldt dat *watering(e)* in Vlaamse en de meeste Hollandse bronnen voorkomt, terwijl vanaf zuidoostelijk Zuid-Holland naar het oosten toe meestal *wetering(e)* staat. In de Vroegnieuw nederlandse schrijftaal komen *wetering* en *watering* beide voor, bijvoorbeeld ook binnen Amsterdam. In de loop der tijd wordt *wetering* de ongemarkeerde vorm, althans in het Noord-Nederlands. Koenens woordenboek uit 1905 kent alleen nog *wetering*, en in 1931 geven de uitgevers van Vondels werken bij diens toch doorzichtige *weteringhe* de verklarende noot “wetering”. Mogelijk is *watering(e)* onder andere daarom verdrongen omdat het meerdere betekenissen had, ook ‘water geven, drinken’ (zo bijv. in de Statenbijbel), ‘plassen’ en ‘glans, schittering’ van edelstenen (zo nog bij Couperus), terwijl *wetering* een dergelijke meerduidelijkheid niet kende.

wateren ww. ‘afwateren’

Vmn. *wateren* ‘doen afwateren’ (1277, West-Vlaanderen, Holland, Utrecht), *weteren* (Arkel, Sint-Michielsgestel), *utwateren* ‘water lozen’ (West-Vlaanderen, 1279); Nnl. *wateren* ‘water scheppen, gieten, drinken’ (1562; ook met *ee*, bijv. *de swoeghende paerden weeteren*, Hooft, 1624), ‘water lozen, afwateren’ (1525), ‘pissen’ (het eerst in *watersteen* ‘urinoir’, 1531), ‘in het water leggen’ (1624), enz. Moderne dialecten bevestigen het voorkomen van umlaut in het oosten: Maastricht *weteren* ‘in het water leggen (om te ontzouten)’, Uden *witteren* ‘(het vee) te drinken geven; hout in water leggen om hard te worden’, Deventer *wèteren* ‘vloeibaar voedsel geven’, Staphorst *weeteren* ‘(vee) drinken geven’.

Verwante vormen: Mnd. *weteringe* ‘afwatering, sloot’, *weteren*, *wateren* ‘afwateren’, Mhd. *wezzern* ‘bewateren, gieten’, Oudfries *wet(e)ringe*, *wētringe*, MoWFri. *wjittering* ‘afwateringssloot’, *wetria* ‘ontwateren’, *ūtwetria* ‘uitwateren’, Oudengels *wætering* ‘het watergeven’, *wæterian* ‘water geven’.

We vinden *i*-umlaut in Utrecht en verder oostelijk, hetgeen met de gebruikelijke geografische verdeling van de productieve, morfologische umlaut overeenkomt. Het zn. *wetering* is duidelijk afgeleid van het ww. *weteren*, en kan dus geen aanspraak maken op hoge ouderdom (de Oudengelse vormen zijn onafhankelijk van de continentale). Het ww. zou als WGM. **watarjan* gereconstrueerd kunnen worden, maar waarschijnlijker is dat het om een latere, intern-Nederlands-Nederduitse afleiding bij **water** gaat.

wauwelen ww. ‘kletsen’

Vroegnieuw Nederlands *wauwelen* (1612), *wauwlen* (1614), *waulen* (1614), *waauwelen* (1623) ‘kauwen, knabbelen’; *wauwelen* (1701–1750), *waawelen* (1782) ‘zwetsen’, *wauwelpinte* ‘kletsous’ (Gent, 1672); *zy verwaauwelen hun geld* ‘verdoen’ (1789); *waeuweling* ‘schommeling, fluctuatie’ (1733). In moderne dialecten Noordhollands *wauwelen* ook ‘treuzelen, dralen’, Zeeuws *wauwauwen* ‘kletsen’. Die laatste variant, met verdubbeling van *wau-*, bestaat al in de 18e eeuw in *een kleyn waauwaauwertje* ‘een klein kindje’ (1731). Als variant op *wauwauwen* mag het Vlaams-Zeeuwse **kawauwen** mogen worden beschouwd, dat zijn *k-* van *kauwen* zal hebben.

Verwante vormen: Vroegnieuwengels *wawill* (16e e.), *wawle* (1558), Ne. *waul* ‘huilen van katten of babies’, Nieuwhoogduits *waueln* ‘blaffen’.

De volgorde van de attestaties (‘kauwen’ in de 17e eeuw, ‘zwetsen’ pas vanaf de 18e eeuw) lijkt op hogere ouderdom van ‘knabbelen’ te wijzen. Het is echter waarschijnlijker dat het ww. vanaf het begin zowel ‘doelloos kauwen’, ‘stamelen, bazelen’ als ‘babbelen, kletsen’ kon betekenen, zoals ook bij **babbelen** duidelijk het geval is. Dat *wauwelen* in de schrijftaal pas vanaf 1700 in de betekenis ‘zwetsen’ opduikt kan aan de geografisch beperkte horizon van het corpus uit de 17e eeuw liggen.

Wauwelen is een frequentatief ww. met suffix *-elen* bij een slechts zelden aangetroffen simplex *waeuwen* ‘brabbelen’ of ‘huilen’ (1657), of bij de uitroep *wauw*.

Het werkwoord **wauwen* zelf is waarschijnlijk klanknabootsend, bij de uitroep *wauw* (ter bedreiging): *Vreesje noch geen Bijte-baeuw? Waeuwe! waeuwe! Platters, waeuw!* (1641). Voor het geblaf van de hond, huidig *woef*, treffen we deze klankvorm, al dan niet verdubbeld, aan in het Nederlands (*wau-wau* vanaf de 19e eeuw), in het Duits als *wau* (vanaf de 18e eeuw; de spookverschijning *der Wauwau* vanaf de 17e eeuw), in het Engels als *wow* (vanaf 1811), en uiteraard in vele andere talen in vergelijkbare vormen (zie bijv. *Wikipedia* onder ‘Bark (sound)’).

wetten ww. ‘scherpen’

Vroegmiddelnederlands *wetten* (1240), zwak ww., *wetsteen* ‘slijpsteen’ (1240), Mnl. *wetten*, Nnl. *wetten* (1506) ‘slijpen’. *Wetten* en *slijpen* worden in het Middelnederlands als synoniemen gebruikt, maar slijpen betekende oorspronkelijk ‘glijden’ en is via ‘afslipen’ tot transitief ‘slijpen’ geworden, terwijl *wetten* vanaf het begin ‘scherp maken’ betekende.

Verwante vormen: Middelnederduits *wetten*, Oudhoogduits (*h*)*wezzan*, Nhd. *wetzen*, WFri. *hottje* (17e e.), *hotsje* ‘slijpen’, *hotte* ‘wetsteen’, Oudengels *hwettan*, Ne. *to whet*, Oijs. *hvetja*. Het in de woordenboeken genoemde Gotische ww. *gahvatjan* is een waarschijnlijk onterechte conjectuur voor geattesteerd *gahvatjan* ‘bedriegen’.

waat zn. ‘scherp, snede’

Mnl. *wate* (1351–1400) ‘scherp of snede van een wapen of werktuig’, Nnl. *wate* (1526), *waet* (1588), *waat* (1669), modern *waat* ‘snede’ (van een mes, zeis) in zuidoostelijke dialecten. Verwante vormen: Mnd. *wate*.

watig bn. ‘uitgelaten’

Mnl. *watich* ‘puntig, scherp’ (1490), Nnl. *waetich* ‘scherp’ (1599), ook Nnl. dial. *watig* ‘uitgelaten, rumoerig’ (Hageland, Haspengouw). Verwante vormen: Os. *mēn-hwat* ‘misdadig’, *nīth-hwat* ‘vijandig’, Ohd. (*h*)*waz*, Oe. *hwæt*, Oijs. *hvatr* ‘scherp’.

Watig, *waat* en *wetten* zijn alle drie afgeleid van het PGm. bn. **hwata-* ‘heftig, snel, scherp’. *Watig* is een uitbreiding van het bn. met *-ig*, het zn. *waat* gaat terug op WGm. **hwatan-* of **hwatō(n)-* ‘scherpe kant, scherp voorwerp’, en *wetten* op een PGm. werkwoord **hwatjan-* ‘scherp maken’.

PGm. **hwata-* is afgeleid van het ww. **hwētan-* ‘steken, stoten’, waarvan het voltooid deelwoord nog in Mnl. verwaten ‘vervloekt’, Nnl. ‘hoogmoedig, trots’ bewaard is. Daarnaast bestond een ouder bn. **hwassa-* ‘scherp’, te zien onder andere in Gotisch *hwassaba* bw. ‘scherp’, *hvassei* v. ‘scherpte’, Oudsaksisch *wass* bn. ‘ruw, scherp’. Mogelijk zit de Onl. pendant van dit bn. in de plaatsnaam *Wassenaar* indien uit **hwassan-haru-* ‘scherpe rand’.

Het ww. **hwētan-* wordt door Kroonen (2013: 264, 266) uit een Proto-Indo-Europese stam **k^weh₁d-* verklaard, waarvan het deelwoord PIE **k^wh₁d-to-* Germaans **hwassa-* kon opleveren. Het woord is tot nu toe niet met verwanten buiten het Germaans verbonden, maar kan in theorie PIE **kueh₁-d-* voortzetten, dat (afgezien van het suffix *-d-*) identiek kan zijn met de PIE wortel **kueH-* waarop Proto-Iraans **śwaH-* ‘werpen’ teruggaat (Avestisch *spaiia-* ‘werpen’, *spāta-* ‘geworpen’, Oud-Perzisch *frasa-* ‘oprichten, bouwen’).

weelde zn. ‘overvloed’

Vroegmiddelnederlands *welde*, *weelde* v. ‘overvloed; genot, blijdschap’ (1240), Laatmiddelnederlands *weelde*, Nnl. *weelde* (1518), *welde* (1582), *wilde* (1583) ‘voorspoed, geluk, genot, rijkdom’. Moderne dialecten: Zeeuws *wilde*, Zuidbrabants *wèlle*, Antwerps *welde*, Kempisch *weld*, *weeld*, *wilde*, Limburgs *wèèld*, *wèèlj*.

Afleidingen: Vmnl. *weldech* ‘heerlijk, overdadig’ (1240), *weeldech* (1285), bn. *weldeleke* ‘overvloedig’ (1240), ww. *weelden* ‘genieten’ (1240).

Vanaf de dertiende eeuw vinden we zowel *welde* als *weelde*, laatstgenoemde vorm met rekking van de eerste *e* in ouder **welede*. Mogelijk trad de rekking vooral op in de op *-e* eindigende vormen (nominatief en accusatief enkelvoud **welede*), terwijl **weleden* (meervoud, genitief en datief ev.) eerder *welden* werd en zodoende de eerste klinker niet gerekt werd. Ook kunnen sprekers zich in de Mnl. periode nog bewust zijn geweest van het verband met *wel* ‘goed’. Niettemin zal een deel van de vormen met korte klinker, zeker die in de moderne dialecten, door verkorting van *ee* voor *ld* zijn ontstaan, bijvoorbeeld *wild* uit *wèèld*.

Verwante vormen: Middelnederduits *wēlde*, *welde* v. ‘welzijn, genot, overmoed, dartelheid’, Oudhoogduits *welida* v. ‘rijkdom’, Mhd. *welede*, Middelenegels *welpe* v., Ne. *wealth* ‘rijkdom’, MoWFri. *wielde*. Voor het bn.: Mnd. *weldich*, Mhd. *weledic*, Me. *wealthy*.

Afleiding West-Germaans **welipō-* ‘goed-heid, wel-stand’ van het bw. **wel** ‘goed’ (PGm. **welō*). Daarnaast bestond ook nog een afleiding **welan-* m. ‘geluk, rijkdom’, die onder andere tot Oudsaksisch *welo*, Ohd. *welo*, *wolo* m., *wela*, *wola* v., Oe. *wela* m. werd. Een in het WGm. van **wel-* afgeleid bn. heeft Ned. **welig** opgeleverd.

weelderig bn. ‘overvloedig’

Vroegnieuw-nederlands *welderigh* (1588), *weelderigh* (1614), *weeldrigh* (1621) ‘overvloedig; onstuimig (van paarden)’. Daarnaast het zeldzame ww. *welderen* ‘voorspoed hebben’ (1558), *weelderen* ‘volop groeien, welig tieren’ (1650).

Het achtervoegsel *-erig* vervangt het oudere *-ig* in *weeldig*, dat dialectisch nog wel voorkomt. Een dergelijke vervanging is niet ongebruikelijk bij Nnl. adjectiva met een ongunstige bijbetekenis (bijv. *zandig* >> *zanderig*, *windig* >> *winderig*; overigens zal *zanderig* bij het antoniem *water-ig* gevormd zijn, zie de data van eerste attestatie), maar voor het ontstaan van *we(e)lderig* lijkt, gezien de positieve betekenis en het tijdstip van verschijnen, het frequentatieve werkwoord *we(e)lderen* de basis geleverd te hebben.

weermoed zn. ‘absintplant (*artemisia absinthium*); bitter kruid’

Mnl. *wermoede* (1435–1500), *wermoide* (1477), *wermoet* (1401-1500), Nnl. *wermode* (1515), *weermoet* (1543), *wermoedt* (1546), *wormte* (1599), *wormmoet ofte wermoet* (1648). De plantnaam is in de Nederlandse dialecten door **alsem** vervangen en nu niet meer terug te vinden.

Verwante vormen: Oudsaksisch *wermuth* m., *uuermoda* v. ‘absinth’, Middelnederduits *wermode*, *wermede*, *wermot*; Oudhoogduits *wermuot*, *wermuota*, Middelhd. *wermuot*, *wer müete*, Nhd. *Wermut*; Oudengels *wormōd*, ME *wormod*, Ne. *wormwood*.

Uit West-Germaans **wermōda-* of **wermōdu-*. De etymologie is niet met zekerheid te bepalen. De twee meest voor de hand liggende analyses zijn (1) als een zn. **werm-* met het vaker voorkomende suffix **-ōd-* (als in *armoede*), of (2) als een samenstelling van een eerste lid **wer-* met **mōda-* ‘gemoed’. Maar zowel **werm-* als **wer-* zijn onbekende stammen (**wera-* ‘man’ past hier niet). Seebold 2011 vermoedt in **werm-* een verband met Keltisch **swerwo-* ‘bitter’, wat gezien de smaak van absinth goed denkbaar is. Dat zou twee ongebruikelijke veranderingen inhouden, van **sw-* tot **w-* en van **-rw-* tot **-rm-*, tenzij het Westgermaanse woord aan het Keltisch (Gallisch) ontleend was. In dat geval zou **sw-* >> **w-* de Keltische leniëring van **s-* tot **h-* kunnen reflecteren, en Keltisch *-rw-* zou door de Germanen als gelenieerde vorm van **rm* opgevat kunnen zijn (vergelijk de verandering van Kelt. *rm* > *rw* in Gallisch *curmi* ‘bier’ > Latijn *cervesia*). Uiteraard blijft dat een zeer speculatief scenario, dat voornamelijk het gebrek aan een evidente oplossing weergeeft.

wegge zn. ‘brood’

Middelnederlands *wegge* ‘wigvormig tarwebrood’ (1477), *boterwegghe* ‘met boter gebakken tarwebrood’ (1450-1470), *weggenbacker* ‘bakker van wigvormig brood’ (1369). Nnl. *wegge* ‘wigvormig tarwebrood’ (1532-1536), *wegh* (1613), *wek* (1709); vandaar *wegge* voor ‘koek’ (1576) en ‘los brood(je)’ (1836) in het algemeen en in samenstellingen als *kerstwegge* en *krentenwegge*.

wig zn. ‘keil’

Mnl. *wegge* ‘wig’ (1390-1410), *opwigghen* ‘met een wig openbreken (1491-1500), Nnl. *wegghe* ‘wig, spie, spits voorwerp’ (1521), *wigghe* (1567), *wickge* (1658), *wig* (1842). Bij Kiliaan (1599) gelden *wegghe* en *wigghe* als gelijkwaardige varianten, maar de *e*-vormen worden in de schrijftaal na 1600 opgegeven ten gunste van *wig*.

In moderne dialecten: West- en Oost-Vlaanderen *wegge* ‘wig’, Noord-Holland *weg* ‘wig’ (naast *wig*), in Drente en Overijssel *wigge* ‘wig’ maar *wegge(n)* ‘tarwebrood, wittebrood’, dat laatste ook in Groningen. Verder in Noord-Limburg *weg*, in Midden- en Zuid-Limburg *wek* ‘(witte)brood’. Afgeleid van ‘brood’ of ‘koek’ is Zeeuws-Vlaams *wekke*, Noord-Brabants *weg* ‘stukje boter, klomp boter’. Vgl. Jobse-van Putten 1980: 55-57, 87-92 en 143 (dialectkaart).

Verwante vormen: Oudfries *wegge*, *wigge* (in de *Snitser Recesboeken*), Nieuwfries *wich*, *wigge* ‘wittebrood’, Oudsaksisch *weggi* en *wecg* m. ‘wig’, Middelnederduits *wegge*, sporadisch ook *wigge* ‘brood’; Oudhoogduits *weggi* ‘wig’, Mhd. *wecke*, *wegge* ‘wig; brood’, Nhd. *Weck(en)* ‘brood’; Oudengels *wecg*, Ne. *wedge* ‘wig’, Oudnoors *veggr* ‘wig’, alle uit Proto-Germaans **wagja-* m. Voor mogelijke verwanten van dit woord, zie Kroonen 2013: 565.

De voortzetting van **wa-* met umlaut door Nnl. *wi-* is niet regelmatig, zodat sommige woordenboeken voor *wigge* een aparte Germaanse ablautvariant **wegja-* reconstrueren. Maar mijns inziens lijdt het geen twijfel dat *wigge* een intern-Nederlands-Nederduitse nevenvorm van *wegge* is. Dat blijkt al uit het feit dat *wegge* ook de oudste vorm is van de betekenis ‘wig’, en de *e*-vormen bij ‘wig’ ook in moderne dialecten van Vlaanderen en Holland aangetroffen worden. Bovendien wijzen alle andere Germaanse talen, oud en modern, enkel op **wagja-*. Er moeten dus dialecten zijn geweest waarin *wegge* tot *wigge* werd, waarna in de standaardtaal betekenispecialisatie plaats heeft gevonden: *wegge* voor ‘brood’, *wigge* voor elk ander ‘wigvormig voorwerp’. In welke dialecten en onder welke voorwaarden *wi-* ontstond (vanwege *w-?* vergelijk 13e- en 14e eeuws *wilk* voor *welk* vooral in Holland en Zeeland) zou nader onderzoek moeten uitwijzen.

wichelen ww. ‘voorspellingen doen uit tekens’

Middelnederlands *vyghlen* (1414), *wijchelen* ‘waarzeggen, voorspellen’ (1437), Nieuwnl. *wijchelen* ‘voorspellen’ (1528), *wichelen* (1588). Afleidingen onder andere Mnl. en Nnl. *wichelare*, *wijchelaer*, *wijgheler* ‘waarzegger’ en *wichelije* ‘waarzeggerij’. Zie voor de samenstelling **wichelroede**, aangetroffen sinds de 17e eeuw, de desbetreffende pagina op de Etymologiewiki. Met *-k(k)-* Mnl. *wikken* ‘waarzeggen, voorspellen’ (1477), *wikelen* ‘bezweren’ (1285), *wikelare* ‘wichelaar’ (1285), *wikeligghe* ‘wichelaarster’ (1285); Nieuwnl. *wikken* (eind 16e e.).

Verwante vormen met *ch*: Middelnederduits *wichelen* ww., *wicheler* zn.

Verwante vormen met *kk*: Mnd. *wicken* ‘waarzeggen’, *wicker* zn.m., *wickersche* zn.v.; Middelhoogduits *wicken* ‘waarzeggen’; MoWFri. *wikje* ‘voorspellen; dreigen’; Oudengels *wiccian* ‘hekserij beoefenen’, *wicca* m. ‘heks’, *wicce* v. ‘heks’.

Verwante vormen met *g*: Oudfries *wīlinge* ‘hekserij’ (< **wīgilinga*); Oudengels *wīglīan* ‘wichelen, waarzeggen, toveren’, *wīgle* ‘waarzeggerij’, *wīglere* ‘tovenaar, waarzegger’, *wīgol* of *wīgol* ‘voor waarzeggerij, voorspellend’.

De variatie tussen *wikk-*, *wīch-* en *wīg-* wijst op een PIE wortel van het type **w(e)ik-* of **w(e)ig-* waarbij *-kk-* ontstond indien het suffix met *n* begon, zoals bij de *n*-stammige zn. (Oe. *wicca*, *wicce*) en zwakke ww. op **-nōn-* (Nnl. *wikken*). Ik volg daarom Kroonen (2013: 586), die deze woorden verbindt met PGm. **wītha-* ‘heilig; heiligdom’ (waarvan Ned. **wijden** is afgeleid) uit Indo-Europees **weik-*, **wik-*. Voor het Germaans kunnen we een ww. **wiknōn-* > **wikkōn-* ‘waarzeggen’ reconstrueren, een zn. **wik-n-* > **wikkan-* ‘waarzegger’, en een bn. **w(e)ik-ló-* > **wīgla-* ‘waarzeggend’, waarvan in het Westgermaans een ww. **wīglōjan-* ‘waarzeggen’ is afgeleid. In het Nederlands veroorzaakte het contact met de volgende *l* de verstemlozing van *g* tot *ch*, vgl. *regel* vs. *richel* en andere gevallen.

Het valt op dat **wīhan-* in het algemeen de betekenis ‘wijden’ heeft gehouden, terwijl in alle Germaanse talen **wikk-* en **wīg-* ‘voorspellen, waarzeggen’ betekenen. Dat suggereert dat de betekenisverschuiving van de laatste groep niet (alleen) op het konto van de kerstening geschreven mag worden maar informatie geeft over de inhoud en bedoeling van bepaalde Germaanse religieuze gebruiken (vgl. het verwante Latijnse woord *victima* ‘offerdier, slachtoffer’).

wiedes bn. ‘vanzelfsprekend’

Nnl. *wiedensche knul* ‘domme vent’ (1844, Bargoens uit Holland), *wiedes* ‘dom, onnoozel’ (ca. 1860), ook *wiedstok* = *witstok* ‘dom, onnozel’. Noordhollands *wiedes* ‘slim; nijdig’ (1897), *wiedus* ‘onnozel’ (1920). Daarnaast *wiedus* (1900), *wiedes* (1906) ‘voor de hand liggend, begrijpelijk’, bijv. in *nogal wiedes* ‘dat snapt toch iedereen’. Tenslotte *wieties* (na 1950) ‘onnozel, simpel’.

De betekenis ‘dom, onnozel’ is duidelijk ouder dan ‘voor de hand liggend’, en de laatste kan makkelijk uit de eerste worden verklaard, vooral in de combinatie *dat is nogal onnozel* = *simpel*. Het woord is afkomstig uit het Duitse Bargoens (Rotwelsch): Nieuwhoogduits *witsch*, *wittisch* ‘dom, onnozel, boers’, worden voor de 18e eeuw als Bargoens woord genoemd, daarnaast ook *witstock* ‘dom persoon’, dat we rond 1860 ook in het Nederlands vinden. Het ligt voor de hand om *wiedensch* (1844) te beschouwen als schrijfvorm voor wat als *wiedes* werd uitgesproken. Waarschijnlijk werd Duits *wittisch* als *wiedisch* gehoord: in veel Duitse dialecten is *t(t)* tussen klinkers een *d* geworden.

De twintigste-eeuwse vorm *wieties* is dan een hernieuwde ontlening uit het Duits. De oudere verklaring dat *wiedes* uit Middelnederlands *ic wiete des* ‘ik weet het’ zou komen kan definitief verworpen worden.

wieler zn. ‘fiets’

Nnl. *wieler* ‘vélocipède’ (1867), *tweewieler* (1870), *driewieler* (1870), *snelwieler* (1884). Kort voor 1870 bewust gevormd bij het Middel- en Nieuwnederlandse werkwoord *wielen* ‘wentelen, ronddraaien’, naar voorbeeld van *draaier* bij *draaien*.

wieleren ww. ‘fietsen’

Nnl. *wieleren* ‘met den wieler rijden’ (1867).

wieler- ‘fiets-’

Nnl. *wielermanie* (1869), *wieler-clubs* (1887), *wielertocht* (1892).

wielrijder zn. ‘fietser’

wielrijders (1877), *wielrijdersgezelschap* (1882); *wielrijden* ‘fietsen’ (1888). Het zn. is eerder opgekomen dan het ww. Waarschijnlijk gevormd naar analogie van *paard-rijden*.

wielrennen ww. ‘om het hardst met de fiets rijden’

wielrenner (1889), *wielrennen* (1894). Waarschijnlijk naar analogie van *paardenrennen* (19e eeuw), *paerderennen* (Vondel).

wijme zn. ‘wilg, wilgeteen’

Misschien al Oudnederlands **wīma(n)-* in *Wimeuelt* (1067) ‘Ghyvelde’ (Frans-Vlaanderen; daarnaast ook *Gimeuelt* 1067, *Ghyvelde* 1067, met Romaanse *g-* uit Germaanse **w-*), *Wimes* (1105 kopie 12e eeuw) ‘Wismes’ (Frans-Vlaanderen). Middelnederlands *wimen* (mv.) ‘wilgentwijgen, rijshout’ (14e eeuw, Ruusbroec, *Vanden gheesteliken tabernakel*), *wymen* (1420–1435), *wyme* ‘latwerk, rooster’ (1477, Teuthonista), en, met voor *mm* verkorte klinker, *wimme* v. ‘latwerk’ (1460–1480); bn. *wimen* ‘van wilgenrijs gemaakt’ (14e eeuw). Nieuwnederlands *wime*, *wijme*, *wyme* ‘wilgeteen; traliewerk’ (1551), *wijm* (1573), *wijmenlant* (1569) ‘land begroeid met wilgen of rijshout’. Daarnaast *wieme* (1567) ‘rookhok, rookkamertje in een schoorsteen’, *wieme*, *wimme* (1599, Kiliaan, die dit woord Fries, Gelders en Oostnederlands noemt), *wijm* (1634, Baardt). De betekenis ‘rookhok’ is ontstaan uit het ‘vlechtwerk’ waaraan het vlees te roken werd gehangen.

In moderne dialecten: Westvlaams *wieme* ‘wilgetwijg’, *wumme* ‘scherm van gevlochten twijgen, gebruikt door hoedemakers’, Oostvlaams, Brabants, Limburgs *wijm(e)* ‘twijg; vlechtwerk; knotwilg’, Tienen *wémke* ‘rond netwerk om taarten op te leggen’, Haspengouws *wijm* ‘tuig van latten en stro dat onder een kar hangt’, Ripuarisch *wiem* ‘rooster, vlechtwerk’, Overijssels *wieme*, *wimme* ‘droogruimte op zolder’, Drents *wiemel* ‘plek aan de zolder, waar men aan een latwerk tussen de balken spek, worst en ham te drogen hing’.

Verwante vormen: Middelnederduits *wīme* m. ‘lattenwerk om vlees te roken e.d.’, Nhd. *wyme* (1507), *fleischwimme* (1581, Keulen), Nhd. *Wiemen* m.

De woordenboeken twijfelen tussen een Germaans erfwoord en een Latijns leenwoord. Kroonen (2013: 587) reconstrueert PGm. **wīman-* m. ‘twijg, rijshout’, afgeleid van het PIE ww. **weh₁-i-* ‘draaien, winden’ (Latijn *viēre* ‘weven’, Litouws *výti* ‘winden’). Het Germaanse woord zou dan dezelfde PIE stam **weh₁-i-mn-* voortzetten als Latijn *vīmen*, *-inis* ‘vlechtwerk; wilgenhout, wilgeteen’. Dat was ook de oplossing van Van Wijk 1911. Weliswaar komt het ww. niet in het Germaans voor, maar wel de afleiding **wajju-* ‘muur’ (Gotisch *waddjus*) die op een ‘gevlochten muur’ wijst.

Omdat **wīman-* alleen in het Nederlands en Nederduits voorkomt zien Frings/Müller 1968: 503 het voor een Latijns leenwoord in het Westgermaans aan. De vorm biedt daartegen geen enkel bezwaar. Het onzijdige *vīmen* werd in een deel van het Romaans als **vīme* voortgezet (bijv. Middelfrans *vins* nom.sg. ‘twijg’, Oudprovençaals *vim*), in een ander deel als **vīmene* (Middelfrans *visme*, *visme*, Oudspaans *vimbre*, Nieuwspaans *mimbre* ‘(wilgen)twijg’), vgl. *FEW* 14, 459–461. Door het *n*-suffix kan het woord in het Germaans als *n*-stam zijn ingelijfd. Aangezien bovendien de betekenis van het Germaanse woord exact dezelfde is als die van het Latijnse, verdient de Latijnse etymologie bij deze stand van zaken (vorm, betekenis, verspreiding) de voorkeur.

wispelturig bn. ‘grillig’

Vnnl. *Onstantaftich wispeltuerich weyfelaer* ‘onstandvastige, wispelturige weifelaar’ (*Dictionarium Germanicolatinum*, 1556, Antwerpen), *een wispeltuerich liedeken* ‘een ondeugend liedje’ (*Spul van Sinnen van den Siecke Stadt*, 1534–1564, Amsterdam), ook ‘veranderlijk; lichtzinnig’. In de 17e eeuw komt ook *wispeltuur* bn. voor, maar bijna alleen in metrische teksten, hetgeen doet vermoeden dat het uit *wispelturig* verkort is (vgl. Bogaers 1866). Kiliaan geeft het woord als *wispel-duerigh*, waarvan men in het algemeen denkt dat het *t* door *d* vervangen heeft naar voorbeeld van **ongedurig**. Een in het eerste lid identieke en in het tweede lid vergelijkbare formatie is Mnl. *wispelsinnich* (*Gemma Vocabulorum*, 1490). Vergelijkbare samenstellingen in het Duits zijn: Mnd. *wispelhaftig* ‘wispelturig, die veel bewegen en toch niets uitvoeren’, Mhd. *wispelecht* ‘onstandvastig’.

Wispelturig is afgeleid van het ww. **wispelen** ‘telkens heen en weer bewegen, rondlopen’ (1477), maar het suffix *-turig* is onverklaard. Sommigen menen dat *-duerich* de oudste vorm is, maar daartegen spreekt dat *wispelduerich* slechts eenmaal voorkomt, en dat het onwaarschijnlijk is dat een bekend suffix *-durig* vervangen zou zijn door een elders niet voorkomend *-turig*. Een alternatieve etymologie die uitgaat van een woord *tuur* is niet voor handen. Dan blijft als beste mogelijkheid, dat *-turig* door ronding van *ie* tot *uu* uit *-tierig* zou zijn ontstaan, zoals bijv. De Vries/De Tollenaere 2013 voorstellen. Het tweede lid zou dan Mnl. *tiere* ‘aard, gedrag’, Nnl. *tier* ‘gedrag, houding; behoefte, genoeg’ bevatten (zie **goedertieren**). Een betekenis ‘van beweeglijk houding’ of ‘met onstandvaste behoeften’ zou goed op *wispelturig* passen. Maar ronding van *ie* tot *uu* vindt normaliter alleen naast lipklanken of *l* plaats (bijv. in Noord-Holland en West-Vlaanderen). Mogelijk is de gecombineerde invloed van voorafgaande *w-p-l* hier verantwoordelijk voor de ronding tot *tuur*. Aantrekkelijker lijkt me echter de ronding op te vatten als hypercorrectie in een oorspronkelijk **wispel-tierig*. Die hypercorrectie kon ontstaan doordat aan StNl. *duur*, *g(eh)uur*, *sturen*, *vuur* in de dialecten van Holland, Zeeland en West-Vlaanderen in het algemeen *dier*, *g(eh)ier*, *stieren*, *vier* beantwoord(d)en. Bovendien raakte het zn. *tier* in onbruik. Eventueel kan ook de assonantie met *wispeltuyt* ‘wispelturig persoon’ (1525) meegewerkt hebben.

woerd, waard zn. ‘manneljeseend’

Als oudste attestatie wordt Mnl. *woerde* mv. (1380, Kameraarsrekeningen Utrecht) aangezien. Maar dat het hier daadwerkelijk om ‘woerden’ en niet om ‘woorden’ gaat lijkt me, gezien de context, heel onzeker; de brontekst zou opnieuw bestudeerd moeten worden. Nnl. *woert*, mv. *woerden* (1520–1530, Noord-Holland), *woorde* (1567, NHol.), *weert* (1622), *waertvogel* (1636), *waard* (1811). Vanaf Bredero (1612) vinden we de woordspelende uitdrukking *De woorden syn wel goet, maar d’Eenden leggen d’eyeren*.

wartel zn. ‘manneljeseend’

Nnl. *wertel* (1623, Zeeland), *wartel* (1625, Cats, Zeeland). Dialectvormen: (1) Noord-Holland *woerd*, *woort*, oostel. Zuid-Holland *waard*, Goedereede *waard*, Alblasserwaard en westel. Utrecht *weerd*, *wèèrd*, Groningen *woord*, *woard*, noordelijk Nedersaksen *waard* (uit *waard*), Drente en Veluwe *woerd*; (2) Zeeuws *wertel*, *waertel*; (3) *wedik*, *wiedik* in Twente en Westfalen, *week(e)*, *wèèk(e)* in Overijssel en de Achterhoek; (4) *winder*, *wuunder*, *wiender*, *wendel*, *wenderik* en varianten in een brede strook van oostelijk Utrecht, via het oosten van het Rivierengebied en Noord-Brabant, Antwerpen en Vlaams Brabant tot incl. de beide Limburgen. Vergelijk de verspreidingskaartjes in Goossens 1988–1994, deel 3A, kaart 29 ‘Enterich’; Heeroma 1957–1963, deel 1, kaart 8; van Veen 1964: 90, kaart 12; en andere dialectkaarten op *Kaartenbank*.

Verwante vormen: Mnd. *warte* (1460), Nnd. dial. *wart*, *woort* (Holstein, Ostfriesland).

In de standaardtaal vinden we de overgang van *aa* tot *oo* en *oe* tussen *w* en *r* + dentaal ook in **zwoerd** uit **swardu-* (eerste attestatie met *oe* in 1485, met *oo* in 1567). De vorm *waard*, waarop *woerd* en *woord* teruggaan, kan uit ouder **ward-* of **werd* komen, vgl. *paard* uit **perd* en andere gevallen. Volgens Olivier van Renswoude (p.c.) wijzen de Groningse vormen op **ward-*, **warVd-* of **wārd-* maar sluiten ze **werd-* uit. Nederduits *warte* en Zeeuws *wartel* suggereren dat de *t* oorspronkelijk is, maar de vorm *woorde* uit 1567 wijst op *d*. Het meest voor de hand liggend is dan dat de oudste vorm op een *-d* eindigde die op het wordeinde tot *-t* werd, en dat die *t* her en der gegeneraliseerd werd. Voor *woorde* en *warte* kunnen we een mannelijke *n*-stam aannemen.

De etymologie geldt als onbekend. Goossens 2001 biedt een interessante mogelijkheid voor dialecttype (4), waarvoor het vocalisme van de zuidelijkste dialecten een ouder **wern(d)er(ik)* bewijst, nl. een oude samenstelling van **wera-* ‘man’ en **anad-* ‘eend’, met het suffix *-er* voor mannelijke persoons- en dierenamen (als in *kater* en, vooral, **gander** ‘manneljeseens’). Voor het type samenstelling vergelijk Germaans **wera-wulfa-* ‘**weerwolf**’, eig. ‘man-wolf’. De gereduceerde variant **wernd-* kon de *n* verliezen, waarna **werd-* resulteerde dat dan de geattesteerde vormen opleverde.

Het Westfaalse *wedik* is al ca. 1420 als *wedic* geattesteerd, in 1495 in Deventer als *weeck*, en werd blijkens de Mecklenburgse dialecten al in de dertiende eeuw door migranten uit Westfalen zonder *r* meegebracht. Het kan dus niet op **werdik* teruggaan. De etymologie geldt als onbekend. Denkbaar is een afleiding van het Germaanse ww. **wedan-* ‘verbinden, jukken’ (Got. *-widan*, Ohd. *giwetan*), in de betekenis ‘partner’. De verklaringen uit een lokroep of als Slavisch leenwoord, die Weijnen 2003 geeft, zijn beide niet overtuigend.

worstelen ww. ‘vechten’

Vroegmiddelnederlands *worstelen* (1240, Limburg, Vlaanderen), *werstelen* (1320–40, Vlaanderen/Holland/Brabant), *warstelen* (1348, Vlaanderen), *wrastelen* (1469–80, Holland), *wraestelen* (1481, Holland), *widerworstelen* ‘tegenspartelen’, *ontworstelen/ontwraestelen* (1340–60), *tegenwrasselen* ‘tegenspartelen’ (1477). Nnl. *worstelen* (1526), *wurstelen* (1566, Vlaanderen), *wostelen* (1568, Antwerpen).

Veel van de moderne dialecten zetten *worstelen* voort, waarbij de *r* kan wegvallen (*wostelen*), de *t* (*worselen*) of allebei (*wosselen*), en het woord ook met *wr-*, *vr-* of *fr-* kan beginnen (*froeselen*, *frossele* e.d.). De *o* kan tot *u* geworden zijn (*wurstelen*, *frusseln*, *wrusselen*, *vrutsjele*). Het Noordhollands kent *wratselen*, daarnaast ook de *a*-klinker in Zuid-Limburg (*vrassele*, *vraa(t)sjele* in Zuid-Limburg). Verder sporadisch *westelen* in Vlaams-Brabant en Oost-Vlaanderen.

Verwante vormen: Middelnederduits *worstelen*, *wrostelen*, Nederduits *wrösseln*, *frösseln*; Oudfries *wraxlia*, MoWFri. *wrakselje*, Oudengels *wraxlian*, Ne. dial. *wraxle* ‘worstelen’; Oe. *wraēstlunga* ‘worsteling’, *wraēstlere* ‘worstelaar’, Ne. *wrestle* ‘worstelen’, met *r*-metathese ME *warstle*, Schots en Noord-Engels *warsle*. Verder ook Vmnl. *wreistel* ‘roer’, Mnl. *wreiselen* ‘draaien, wikkelen’, en mogelijk Nnl. *writselen* ‘aanhoudend heen en weer bewegen, schuiven, wringen’ (1547) en *wriessen* ‘frunniken, frutselen’ (voor 1524).

De etymologie was tot nu toe omstreven. Men heeft zowel *worden* als *wroeten* proberen te verbinden, maar daarbij blijft veel onduidelijk. Mij lijkt afstamming van de wortel PGm. **wrih-*, **wraih-* van **wrikken** ‘heen en weer bewegen’ waarschijnlijker, om de volgende redenen:

- (1) Het Engels en Fries delen het ww. *wraksl-*, dat in beide talen op **wraḱsl-* uit PGm. **wraihslōn-* terug kan gaan, met klinkerverkorting voor *-ksl-*. In het Ned. werd **-hsl-* tot *-sl-*, zodat Mnl. *wreiselen* ook uit **wraihslōn* kan komen.
- (2) Een ander ww. **wr_stlōn-* is voortgezet in Engels *wrestle* en Nederlands-Nederduits *worstelen*. De varianten met *wr-* en *vr-* bewaren dus de oorspronkelijke volgorde; in het westen en midden van het Ned. vond metathese plaats van *wr_stelen* tot *w_rstelen*, vgl. Ned. *vorst*, *borst* maar Duits *Frost*, *Brust*.
- (3) De *o* van *worstelen* kan niet oud zijn vanwege Mnl. *werst-* en *warstelen*. Bij de *r*-metathese ontstaat vaak *o* uit *e* of *a*, vgl. *Korstmis* uit *Krist-* en *gors* uit *gras*; bij *worstelen* kan de *w-* dat nog hebben bevorderd. Of het Nederlands en Nederduits op **wrast-*, **wrest-* of **wrist-* teruggaan is niet meteen uit te maken.
- (4) Engels *wrestle* is een *l*-frequentatief bij Ne. *wrest* ‘draaien’, Oe. *wraēstan* uit PGm. **wraistjan-*, vgl. Oudijslands *reista* ‘buigen, worstelen’, Deens *vrise* uit PGm. **wraistōn-*.
- (5) Het woord Oe. *wyrst*, Engels *wrist* ‘pols’, Oudfries *hondwrist* ‘pols’, *fōtwrist* ‘wreef’, Oudnoors *rist* ‘wreef, pols’, komt uit **wrih-sti-*, een afleiding van het zn. **wrihan-* ‘wreef’ (Mnl. *wrijghe*, *wrijch*, Ohd. *rīho*). De **h* is daarin verdwenen voor *-st-*, net als in **mest** uit **mihstu-*. Hetzelfde kan zijn gebeurd in de ww. in (4), zodat we daarvoor **wraihstōn-*, **wraihstjan-* kunnen reconstrueren. Vanwege hun *-st-*, dat geen ww.-suffix was, mogen we deze ww. opvatten als afleidingen van het zn. **wrihsti-*. De klinker *-ai-* kan ingevoerd zijn uit het bijbehorende bn. **wraih-* ‘scheef’ (Zwe. dial. *vrå* ‘koppig’, ME *wrau* ‘boos’; Kroonen 2013: 593). Vgl. ook Mnl. *wreistel* ‘roer’ uit **wraihst-ila-*.
- (6) Nu kunnen we Ne. *wrestle* verklaren uit een frequentatief **wraihstalōn-* ‘voortdurend heen en weer draaien, worstelen’ bij de ww. **wraihstjan-* of **wraihstōn-*. Voor Ned.

worstelen, *wrastelen* e.d. mogen we dezelfde oorsprong aannemen, waarbij alleen nog de vraag blijft naar de klinker in de eerste lettergreep. Een mogelijkheid is dat **wraihstalōn* zich tot Onl. **wrēhstlon* ontwikkelde, waarna verkorting van de lange klinker voor **-hst*-volgde (**wrehstlon*) en wegval van **h* (**wrestlon*), waarna bij *r*-metathese de verschillende klinkervarianten *worstelen*, *werstelen*, *warstelen* ontstonden. Maar de vormen *wraestelen* met bijbehorende moderne dialectvarianten wijzen op ouder **wrāhstlon*, met een **ā* die ontstaan kan zijn voor de later weggevallen **h*; vergelijk *klaver* uit **klaiw-z-*. Voor meer details, zie De Vaan 2019.

wouw zn. ‘*reseda luteola*, plant waaruit gele verfstof wordt gewonnen’

Middelnederlands *woude* v. (1288–1301) ‘wouw, plant gebruikt voor het verven van textiel’, *wouwe* (1498, Leiden), Nieuwnederlands *woude* (nog sporadisch in de 16e eeuw), *wouwe* (1554), *wauwe* (1562), *wou* (1531, Leiden), *wouw* (1696) ‘*reseda*, geelvervende plant’. Afleiding: Mnl. *wouden* ww. (1296-1298) ‘verven met wouw’, *wolden* (1451–1460), Nnl. *wouden* (1531), *wouwen* (1793).

Verwante vormen: Middelnederduits *wolde* (1262, in een Latijnse tollijst); Middelenengels *wolde*, *welde*, Nieuwengels *weld* ‘wouw; kleurstof uit wouw’. Deze vormen veronderstellen Oudengels **wealde*. Frans *gaude* kan uit een Oudnederlandse of Westfrankische vorm **walda* stammen. Mnd. *waude* en Nieuwhoogduits *Wau* (sinds de 18e eeuw) zijn met de lakenhandel uit het Nederlands ontleend.

Nederlands en Engels wijzen samen op Westgermaans **waldō(n)*- v. ‘wouw’. De verdere etymologie is omstreven. Polomé’s reconstructie uit 1948 als PIE **g^{wh}ol-tā-* ‘de gele’ is niet meer houdbaar omdat de wortel van **geel** niet meer met initiële **g^{wh}-* wordt gereconstrueerd.

Kroonen (2013: 569–570) pakt het oudere voorstel van een verbinding met het Latijnse *lūtum* ‘*reseda luteola*’ weer op. Vanwege de identieke betekenis is dat inderdaad aantrekkelijk. Maar aangezien Germaans **waldō-* uit pre-Germaans **wolt-* zou moeten komen, terwijl het Latijnse woord op *(w)*lout-*, *(w)*loit-* of *(w)*lūt-* moet teruggaan (zonder dat de aanwezigheid van **w-* zeker is), zouden beide talen de plant dan van een onbekende derde (substraat)taal hebben ontleend waarin het woord in elk geval *w*, *l* en *t* bevatte. Bij een cultuurplant als de *reseda luteola*, die waarschijnlijk vanuit het Middellandse Zeegebied en Klein-Azië over Europa is verspreid, hoeft een dergelijk scenario niet te verrassen.

Daarnaast bestaat nog de alternatieve, in het *Oxford English Dictionary* genoemde verbinding met PGm. **walpu-* ‘**woud**’, Duits *Wald*, uit PIE **wólH-tu-* ‘het haar’ (vgl. Keltisch **wolto-* ‘haar’ zoals in Oud-Iers *fol*, Welsh *gwallt*). Indien het daaraan verwant is, komt WGm. **waldō(n)*- uit een PIE voorouder **wolH-téh₂-* ‘haren, bos haar’, die dan overdrachtelijk voor de plant *reseda luteola* gebruikt is. Gezien de recht opgaande bloemstengels en de weinige vertakkingen van de wouw is dat niet geheel ondenkbaar; in het algemeen is een verbinding tussen ‘haar’ en hoog opschietend gewas wel vaker te vinden, vergelijk bijvoorbeeld Avestisch *varəsa-* ‘haar’ naast Sanskrit *válsā-* ‘twijg, scheut, spriet’, beide uit PIE **wolko-*. Uiteraard zijn er wel meer planten die recht omhoog groeien, maar dat kan geen argument zijn tegen het daadwerkelijk voorkomen als benamingsmotief in een concreet geval.

Kijk [hier](#) voor een doe-het-zelf handleiding voor het verven met *reseda*.

wroeten ww. ‘woelen, graven’

Middelnederlands *vroeten* (1285), *wroeten* (1350–1420), *wruedt* ‘wroet’ (ca. 1400). Nieuwnl. *wroeten* (1540), *wrooten* (1573), *vroeyen* (Brussel, 1693). Centrale en oostelijke dialecten hebben een klinker *eu* of *uu* die op umlaut van de (pendant van) *oe* teruggaat, bijv. *vruten*, *vreuten* in Antwerpen, Noord-Brabant, Noord-Limburg, Utrecht, Gelderland, Overijssel; daarentegen *vroete(n)* in Vlaanderen, Zeeland en Holland. Afleidingen: *wroetelen* ‘voortdurend wroeten, uitsloven’ (1617); *wroet* v. ‘snuet, smoel; soort ploeg; mol’, Oost-Nederlands *vreute*, *vruut*, *wruut* ‘mol’.

Verwante vormen: Middelnederduits *wrōten* ‘wroeten’, *wrōte* m. ‘mol’, Oudhoogduits *ruozzen* ‘ploegen, omwoelen’, Mhd. *rüezel* ‘snuet (van een varken)’, Nhd. *Rüssel* ‘snuet, slurf’ (dus eigenlijk ‘wroeter’); MoWFri. *wrotte* ‘wroeten’, Oudengels *wrōtan* ‘wroeten’, *wrōt* ‘snuet’, Ne. *root* ‘omwoelen’; Oudnoors *róta* ‘wroeten’, *rót* o. ‘ophef’.

De Nederlandse dialecten wijzen op Proto-Germaans **wrōtjan-*, maar het Engels en Scandinavisch zetten umlautloos **wrōtan-* voort. Binnen het Germaans kunnen deze woorden verbonden worden met het ww. **wratōjan-* ‘reizen’ zoals in Gotisch *wraton*, Oudnoors *rata* ‘reizen’. Het verschil tussen *oe* en *a* in *wroeten* versus **wrat-* is vergelijkbaar met dat tussen Ned. **woelen** (uit **wōljan-*) en PGm. **wal(l)on-* ‘rollen, draaien, zwerven’ (Kroonen 2013: 571), Ned. **walen** ‘draaien, wentelen’, Mnl. *wallen* ‘reizen, trekken’. Ook de betekenissen hangen bij beide paren op gelijke wijze met elkaar samen: het ww. met korte **a* (**wrat-*, **wal-*) heeft de betekenis ‘ronddraaien, reizen, zwerven’ (ervan uitgaande dat ‘reizen’ uit ‘rondgaan’ komt) terwijl het ww. met de lange **ō* (**wrōt* - **wōl*) daarvan afgeleid is en een herhaalde beweging uitdrukt, ‘heen en weer draaien, ronddraaien’ > ‘wroeten, woelen’.

Verwanten van **wrat-* en **wrōt-* buiten het Germaans zijn onzeker. Voor ‘wroeten’ is aan een verbinding met Latijn *rōdō* ‘knagen’, *rōstrum* ‘snavel, snuit’ (< *rōd-trom*) gedacht, dat uit **wrōd-* kan komen; maar met de betekenis van **wrat-* ‘rondgaan, reizen’ is ‘knagen’ moeilijker te verbinden.

wuft bn. ‘frivool’

Mnl. *wijft* ‘beweeglijk’ (1475–1495), Nnl. *wift* ‘beweeglijk, onbezonnen, lichtzinnig’ (1562), bw. *wijfes* ‘op levendige wijze’ (1659); met *-u-* Nnl. *wuft* ‘beweeglijk; dwalend, zwervend; lichtzinnig, onbestendig’ (1602), zelden *wuf* (1624). De *u*-vormen lijken vooral Hollands. Dialecten: Gronings, Oostfries *wif* ‘beweeglijk, wispelturig, dartel, schichtig’.

Verwante vormen: MoWFri. *wif* ‘wankel, beweeglijk, wisselvallig’.

Oorspronkelijk *wif*, voorzien van paragogische *-t* zoals in *bruiloft*; de klinker *i* werd gerond tot *u* onder invloed van de *w-*. Blijkbaar een geografisch beperkte afleiding **wiba-* bij het ww. Nnl. *wibbelen* ‘**wiebelen**’, afgeleid van een Germaanse wortel **weib-*, **waib-*, **wib-* ‘zwaaien, slingeren’. Andere woorden die daarbij horen zijn Ned. **wuiven** (< PGM. **waibjan-*, zo ook Ohd. *ziweiban* ‘verspreiden’, Oudengels *wāfan* ‘kleden’, Oudnoors *veifa* ‘zwaaien, slingeren, gooien’, Gotisch *biwaibjan* ‘omwikkelen’), Ned. **weifelen** (**waibilōn-*), en Ohd. *weibōn* ‘heen en weer bewegen, zweven’, Oe. *wāfian* ‘zwaaien’ (**waibōn-*).

Afkomstig van de Proto-Indo-Europese wortel **weip-*, **woip-* ‘trillen, schudden, gooien’, waarvan o.a. Sanskrit *vépate* ‘beeft, trilt’ en Avestisch *vaēpaiia-* ‘gooien’, *vifiia-* ‘heftig schudden, ontucht bedrijven’. Zoals zo vaak zijn er in het Germaans ook varianten met stemloze **p(p)* ontstaan, waaruit Ned. **wippen** en Middelhoogduits *wīfen* ‘winden, slingeren’, *wif* m. ‘snelle beweging’, Nhd. *Weife* ‘Haspel’.

wulk zn. ‘eetbare zeeslak, kinkhoren (*Buccinum undatum*)’

Middelnederlands *wilken* mv. (1429, Vlaanderen), *wilcken* (1485), daarnaast *willox* mv.? (1351–1400, Vlaanderen), *willoxen* mv. (1401–1434, Holland). Of de plaatsnaam Mnl. *wulkebroec* (1287, West-Vlaanderen) ook ‘wulk’ bevat, is onzeker. Nnl. *willocxen* mv. (1510), *wulk* (1758), *ulk* (1885). Komt in moderne kustdialecten voor van Frans-Vlaanderen tot Texel: Frans-Vlaanderen *weuluk*, *wulok*, West-Vlaanderen *willok*, *wullok*, *wullek*, Oostende *wuloek*, Zeeuws-Vlaanderen en Zeeland *ulk(e)*, *ullek(e)*, Schouwen-Duiveland *wilke*, Noord-Holland *wulk*, *ulk*, Texel *ulek*.

Wulk is ontstaan uit *wilk* of *welk* door ronding van *i* of *e* tot *u* voor *l*; vergelijk *wulp* uit *wilp* of *welp*, *schulp* uit *schelp*. Verwante vormen: Oudengels *weoloc*, *wioloc*, *uuyloc* m. ‘soort schaaldier, zeeslak’, Ne. *whelk*, *whilk*. De Oudengelse vormen wijzen op Westgermaans **weluka-* resp. **wiluka-*, terwijl Mnl. *willok* op WGM. **willuka-* teruggaat. De Nederlandse dialectvariatie tussen korte (*willok*, *wilk*, *wulk*) en lange klinker (*weuluk*, *wulok*, *ulek*) kan betekenen dat ook in het Nederlands een vorm **wiluka-* bestond (met enkele *-l-*), maar de variatie kan waarschijnlijk ook op een later moment zijn ontstaan.

Westgermaans **wil(l)uka-* kan ouder **wel(l)uka-* voortzetten, met verhogende invloed van de **u* op de **e*. De diernaam hoort dan bij PGm. **wellan-* ‘wentelen, draaien’ (Oudsaksisch *wellan*, Oudhoogduits *-wellan*), waarvan ook Ned. **walen** ‘keren, kenteren’ stamt (Nhd. *wallen*) en Duits *Welle* ‘golf’. De *wulk* is dan benoemd naar de gedraaide of golvende vorm van het slakkenhuis. Het achtervoegsel **-uka-* vinden we in diverse andere diernamen, bijv. *havik* (Oudengels *hafoc*), Duits *Kranich* ‘kraanvogel’ (Oudhoogduits *kranuh*), Ne. *bullock* ‘stier’.

Het door Heeroma (1952–53: 264) gedane voorstel dat het woord uit het Engels zou zijn ontleend, moet afgewezen worden (zo expliciet reeds Weijnen 1965: 399), omdat het niet de Middelnederlandse variatie tussen *wilk-* en *willok-* verklaart.

wulp zn. vogelnaam ‘*numenius*, steltloper, snipachtige met naar beneden gebogen snavel’

Nnl. *wulp* (1595), *regen wulpen* (1598). Uitzonderlijk is de spelling *woulp* (1724).

Verwante vormen: Nederduits *wilp*, *wolp*, *wölp* ‘wulp, snip’ (Twents *tuut-welp* ‘wulp’), Nieuwfries *wylp* ‘wulp’, *heawylp* ‘grutto’ (lett. ‘hooi-wulp’), Oe. *hwilpe* m./v. ‘soort vogel’, Schots *quhap* (1538), *quhaip* (1553), *whap* (1683) ‘wulp’, Engels *yerwhelp* (1577), *yarwhelpe* (1577) ‘grutto’, let. ‘schreeuw-wulp’.

De verwante vormen tonen aan dat *wulp* ontstaan is uit **wilp* of **welp* met ronding van *i* of *e* tot *u* zoals in het Nederlands wel vaker plaatsvond voor *l* (vgl. *schulp* uit *schelp*, *spul* uit *spel*, dialectisch *zulver* uit *zilver*) en waarbij hier de lipklank *w-* ook meegewerkt heeft. De Oudengelse vorm kan op **hwalpjōn-* teruggaan, de Schotse op **hwalp-*; daaruit blijkt dat in het Westgermaans zowel **hwalp-* als **hwelp-* bestonden voor ‘wulp’.

Eerdere woordenboeken verbinden de *wulp* met zijn roep. Vanwege de vormgelijkheid met **welp** ‘jong dier’, uit PGm. **hwelpa-*, zouden beide benoemd zijn als ‘schreeuwer’ of ‘janker’; vergelijk voor de ‘wulp’ dialectnamen als *regentuiter* en *regenfluiter*. Maar terwijl ‘fluiten’ een passende benaming voor het geluid van de wulp is, vind ik ‘schreeuwen’ geen passende toespeling. De variatie **hwalp-*, **hwelp-* wijst op een andere mogelijkheid, nl. dat de vogel naar zijn kromme snavel is benoemd. De naam is dan afgeleid van het sterke werkwoord PGm. **hwelfan-* waarvan Ned. **welven** afstamt, en waarnaast ook afleidingen met **a* zoals **hwalfa-* ‘welving’ en **hwalbjān-* ‘doen welven’ bestonden. De wulp was dan een *n*-stammig woord **hwelp-an-* of **hwalp-an-*, ‘die met de kromme snavel’. Zie Kroonen 2011 voor de verklaring van Germaanse *n*-stammen op *-p* naast werkwoorden met *-f/b-*.

wurgen ww. ‘de keel dichtknijpen’

Vnnl. *verworpen* ‘wurgen’ (1240), *worgen* ‘bij de keel grijpen’ (1291–1300), *ghewurghet* ‘gewurgd’; Mnl. *worgen*, *verworpen* ook onovergankelijk ‘stikken, smoren’, (1479). Nnl. *worgen* (1510), *gewercht* (1573), *wurgen* (1617). Nog rond 1900 geldt *worgen* ook in het Noordnederlands als de standaardvariant, na 1950 wordt *wurgen* frequenter dan *worgen* in de schrijftaal (bron: n-gram viewer, dbnl.org).

De vorm met *-ur-* is ontstaan uit *-or-* onder voorwaarde van een volgende lip- of keelmedeklinker, vgl. *slurpen*, *wurm*, *snurken* naast *slorpen*, *worm*, *snorken*. Het is goed mogelijk dat zich onder de Mnl. vormen met *-or-* ook zulke bevinden die met *-ur-* werden uitgesproken, aan de schrijfwijze met *or* is dat in het midden en oosten van het taalgebied niet te zien. Ik vind geen gedetailleerd overzicht van het woord in moderne dialecten, maar als we de situatie bij het rijmende *zorgen* in ogenschouw nemen, verwachten we de vormen met *-u-* in grote delen van het taalgebied maar *-o-* in West-Vlaanderen, Holland, Overijssel en de Achterhoek.

Verwante vormen: Oudsaksisch **wurgian* ‘wurgen’, *wurgarin* ‘worgster’, *wurgil* ‘strik, lus’, Middelnederd. *worgen* ‘wurgen’, *worgel* ‘bitterheid (die de keel doet samentrekken)’, Oudhoogduits *wurgen* ‘wurgen, doden’, *worgal* ‘het stikken’, Mhd. *wergen* ‘wurgen’, *worgen* ‘stikken’, Mhd. *würgel* ‘beul’, Mhd., Nhd. *würgen* ‘wurgen’, Oudfries *wergia*, *wirgia* ‘doden’, Oudengels *wyrgan* ‘wurgen, doden’, Ne. *worry* ‘bezorgd zijn’. Verder Oudnoors *urga* v. ‘strik, lus’, *urga* ww. ‘klemmen, wrijven’, *virgill* m. ‘strik, lus’.

De meeste Westgermaanse werkwoorden zetten Proto-Germaans **wurgjan-* ‘wurgen’ voort, uit PIE **urǵh-je-* ‘binden, snoeren’. Daarbij hoorde een afleiding **wurgila-* ‘wurger’, ‘wurgend, strik’. Mhd. *wergen*, *erwergen*, indien niet uit een ontrondend dialect, zet een voltrap **werg-* voort die ook in Oijs. *virgill* < **wergila-* zit. Oudnoors *urga* berust op een zn. **wurgōn-* (Kroonen 2013: 600). De Germaanse familie kan verbonden worden met PIE **wergʰ-* ‘binden’ zoals voortgezet in Litouws *veržti* ‘aantrekken, insnoeren’, Oudkerkslavisch *-vrěsti* ‘binden’, Albanees *z-vjerdh* ‘ontwennen’. Van deze wortel was ook een presensstam met *n*-infix afgeleid, PIE **wrenǵh-*, waarvan Ned. **wringen** afstamt en waar ook **wrang** ‘zuur’, oorspronkelijk ‘verdraaid’, mee verwant is.

zavel zn. ‘zand, zandige grondsoort’

Oudnederlands *Sauelberga* ‘Zavelberg’ (1198), Middelnederlands *Thomas de Zavle* (Calais, 1282), *savel* m. ‘zand’ (1324), *saveligh* ‘zandig’ (1464), *Savel* ‘plein’ (1450–1470; waarschijnlijk als vertaling van Frans *Sablon* in dezelfde functie). Nieuwnl. *sauel* ‘zandige grond’ (1502), ‘grof zand’ (1552), *zavel* (1602); van de samenstelling *sauelkuyl* ‘zandgroeve’ (1562). Met *-r* *zaverig* ‘zandig’ (ca. 1670), *zaver* ‘zavel’ (1719). Gewoonlijk mannelijk in het Zuidnederlands, als stofnaam onzijdig in de standaardtaal. Verwante vormen: Moezelfrankisch *sāwel*.

Het woord komt voor in het Zuidnederlands en in Middenduitse dialecten die direct aan het Frans grenzen. Ontleend aan een Vroegnoordfranse vorm **savlu* die zich uit Latijn *sabulum* ‘zand’ had ontwikkeld, waaruit ook Frans *sable* ‘zand’ en diens afleiding *sablon* ‘fijn zand’ stammen, vgl. *FEW* 11, 18–19, *FEW* 11, 12–18 en *Dictionnaire Étymologique de l’Ancien Français* onder *sable*². Terwijl in de Franse standaardtaal de Latijnse *b* in deze woorden bewaard werd, vertonen de noordelijke dialecten, zoals die van Pikardië, Henegouwen, Luik en Lotharingen, een *v* in *sav(e)lon* ‘zand’ en *saveler* ‘met zand bestrooien’. Het tijdstip van ontlening ligt dus na de Noordfranse ontwikkeling *b* > *v* in deze woorden.

Gezien de Middeleeuwse toepassing van *savel* bij de bestrating en in de productie van cement ligt voor de hand om te denken dat deze specifieke technische toepassingen de culturele reden voor de ontlening vormden, waardoor tussen *sant* en *savel* gedifferentieerd kon worden.

zegge zn. ‘rietgras’

Middelnederlands alleen in plaatsnamen, bijv. *Zecvelt* (13^e e.) ‘Zegveld’ (prov. Utrecht), *Zegcamp*, *Zeccamp* (1334, Moordrecht), *Segacker* (1417, Gelderland); vgl. Schönfeld 1950: 65–66. Nieuwnederlands *segge* (1578), *seck* (1599, Zeeland), *zegge* (1608). In dialecten: Vlaams *zagge*, Zeeuws, Gronings, Drents *sek*, Twents *zegge*. Daarnaast Brabants (Kempen, Hageland, Peelland) en sporadisch Limburgs (Zonhoven) *zaar(gras)*, *zoor(gras)* ‘zegge’.

Verwante vormen: (1) MoWFri. *sigge*, Oe. *secg* m., Ne. *sedge* ‘zegge’. (2) Oudsaksisch *sahar* m./o. (**sahara-*), *segcar* ‘zegge’ (**sagjara-*?), *saherai* ‘zegge’ (< **saharahja-*), dat.mv. *seón* ‘wier, zeegras’ (**sahja-* of **seha-*); Oudhoogduits *sahar*, Middelhoogduits *saher* ‘rietgras’, Nieuwhd. *saher* ‘rietgras; groene punten van grashalmen of korenaren’. (3) Middeliërs *seisc* v., Welsh *hesg* ‘zegge, riet’ (< Proto-Keltisch **seski/ā-*).

Binnen het Westgermaans contrasteert noordelijk **sagja-* m. (Engels, Nederlands) met zuidelijker **sahara-*, dat mogelijk uit ouder PGM. **sahaza-* komt (zo Kroonen 2013: 421). Zuidoostnederlands *zaar*, *zoor* hoort bij Hoogduits *saher* en is door wegval van *h* ontstaan; deze variant stamt dus niet van een aparte PIE wortel **ser(p)-* ‘scherp’, zoals door Weijnen (2003: 422) is verondersteld.

De meeste etymologische woordenboeken beschouwen ‘zegge’ als een afleiding van de PIE wortel **sek-* ‘snijden’ (Latijn *secare*), waarvan in het Germaans o.a. **zaag** (**sagō-*) en **sahsa-* ‘mes’ afstammen. In **sah-s-a-* zou dezelfde *s*-stam verwerkt kunnen zijn als in **sah-az-a-* ‘zegge’. De naam zou dan van de scherpe bladeren van het rietgras stammen (vergelijk Nhd. *Schwertel* ‘zegge’ afgeleid van ‘zwaard’). De WGM. variatie tussen **sagja-* en **sahaza-* moet dan verklaard worden uit secundaire aanpassing aan verschillende woorden die ‘mes’ of ‘scherp’ betekenden.

Kroonen 2013 benadrukt dat ook Keltisch **sesk-* en Witrussisch *osoka* ‘zegge’ betekenen. Samen met Germaans **sok(-os)-* zou dat wel een vrij ongebruikelijke klankovereenkomst inhouden. Aangezien we, onder meer vanwege onregelmatige klankovereenkomsten, vermoeden dat meerdere plantnamen in West- en Midden-Europa door de Indo-Europeanen ontleend zijn aan een oudere lokale bevolking, stelt Kroonen dat ‘zegge’ zo’n ontleningen zou kunnen zijn. Maar Witrussisch *osoka*, in 1925 door Vercouillie in zijn woordenboek genoemd, hoort er niet bij. Samen met Pools *osoka*, Russisch *osóka*, *osoká* ‘zegge’ en Litouws *āšaka*, *ašakà* ‘visgraat, korst’ gaat het op een Baltoslavisch woord voor ‘scherp’ terug (Vaillant 1974: 543), afgeleid van Baltoslavisch **ak-* ‘scherp’, waar bijv. ook woorden voor ‘distel’ (Russisch *osót*) en het bn. ‘scherp’ (Ru. *óstryj*, Lit. *aštrūs* ‘scherp’) van afstammen.

Daarmee is de mogelijkheid van een ontleende plantnaam niet meteen van de baan. Maar de overeenkomst tussen Keltisch **se-sk-* (mogelijk een geredupliceerd bn. **se-sk-i-*) en Germaans **sok(-os)-* kan ook van Indo-Europese herkomst zijn. In het Germaans zou de interne variatie dan, zoals gezegd, door latere aanpassingen aan andere woorden met de betekenis ‘mes’ of ‘scherp’ veroorzaakt zijn.

zeiken ww. ‘plassen; zeuren’

Vroegmiddelnederlands *seiken* ‘urineren’ (1240, Limburg), Mnl. *beseiken* (1351, Vla.), *seyct* ‘pist’ (1415–1435, Holland), Nieuwnl. *seycken* (1537), *seecken* (1580). De betekenis ‘zeuren’ wordt pas vanaf de 19e eeuw aangetroffen. Dial. Zeeuws *zêêken*, Vlaams *zeeken*, elders *zeiken*.

Verder het zn. Mnl. *zeec* ‘urine’ (1277, Brugge), *seike* (1400-1420, Brabant), *seyck* (1477), Nieuwl. *seyck* (1551, Antwerpen), *seeke* (1562), *seeck* (1569). In moderne dialecten komt *zeik* ook voor als woord voor ‘gier, mest’, vooral in het Zuidnederlands, en is daarom in de TNZN afgebeeld (afl. 1, **kaart 7**).

Verwante vormen: Nieuwnederduits *sēken*, Oudhoogduits *seihhen*, Nhd. *seichen* ‘pissen’; vgl. daarnaast Ohd. *seih*, Mhd. *seich* m., *seiche* v. ‘pis’.

Uit Westgermaans **saikjan* ‘doen druppelen’. Die vorm (die niet in het Fries of Engels is aangetroffen) heeft blijkbaar ouder **saihjan-* vervangen, dat nog in Ohd. *seihhen* ‘smelten; urineren’ bewaard is. Dat werkwoord betekende oorspronkelijk ‘doen druppelen’ en was binnen het Germaans als **saihwjan-* ontstaan bij het sterke ww. **seihwan-* ‘zeven, druppelen’, dat in Mnl. *siën*, Ohd. *sīhan*, Nhd. *seihen*, Oudfries *sīa* is voortgezet (zie onder **ziigen**; daar ook over de Indo-Europese oorsprong van de wortel **seik^w-* ‘gieten’). De *k* in **saikjan* moet overgenomen zijn van het iteratieve ww. **sikkōn-* ‘sijpelen’, dat we met *r-*suffix o.a. in Nederduits *sīkeren* (ontleend in Hoogduits *sickern*) en Oudengels *sicerian* ‘sijpelen’ vinden (Kroonen 2013: 421-422).

zemel zn. ‘vlies van graankorrels’

Mnl. *semele* v. ‘vlies van graan, gruis’ (1240), ‘uit fijn meel gebakken broodje’ (1220–1240), *semelen* mv. ‘huidschilfers’ (1351), Vnnl. *semel* ‘meel van of met zemelen’ (1522), meestal mv. *semelen* ‘graanhulzen, gruis’ (1501). In het Ripuarisch dialect van het gebied Aken–Heinsberg betekent *zieëmel* ‘witbrood van meel waar nog zemelen in zaten, grijs brood’.

Verwante vormen: Mnd. *semel* v. ‘zemel’, Ohd. *simila*, *semala* ‘fijn tarwemeel’, Mhd. *semel(e)*, *simel(e)*, Nhd. *Semmel* v. ‘wit broodje’. Een Germaans leenwoord **similō-* uit Latijn *simila* ‘fijn tarwemeel’. Het Italiaanse *semola* ‘meel van harde tarwe, griesmeel; zemelen’ (de bron van Frans *semoule* ‘griesmeel’) zet een Latijnse variant **simula* voort.

De oudste betekenis was dus ‘(een bepaald soort) meel’; de overgang naar ‘zemelen’ zal zich via ‘meel met zemelen erin’ voltrokken hebben.

Er lijkt een tegenstelling te bestaan tussen ‘fijn meel’ en ‘zemelen’. Maar de vertaling ‘fijn meel’ is bedrieglijk, want we mogen ons het Romeinse *simila* niet als ‘wit meel’ of ‘bloem’ voorstellen. Volgens Gutsfeld (2015) was het Romeinse meel in drie categorieën in te delen, met respectievelijk een laag, een iets hoger en hoog gehalte aan zemelen. *Simila* of *similāgō* viel in de middelste categorie. Zelfs de beste categorie (*flōs* ‘bloem’) had een voor onze begrippen donkere kleur. Het Oudhoogduitse *simila*, *semila* komt in glossen voor als vertaling van Latijnse begrippen als *farina subtilis(sima)* ‘fijn(st) meel’, *medulla tritica* ‘het binnenste van de tarwe’, *simila*, en *similago*, en vertelt ons dus niet hoe fijn het meel in Oudhoogduitse tijd was. Door de zich steeds verbeterende maaltechniek zal *semele* in de loop der tijd soms geassocieerd zijn geraakt met het oudere, zemelhoudende meel (vandaar ‘zemelen’), en soms met het nieuwe product mee zijn geëvolueerd tot ‘wit meel’.

Latijn *simila* en Oudgrieks *semídalís* ‘fijn meel’ zijn ontleend uit een Semitisch woord met de structuur *s_m_d*, vgl. Akkadisch *samīdu* ‘fijnste tarwemeel’, *samādu* ‘malen’. Het motief voor de ontlending kan de overname zijn geweest van een andere tarwesoort (*triticum durum* ‘harde tarwe’) dan men in Italië al kende (dat was met name *triticum aestivum* ‘zomertarwe’). In de Oudheid maalde men harde tarwe tot griesmeel, maar veel fijner werd het niet (Nissen/Sallares 2015). De overgang van *d* naar *l* komt in meerdere Latijnse woorden voor, bijv. *oleō* ‘ruiken’ bij *odor* ‘geur’, *lacrima* ‘traan’ uit ouder *dacrima*.

zieltogen ww. ‘op sterven liggen’

Middelnederlands *sieltōghen* ‘de laatste adem uitblazen, in doodstrijd liggen’ (1455–1465, in *Devote oefeninge* van Brugman: *Ooc sach se hem bleeck werden ende sieltoghen, ende in dat leste saghen se hem ... sinen geest geven*); met Gelderse overgang *o* > *a* in *Teuthonista* (1477) *syeltaighen* ww., *syeltaigher* ‘die op sterven ligt’, *syeltaighyng* ‘doodstrijd’. Sporadisch komt de variant *zieltijgen* voor (Hoof, 1635), met preteritum *zieltoech* (1491, *Leven van Sinte Clara*).

Vnnl. *sieltoghen* ‘op sterven liggen’ (1561), *zieltogen* (1618); vanaf de 17e eeuw ook overdrachtelijk ‘noodlijgend zijn, wegwijnen’. Kiliaan kent ook het synoniem *sielbraecken* ‘= doodbraecken, zieltogen’. Finiete vormen zoals *hij, gij zieltoecht* komen zelden voor, maar wel bij Bredero en Vondel. Met *-e-* zeldzaam, dichterlijk, *zieletogen* (1753).

Verwante vormen: Middelnederduits *sēl(e)tōgen*, *-tagen* ww., *seletoginge* ‘doodstrijd’. Nieuwnederduits *seeltagen*, *seeltōgen*, verhoogduitst *seelzagen*.

Samenstelling van **ziel** en **togen** ‘trekken’, een Germaans zwak ww. **tugōn-* dat met **tiijen** verwant is. De Oostnl. en Nederduitse vormen met *-tagen* wijzen expliciet op **tug-*, het kan dus niet om het ww. *togen* gaan met de betekenis ‘tonen’, dat uit **taugjan-* komt. In *zieltogen* moet *togen* worden opgevat als het onovergankelijke ‘trekken, zich begeven naar’, de ziel ‘trekt’ dus ‘weg’.

Het enige andere ww. dat uit een zn. en *togen* bestaat, is Nnl. *ademtogen* (1623), *aemtoghen* (1661) ‘ademhalen’, maar daarin is *adem* lijdend voorwerp. Wobbe de Vries (1925: 200) opperde dat *zieltogen* een kruising van *ademtogen* ‘adem trekken’ en *sielbraecken* ‘de ziel opgeven’ is. Maar *zieltogen* is meer dan 150 jaar voor *ademtogen* geattesteerd, en *sielbraecken* zeer zeldzaam.

zier zn. ‘kleinigheid’

Mnl. *sieren* ‘mijten’ mv. (1287, West-Vlaanderen), *zieren* (1401–1450); *ziere* ‘kleinigheid’, bijv. in *Daer ne sal niet ane gebreken alse groot alse ene ziere* ‘daar zal niets aan ontbreken, zelfs niet zo klein als een mijt’ (van Velthem, *Spiegel Historiaal*). Nnl. *ziere* (1528), *siere* (1538) ‘mijt, luis’, bijv. *om de luysen ende sierkens te dooden* (1608); *zierken* ‘heel klein deeltje’ (1569). De uitdrukkingen ‘geen zier’ en ‘niet een zier’ zijn vanaf de zestiende eeuw geattesteerd: *hy seede ten heeft mich nyet een zier geholpen* ‘hij zei: “het heeft me geen zier geholpen”’ (1535, dagboek van kapelaan Munters uit Kuringen bij Hasselt), *haar rechterhand ... dooch niet een sier* ‘haar rechterhand deugt voor geen zier’ (*Souterliedekens*, 1540).

Verwante vormen: Oudhoogduits *siura* v., *siuro* m., Middelhoogduits *siure* v. ‘mijt’, Vnhd. *Seure* ‘puistje veroorzaakt door mijten of vlooien’, Zwitserduits *Süre* ‘schurftmijt’, Ripuarisch en Moezelfrankisch *zier*, *zieër* ‘mijt; puistje; kleinigheid’; Oudsaksisch *siura* (nom.sg.), *surin* (nom.pl.) ‘schurftmijt’, Middelnederduits *sure*, *suer* ‘hittepuistje, puist’. De meeste Duitse vormen veronderstellen Westgermaans **seurjōn-* v., maar *sier(e)* in het Brabants, Limburgs en het Rijnlands moet op **seuran-* of **seurōn-* teruggaan, zonder *-j-*, anders zou het woord een geronde klinker van het type *uu* hebben gehad, met *i*-umlaut van **eu*. Oudfrans *ciron*, *sueron*, Oudpikardisch *suiron* ‘meelworm, mijt’ is uit Westfrankisch **seur(j)ōn-* ontleend.

Andere woorden voor ‘mijt’ zijn afgeleid van ‘snijden’ (Ned. *mijt*) of ‘malen’ (Dui. *Milbe*), maar voor de etymologie van **seur-* in **seurjōn-* bestaat geen enkel evident aanknopingspunt.

zigzag bw. zn. ‘schuin heen en weer; geknikte lijn’

Nnl. zn. *ziegezage*, mv. -n (1716, *Oprechte Haerlemsche Courant*), *zigezag*, mv. *zigezagen* (1732, *Leydse Courant*), *ziguezagues* mv. (1734), *sic-sac* (1749), *ziczac* (1767), *zigzag* (1844), *zikzak* (1861). Eerst ‘hoekige en schuin lopende loopgraaf’ bij belegeringen, allereerst bij het beleg van Maastricht in 1673 onder leiding van Vauban; later ook ‘lijn die beurtelings de ene en de andere kant opgaat’ en ‘op en neer gaande beweging, bijv. van een rups’ (1767). Vormen met een *k*-klank verdwijnen na 1900 bijna geheel.

Gezien de vormen en de context ontleend aan Frans *zigzac* (1662), *ziguezague* (1673), *zigzag* (1680), *ziczac* (1694) ‘zigzag(lijn)’. Dat is volgens sommige woordenboeken ontleend aan Duits *zickzack* bw. (1710 *sicsac*, 1716 *zigzag*), dat als geredupliceerde variant van Duits *Zacke* ‘punt’ wordt gezien. Maar in het Duits komt het woord ook eerst als krijgskundige term voor, en de oudste Duitse vorm heeft een *s*-, die erop wijst dat de huidige *z*- [ts-] een spellingsuitspraak is (zo *FEW* 14: 663). Omgekeerd kan *ziguezague* moeilijk als weergave van Duits *zickzack* opgevat worden. Dus is het Franse woord ouder en de bron van het Duitse. De uiteindelijke herkomst van het Franse woord is onbekend, al lijkt een klanksymbolische vorm met de bekende *i-a* variatie (als in Frans *tic tac*), die een herhaalde beweging of geluid aanduidt, het meest waarschijnlijk.

zilt bn. ‘zoutig’

Eenmaal wordt in het Middelnederlands het zn. *silte* ‘gezouten voedsel’ aangetroffen in de *Cyrurgie* van Jan Yperman (1351). Daar staat dat een zieke zich onder andere zal onthouden *van alre scarper spisen, alse peper, looc, silte, mostaert*, dus ‘van alle scherpe spijs, zoals peper, knoflook, zoute spijs, mosterd’ (zie *WNT* s.v. *zilte*). Na 1500 vinden we hetzelfde woord als *zelte* ‘zouthoudend veen’ (West-Vlaanderen, 1510) en *zilte* ‘zouthoudende grond, pekel, zoutte’ (vanaf 1560, in Westnl. bronnen). In het moderne Zeeuws betekent *zilte* ‘zoutte’ en ‘eczeem’, en het moderne Westvlaams kent *zilte*, *zelte* ‘salpeteruitslag op de muren’ en ‘schurft’, waarvoor overdrachtelijke herkomst uit ‘zoutkorst’ aannemelijk is. Vlaams-Zeeuws *zilte*, *zelte* is dus de lokale tegenhanger van Standaardnederlands **zult** (uit PGm. **sult-jō-* ‘zoutwater’). De ontronding van *u* tot *i* of *e* is dezelfde als in Vlaams-Zeeuwse vormen als *pit* ‘put’, *stik* ‘stuk’ en dergelijke.

Als bn. met de betekenis ‘zoutig’ is *zilt* niet voor 1624 bekend. Bij de literaire attestaties uit de zeventiende eeuw valt op dat ze grotendeels betrekking hebben op zeewater, brakke grond, zweet en tranen, dus op van nature zouthoudende stoffen. In feite geldt deze beperking in de schrijftaal nog steeds. Volgens het *WNT* kan *zilt* ontstaan zijn als terugvorming bij *ziltig* en *ziltigheid* die al aan het einde van de 16e eeuw voorkomen (1588 *siltigh*, 1578 *silticheijt*). Probleem daarbij is echter dat we sporadisch ook een bn. *zult* ‘zoutig’ aantreffen, al vanaf 1591 bij Marnix van Sint Aldegonde. Ik ben daarom geneigd Franck/van Wijk 1912 te volgen, die stellen dat zowel *zilte* als *zilt* op westelijke ontrondingen van het zn. *zulte* resp. het bn. *zult* berusten.

Om het Nederlandse bn. te verklaren reconstrueert Kroonen (2013: 491) een apart PGm. bn. **sult-ja-* ‘zoutig’. Geheel onmogelijk is dat niet, maar gezien de beperkte verspreiding van *zilt*, *zult* in tijd en ruimte is een dusdanig oude oorsprong onaantrekkelijk. Een alternatief is, dat het bn. *zilt* uit het verleden deelwoord van het ww. *zulten* is ontstaan, met Kustnederlandse wegval van *ge-* (laatste suggestie dank ik aan Olivier van Renswoude). ‘Gezult’ betekent immers inhoudelijk hetzelfde als ‘zout’.

zode zn. ‘plag’ en **zodde** zn. ‘drassig land’

Zode kent twee klinkervarianten, *oo* en *aa*. De oudste attestaties betreffen Noordhollandse plaatsnamen, *Saden* bij Zaandam (ca. 1180) en in *Sadenhorne* (1130–1161 kopie ca. 1420). In het Vroegmiddelnederlands staat in het Vlaams het mv. *saden* ‘graszoden’ (1260, 1287) naast eenmaal *soeden* (datief mv.) ‘weiland’ (1251–1275). *Zaden* verschijnt later ook in de rekeningen van Gent (1336) en in Van Maerlants *Spiegel Historiael, derde partie* (1301–1325). Dit *zade* is een ontlending van de kustdialecten uit (een voorstadium van) Oudfries *sātha* m. ‘graszode’ (waaruit Modern Fries *seadde*), dat op Proto-Germaans **saupan-* wijst.

De *aa*-variant zit ook verborgen in Middelnederlands *saddijc*, *saddic*, *zaddik* ‘kuil of del die ontstaan is door het uitgraven van aarde ten behoeve van de ernaast gelegen dijk’, dat alleen in Noord-Holland voorkomt. Het bronwoord is Oudfries *sāthdīke*, *saddik* ‘land waar graszoden worden gestoken (om een dijk mee af te dekken)’. Een voorbeeld uit de statuten van Edam (1467) bevat zowel *zoden* als *zaddick*: *soo wye enige versche zoden gebrocht hadde op sijn werf of hofstede, die sal bewisen dat zaddick waer se ghedolven sijn*.

In Laatmnl. rekeningen uit Zeeland, Holland en Utrecht verschijnt meestal *sooden* ‘graszoden’, dat tot op heden – als *zoden* – het overheersende meervoud is. Vanaf de 15e eeuw verschijnt ook *zooyen*, bijvoorbeeld in het spreekwoord *Het brengt gheen soyen aen den dijck* ‘Dat zet geen zoden aan de dijk’ (1552). Het enkelvoud *soo* vind ik voor het eerst in 1614 (Visser, *Brabbeling*), een overeenkomstig *d*-loos meervoud *zo’on* bij Vondel. Zoals wel vaker in woorden van deze structuur heeft de schrijftaal de *d* bewaard of hersteld, vgl. *rede*, *gade*, *bode*. Het moderne dialect van Noord-Holland bewaart bovendien de *d* klankwettig: *zood*. Waaslands *gasoeë* ‘graszode’ en Zeeuws *zôôe*, *zôôie* (mv.) tonen aan dat de *oo* ‘scherplang’ was, dus uit Germaans **au* voortkwam – en niet uit **u* zoals nog in het *NEW* (1971) staat. Venloos en Kleverlands *zooj* ‘graszode (om te verbranden)’ moet dan juist wel weer een korte **u* bevatten.

Verwante vormen zijn Middelnederduits *sode*, Vroegnieuwengels *sodde*, *sod* ‘zode’, en Mnl. *sodde*, *sudde*, Nnl. *zodde*, *zudde* ‘drassig land’. *Zodde* wordt o.a. omschreven als ‘slap en verend, bijna drijvend rietland’ waaruit laagveen ontstaat; daarnaast kan het ook ‘plag, zode’ betekenen. De overeenkomst in vorm en betekenis tussen *zode* en *zodde* is evident. De verschillende Germaanse vormen die eraan ten grondslag liggen (**saupan-*, **supan-*, **suddō-*) komen overeen met bestaande varianten van de wortel **seup-* van *zieden* ‘koken’. Van die wortel zijn verschillende woorden voor ‘bron, put’ en ‘kooksel, saus, bouillon’ afgeleid die dezelfde vormvariatie vertonen, bijvoorbeeld Ned. *zooi* < **saupan-* en Oudfries *soth*, Oudnoors *soð* ‘kooksel, soep’ < **supa-*. De betekenisovergang van ‘kooksel’ naar ‘drassig land’ en ‘graszode’ kan worden verklaard uit het feit dat ‘kookvocht’ meestal ingrediënten bevat waar de bouillon van wordt getrokken. Op die manier is – zo neemt men algemeen aan – uit **saudi-* ‘vleesbouillon’ al in het Germaans de betekenis ‘kookvlees’ ontstaan die tot Oudnoors *sauðr* ‘schaap’ en Gotisch *saups*, *-dis* ‘brandoffer’ (namelijk van gekookt vlees) leidde. Bij *zode* en *zodde* kan de betekenis ‘drassig land, weiland, land met graszoden’ op metaforisch gebruik van ‘soep met stukken vlees erin’ berusten.

De scheiding die de recentere Ned. etymologica aanbrengen tussen *zode* ‘plag’ en *zooi* ‘kooksel’ is daarmee overbodig. Er is bovendien geen overtuigend alternatief. De verbinding met PGM. **sawwa-* ‘sap’ die De Vries/De Tollenaere 2013 opperen verklaart noch de **p* noch de klinkervariatie in *zode* en *zodde*.

zoen zn. ‘kus’

Mnl. *sune*, *soene* v. ‘verzoening, zoenovereenkomst, zoenoffer’ (1240). In het oostelijk Nederlands, inclusief Limburg, en sporadisch ook elders, begint het woord tot ca. 1550 met *sw-*, bijv. *swone*, *swoene* (*Brabantse Yeesten*, 1460–80), *swoenen* (Coevorden, 1402), *moetswoene* ‘vrijwillige verzoening’ (Zutphen, 1357). Nnl. *soene* v. (1500), *zoen* m. (1519) ‘verzoening, genoegdoening’, *soen* m. ‘kus’ (1544, *Antwerps Liedboek*).

De betekenis ‘kus’ ontstond doordat verzoening soms met een kus bezegeld werd. De chronologie van de attestaties suggereert dat de betekenis ‘kussen’ het oudst is in het werkwoord, waarna het zn. *zoen* naast ‘verzoening’ ook ‘kus’ kon gaan betekenen. Het mannelijk geslacht kan door de wegval van onbeklemtoonde *-e* veroorzaakt zijn. In de moderne dialecten is *zoen* het Hollandse woord voor ‘kus’, terwijl Zeeland, Utrecht, Brabant en Noord-Limburg *kos* of *kus* gebruiken, zie Van den Berg 1952: 59–62 en Stroop 2011: 134–135. De wegval van *w* tussen medeklinker en *ō* is regelmatig in een deel van het Nederlands, zie s.v. *zwoel*.

Verwante vormen: Middelnederduits *swōne*, *sōne* v. ‘verzoening’, Oudhoogduits *suona*, Mhd. *suone* naast *süene* v. ‘vrede, verzoening; oordeel’, Nhd. *Sühne* (de umlaut in het Mhd. en Nhd. is analogisch naar het ww. *sühnen*), Oudfries *ofsōne* ‘zoengeld’, *sōnbrēf* ‘zoenbrief’. Uit Proto-Germaans **swō-nō-* v. ‘zoenoffer’.

Het zn. **swōnō-* is binnen het Germaans afgeleid van een ww. **swō-an-* ‘offeren’ dat in Oudijlands *sóa* ‘vernietigen, offeren’ voortgezet wordt. De etymologie van **swō-an-* ‘offeren’ is onduidelijk. Tot de mogelijke voorgangers behoren PIE **swoh₁-e-* (in welk geval het een iteratief ww. bij de wortel **seuh₁-* ‘in beweging zetten’ zou kunnen zijn) en PIE **swoh₁-u-e-* (een *u*-presens bij voorafgaande wortel).

zoenen ww. ‘kussen’

Mnl. *soenen* ‘zoengeld betalen, verzoenen, bijleggen’ (1237), Laatmnl. *soenen* ‘kussen’ (1481), *montsoenre* ‘die bevoegd is om een *montsoene* te sluiten, een verzoeningskus’, Vnnl. *soenen* ‘bijleggen, verzoenen, vergelden, tevredenstellen’, *soenen* ‘kussen’ (1573), ook ‘vrijen’ (1612). In het oosten ook de variant *swo(e)nen*, bijv. *swoenlude* ‘scheidsrechters’ (Noordoost-Nederlands, 1327), *swonen* (1434–36). Modern Roermonds *verzeune* toont *i*-umlaut.

Verwanten: Oudsaksisch (*gi*)*sōnian*, Middelnederduits *swonen*, Oudhoogduits *suonen*, Mhd. *süenen*, Nhd. *sühnen* en *versöhnen* (dialectvarianten), Oudfries *sēna*, *senna*, *sinna* ‘beslechten, verzoenen’. Uit Proto-Germaans **swōnjan-* ‘een zoenoffer brengen’, afgeleid van het zn. **swōnō-*.

zoeven ww. ‘suizen, snorren’

Mogelijk in oorsprong een klanknabootsende vorm **sūf* of **sōf*, vgl. ook **suizen** uit klanknabootsend **sūs*. De overlevering laat een opvallende verdeling zien: het woord komt eenmaal voor in het Middelnederlands, als *gesoef* ‘gehuil’ in 1360 (*tgesoef van den heere* ‘het gehuil van het leger’). Daarna pas weer in de 19e eeuw, als *zoeven* vanaf 1855 en als zn. *zoef* ‘deuntje’ in Vlaamse bronnen, vanaf het einde van de 19e eeuw ook bij auteurs van elders. Het tussenwerpsel *zoef!* vind ik het eerst vanaf 1879 (*en zoef daar ging het, den schoorsteen door*; François Haverschmidt, *Op Reis* [ed. dbnl]). Er moet wel bij gezegd worden dat een zoektocht naar oudere attestaties bemoeilijkt wordt door de vele foutlezingen van de OCR die een zoektocht naar ‘zoef’ bijvoorbeeld in www.delpher.nl oplevert.

De vraag is, hoe de attestatie bij Kiliaan (1599) “*soeffen, soeffelen*, dat wil zeggen *sofflen* ‘blazen’”, te interpreteren is. Het werkwoord met *-elen* is duidelijk uit Frans *souffler* ontleend, en is ook in 1615 in Vlaardingen geattesteerd als *soffelen*. De *l* kan niet fonetisch zijn verdwenen, maar indien *soeffelen, soffelen* werden opgevat als inheemse frequentativa met *-elen* (type *hakken - hakkelen*), dan zou *soeffen* als retrograde vorming gemaakt kunnen zijn bij *soeffelen*. Een ontlening uit het Frans zou ook het Zuidnl. zwaartepunt in de overlevering kunnen verklaren. De huidige staat van onderzoek staat geen definitieve conclusie toe.

Opvallend is dat *zoeven* in de twintigste eeuw blijkbaar razendsnel gemeengoed is geworden, in de gesproken en geschreven standaard. In 1968 ontstond met *Zoef de Haas* een beroemd figuur in de Fabeltjeskrant. Als *Zoefie* werd de haas in 1975 de mascotte van de supportersvereniging van VV Helden en bezongen in het onvolprezen **clublied**.

zomp zn. ‘moeras’

Oudnederlands *Sumpel* onbekende plaats in Zeeland, letterlijk ‘kleine zomp’, bij Cadzand (1171), Middelnl. *die zompe* veldnaam ‘moeras, poel’ (1266), *in de sumpe* (1289), beide in West-Vlaanderen, *vanden somple* toenaam afgeleid van een toponiem (1280), *in enen diepen tsomp* (Brabant, 1390–1410), *sumpich* ‘moerassig’, *verckensump* ‘varkenspoel’, *watersomp* ‘moeras’ (1477). Nieuwnl. *sompe* (1599), *somp* (1630–1634) ‘poel, drassige plek’, *sompelinghe* ‘poel’ (1567), *sompigh* ‘moerassig’ (1599). In moderne noordoostnederlandse dialecten *zomp* ‘voer- of drinkbak voor het vee’.

Verwante vormen: Mnd. *sumpt*, *zump* m. ‘moeras; baktrog’, Oudhoogduits *sunft*, *sūft*, *sumff* ‘moeras’, Mhd. *sumpf* m. ‘moeras’, *sumpfel* ‘vloeibare maat’, Nhd. *Sumpf* ‘moeras’, Middelenl. *sump* ‘moeras’, Ne. *sump* ‘natte laagte in een mijn of grot’. Deze woorden gaan terug op Westgermaans **sumpa-* m. ‘moeras’. Het hangt samen met **zwam**, dat uit PGm. **swamba(n)-*, **swampa-* komt en als basisbetekenis ‘spons’ had, vanwaar vaak ‘paddenstoel, zwam’: Gotisch *swamms* ‘spons’, Oudnoors *svoppr* ‘zwam’ (**swampu-*), Ohd. *swam(p)* ‘zwam’, Engels *swamp* ‘moeras’. Dat laatste woord laat een betekenisovergang van ‘spons’ naar ‘sponsachtige grond’, ‘moeras’ zien.

Voor *zwam* reconstrueert Kroonen (2013: 495) een Proto-Germaanse *n*-stam met wisseling tussen *b* en *p* aan het stameinde: nom. **swambō*, gen. **swamp(p)az*, uit een oudere vorm **swomb^h-n-* waarvan onzeker is of die op het Proto-Indo-Europees teruggaat (Kroonen denkt eerder aan een Europees substraatwoord). In ieder geval kan WGm. **sumpa-* als nultrap bij dit woord horen, dat dan de ablautvarianten **swomb^h-n-* naast **sumb^h-n-* had; de nultrap **-u-* en de stemloze **-p-* van *zomp* passen bij de variant **sumb^h-n-* die we bijv. in de genitief zouden verwachten.

zorgvuldig bn. ‘met zorg’

Middelnederlands *sorchvoudig* (1357) ‘bezorgd, bekommerd; vlijtig, zorgvuldig’, een samenstelling van **zorg** en het suffix **-voudig**. Laatmnl. afleidingen zijn *sorchvoudicheit* ‘bezorgdheid; zorgvuldigheid’ en *sorchvoudeliken* bw. ‘zorgvuldig’. Met een semantisch vergelijkbare basis bestaat nog Mnl. *anxtvoudig* > Ned. **angstvallig**.

Verwante vormen zijn Middelhoogduits *sorcveltig*, *sorcveldic* (Duits *sorgfältig*), Middelnederduits *sorchvaldich*, *sorchveldich*, *sorchvoldich*. In Westerlauwers Oudfries komen *sērfaldich* ‘zorgvuldig’ en *sērfaldichēd* ‘droefheid’ voor, die *sēr* ‘wonde’ bevatten. Er lijkt dus een Westgermaanse combinatie van ‘zorg’, ‘pijn’, ‘angst’ met **faldiga-* ‘-voudig’ bestaan te hebben. Aangezien *-voudig* verder alleen multiplicativa vormt is die combinatie verrassend. De verklaringen daarvoor lopen uiteen. De Vries/De Tollenaere 2013 twijfelen tussen de “gedachte aan *vouw* ‘plooi, rimpel’” en “slechts suffixoverdracht zonder meer”. Dat laatste is heel onwaarschijnlijk. De verbinding met *vouw* levert geen directe verklaring, maar het ww. *vouwen* biedt een oplossing. Dat betekende ook ‘omwikkelen, inwikkelen’, als in Oudnoors *falda* ‘een hoed opzetten’, Oudengels *bifealdan*, Oudhoogduits *bifaldan* ‘omvatten’, en de afleiding Oudengels *fald* ‘omheining, kooi’. De betekenis van **sorga-faldiga-* was dus ‘omgeven met zorg, vol van zorgen’.

De *l*-houdende vorm *sorchfuldich* vind ik in Nederlandse teksten vanaf 1444 (*Eerste Bliscap van Maria*, Brussel), *sorchfuldicheit* vanaf 1500 (in *Een scone leeringe om salich te sterven*, gedrukt te Antwerpen; dezelfde tekst gebruikt ook *sorchvoudig* en *sorchvoudelik*). De betekenis ‘bezorgd, bekommerd’ blijft daarbij tot in de 17e eeuw heel gebruikelijk. Veel van de attestaties staan in religieuze teksten. De varianten met een *ou* zijn in de 16e eeuw al erg zeldzaam, een heel late attestatie is *met sorrichvoude handen* ‘met zorgvuldige handen’ in Bredero’s *Lucelle* (1616), waar het bn. *zorgvoud* overigens een neologisme is.

Enkele etymologische werken beschouwen het opkomen van *-vuldig* als nabootsing van of ontlening aan Hoogduits *sorgfältig*, hetgeen onwaarschijnlijk is. Niet alleen komen de klinkers niet overeen (men zou desnoods *-vuldig* uit ronding van **-veldig* kunnen verklaren, maar vormen met *e* komen alleen in het Limburgs en het Nederrijns voor), maar vooral is de overgang van *zorgvoudig* naar *zorgvuldig* te geruisloos. Er bestaat geen verschil in betekenis tussen beide vormen en geen hiaat in de tijd. Overigens komt ook van *anxtvoudich* in de zestiende eeuw een variant *anxtvuldich* voor, zonder Hoogduits pendant.

Ik beschouw de vormen op *-vuldig* als Brabants (en mogelijk ook Oostnederlands) van oorsprong. Er blijkt in het Middelnederlands dialectverschil te bestaan wat betreft de reflexen van **faldiga*. Grosso modo kent Vlaanderen het suffix als *-voudig*, Brabant als *-voldeg* (= *-vuldig*) en Limburg als *-voldeg* of *-veldeg*. Het oudere *sorchvoudig* was dus de Vlaams-Hollandse vorm en *sorchvuldig* die van het Brabants, die trouwens ook in het Noordoostnederlands thuis is. De klinkerverschillen hebben te maken met het tijdstip waarop Oudnederlands **al* tot **ol* werd en of – en wanneer – het achtervoegsel *-ig* umlaut veroorzaakte (van **fald* tot **feld*, of, op een later tijdstip, van **fold* tot **föld*). Gezien het grote aantal attestaties in religieuze teksten ligt de conclusie voor de hand dat *zorgvuldig* rond 1500 *zorgvoudig* heeft verdrongen als term van de religieuze literatuur van de Moderne Devotie en de Reformatie. Hetzelfde zou kunnen gelden voor bijv. *menigvuldig* en *drievuldigheid*. Of dat klopt zou nader onderzocht moeten worden.

zuchten ww. ‘ hoorbaar uitademen ’

Mnl. *sugten* (1240), *suchten* (1265–70), zwak ww., *sugtinge* ‘ zucht ’ (1240), *versuchten* ‘ zuchtend weeklagen; een zucht slaken; begeren ’ (1265–70), Nnl. *suchten* ‘ zuchten ’ (1515), ook ‘ treuren, tobben, lijden ’. De Oostnederlandse dialecten wijzen op een umlautsvorm, zoals we ook in het Duits vinden. Het woord vertoont de Oudnederlandse overgang van *ft* > *cht* (zie onder **achter**). Met het oog op de verwante talen kunnen we Laatoudnederlands **sȳxton* reconstrueren, waarin de lange klinker werd verkort voor de combinatie *cht* (vergelijk *kopen* - *verkocht*).

Verwante vormen: Middelnederduits *suften*, *suchten*, Oudhoogduits *sūfton*, *sūfteon*, Middelhoogduits *siuften*, *siufzen*, MoHG *seufzen* ‘ zuchten ’, moderne Rijnlandse dialecten *züchte*, *züüete*, alle uit Westgermaans **siuftjōn*. Daarnaast, zonder *t*-suffix, Mhd. *siufen* ‘ zuchten ’, Oudengels *sēofian* ‘ klagen, beklagen ’ uit WGM. **siuf(ō)jan*.

De Proto-Germaanse wortel was **seuf-*. De beste etymologische aansluiting is met Ned. **zuipen**, uit PGM. **sūp-*, en Ned. *soppen* ‘ drenken ’, uit PGM. **supp-* (zie onder **sop**), als we aannemen dat ‘ zuchten ’ overdrachtelijk als het ‘ binnenslurpen ’ van een teug lucht beschouwd werd (Seebold 2011, s.v. *seufzen*). Naast **sūp-* en **supp-* is **seuf-* binnen het Germaanse systeem van werkwoorden de te verwachte basisvorm, die op Proto-Indo-Europees **seup-* terug moet gaan. Kroonen (2013: 493) verklaart **sūp-*, **supp-* uit een Indo-Europese combinatie van **seuH-* ‘ gieten ’ en **peh₃-* ‘ drinken ’. Dat zou qua betekenis wel passen maar een dergelijke samenstelling is in het PIE zeer ongebruikelijk.

Een alternatief is om uit te gaan van het PIE ww. **seup-* ‘ strooien, schudden ’, waartoe Proto-Slavisch **sup-* ‘ gieten, strooien ’ (o.a. Tsjechisch *souti*, Sloveens *súti* ‘ gieten, strooien ’), Litouws *sùpti* ‘ wiegen, omringen ’, en Latijn *supāre* ‘ gooien ’, *dissipāre* ‘ verstrooien ’, *īnsipere* ‘ ingooien ’ behoren. De Germaanse betekenissen ‘ zuipen, drenken ’ en ‘ zuchten ’ wijzen natuurlijk niet dwingend op een verband met ‘ strooien, schudden ’. Maar indien het ww. in het Germaans, net als in Slavisch, eerst ‘ gieten ’ betekende, zouden daaruit *zuipen* en *soppen* makkelijk te begrijpen zijn (‘ binnengieten ’). ‘ Zuchten ’ was dan, overdrachtelijk, het ‘ uitgieten ’ van de adem.

zucht zn. ‘ hoorbare uitademing ’

Laatmnl. *zucht* m. (1351–1400), Nnl. *zucht* (1516).

Verwante vormen: Mhd. *sūft* m. ‘ zucht, inademing ’, ook *siufte*, *siufze* m. ‘ zucht ’

Zowel in het Duits als het Nederlands is het zn. later geattesteerd dan het ww., hetgeen suggereert dat *zucht* werd afgeleid van *zuchten*, en niet andersom zoals Seebold (op de aangegeven plaats) aanneemt. Hij leidt Mhd. *sūft* af van Ohd. *sūfan* ‘ zuipen ’, maar *-t* is geen productief Mhd. suffix voor het maken van mannelijke zn., en bovendien kan Mhd. *ū* vaak ook de umlautsklinker *iu* weergeven.

zuinig bn. ‘spaarzaam’

Middelnederlands *zunich* ‘nauwlettend toeziend’ (1401–1500), *sticksuynigh* ‘scheel’ (1477; lett. ‘stijf kijkend’), *onsunich* (1430–1450) ‘onrein’, Nieuwnl. *bi sunicheyt* ‘waarschijnlijk’ (1525-1527), *onzuynigh* ‘verkwistend’ (1663), *suynich* ‘spaarzaam’ (1612), ‘behoedzaam’ (1618), ‘teleurgesteld’ (1683).

Zuinig betekende oorspronkelijk ‘toeziend, omzichtig’, en is een afleiding met *-ig* van het bn. dat we als *suun* ‘scheel’ (1340–1360, Brabant), *suyn*, *suyne* ‘waarschijnlijk’ (1477, Zuidoostnl.) ook in het Middelnederlands vinden. De vormen met de klinker *ie* die vooral in Vlaamse en Hollandse bronnen voorkomen zijn in feite hetzelfde woord: Mnl. *siene* bn. ‘flink, strijdbaar’ (1285), ‘mooi’, *siene* bw. ‘op uitstekende wijze’ (1285), *onsiene* ‘hachelijk’ (1285), ‘lelijk’, *tsienst* ‘het beste’, *selsiene* ‘zeldzaam’.

De verdeling in het Nederlands van *ie*-vocalisme in het westen tegenover *uu* of *ui* in het oosten (waarbij in Holland beide vormen voor kunnen komen) wijst op een Westgermaanse klinker **iu*, zoals bijv. ook in *Diets* tegenover **Duits**.

Verwante vormen zijn Middelnederduits *sune* ‘zichtbaar’, Oudengels *gesīene* ‘zichtbaar’, Ohd. *-siuno* bw. ‘zorgvuldig’, alle uit West-Germaans **siuni-* ‘zichtbaar’ dat met *i*-umlaut teruggaat op Proto-Germaans **seuni-*, waaruit ook Gotisch *anasiums* en Oudnoors *sýnn* ‘zichtbaar’. Het lijkt erop dat dit bn. van een vrouwelijk zn. **seuni-* ‘het zien, gezichtsvermogen’ is afgeleid, vgl. Got. *siuns*, Oijs. *sjón*, Oe. *sīen*, Oudfries *siūne*, *siōne*, Oudsaksisch *siun*, Middelnederlands *siene* alle ‘gezichtsvermogen, blik’, het Mnl. woord ook ‘oog’. Dit PGm. **seuni-* heeft zich, door vereenvoudiging van **g^w* tot **w*, uit een oudere vorm **seg^w-ni-* ontwikkeld. Die laatste is door het stemhebbend worden van **k^w* (de Wet van Verner) uit Proto-Indo-Europees **sek^w-ni-* ontstaan, een afleiding bij de wortel **sek^w-* ‘volgen’ die ook in het ww. **zien** zit (Heidermanns 1993 : 473f., Kroonen 2013: 434).

zult zn. ‘hoofdkaas’

Onl. *sulton* dat.sg. ‘zoute grond’, Mnl. *sulte*, *sult* ‘pens, gepekeld vlees’, Nnl. *zult* ‘zoutwater, pekel; in zout geconserveerd vleesgerecht’. De huidige betekenis ‘hoofdkaas’ is vanaf 1639 in teksten geattesteerd. Er bestaat ook een afgeleid ww. *zulten* ‘inmaken, ter conservering inleggen in zout en kruiden’ (1560). In het Zeeuws luidt het *zilten*, zoals ook het zn. ‘zult’ in noordelijk West-Vlaanderen *zilte* luidt.

Als naam voor ‘astersoort die in zoutwatergebieden groeit’ kent de standaardtaal voorts *zulte* (1723 *zoltjes*, 1854 *zulte*). Door betekenisspecialisatie heeft de slot-*e* zich hier kunnen handhaven. De benaming lijkt oorspronkelijk tot het noordelijk kustgebied beperkt te zijn geweest.

Verwante vormen: Oudsaksisch *sulta*, Middelnederduits *sulte* v. ‘zoutwater, pekелgerecht’, Oudhoogduits *sulza* v. ‘zoutwater’, Mhd. *sulz(e)*, Nhd. *Sülze* ‘zult’, Noorse dialecten *sylt* v. ‘zouthoudend moeras’, alle uit Proto-Germaans **sult-jō-* ‘zoutwater’. Dat woord is afgeleid van het sterke werkwoord **saltan-* ‘zouten’, Mnl. *souten*, waarvan in het Nieuwnederlands nog het sterke deelwoord *gezouten* over is. Zie verder onder **zilt** en **zout**.

zuring zn. ‘plant met zure smaak, *rumex*’

Vroegmiddelnederlands *Surinc* (1280–1290), *Zuerinc* (1281), *Zueringhe* (1281, dat.sg.), bijnaam, mogelijk ‘zuurpruim’; Mnl. *zuerinc* ‘zuring’ (1401–1450), *zuyrinck* (1477); Nnl. *suring* (1500–1525), *suringhe* (1560), *suerinc* (16e e.), *zurinck* (1608), *syuring* (1642), *zuuring* (1701).

zurik zn. ‘zuring’

Vnnl. *zurick* (1567), *suerick* (1599) ‘zuring’.

zurkel zn. ‘zuring’

Vmnl. *surcle* (1226–1250), Mnl. *surkele* (1351), *sulcker* (1401–1600), *suerkel*, *soerkele*, Vnnl. *surckele* (1543), *surckel* (1551), *suerckel* (1599), *sulcker* (1561), *zurkel* (1743).

In moderne dialecten is *zurkel* kenmerkend voor het zuiden (Zeeland, Vlaanderen, Brabant, Limburg), in Brabant en West-Limburg ook *zulker* met metathese van *r* en *l*. Daarnaast bestaan de varianten *zulper* in Noordoost-Brabant en *zurel*, *zeurel*, *zorel* in Noord- en Midden-Limburg. De *k*-variant zonder *l*-suffix komt door het hele taalgebied sporadisch voor: Groningen *zoerke*, Drente *zuurke*, Overijssel *zoerek*, Zuid-Beveland *zuurrek*, en Zuidoost-Nederlands *zurik*, *zoerek*, *zurk*. De vorm *zuring* of *zoering* komt vooral in Limburg en Noord-Brabant voor, maar ook in Drente. Zie *PLAND* s.v. ‘zuring’.

Verwante vormen: MoWFri. *surk*, Mnd. *sure* v. ‘zuring’, *sur(e)ke*, *-n* v. ‘zuring; wilde appel’, *suringh* ‘zuring’, Oudengels *sūre*, gen. *-an* v. ‘zuring’, *sȳring* v. ‘karnemelk’, Oudijslands *sūra* ‘zuring’.

Allemaal evidente afleidingen van **zuur** uit PGm. **sūra-*. De oudste vorm **sūrōn-* v. is niet in het Nederlands voortgezet. Een afleiding daarvan was WGm. **sūrakōn-*, **sūrikōn-*, waaruit Ned. *zurik*, Mnd. *sureke*, en Fries *surk*. Daarvan is in het Nederlands dan weer *zurkel* afgeleid met *l*-suffix datumlaut veroorzaakt in de centrale en oostelijke dialecten. De ouderdom van *zuring* als plantnaam is onzeker, aangezien het Oudengelse woord voor ‘karnemelk’ losstaat en de oudste Mnl. vormen allemaal ‘Zuurpruim’ als bijnaam betekenen, met het productieve suffix *-ing-*. Denkbaar is dus dat de plantnaam op *-ing* pas in de loop van het Middelnederlands is opgekomen; het ontbreken vanumlaut in veel oostelijke dialecten lijkt daar ook op te wijzen (al kan hetumlautloze bn. ook steeds weer zijn hersteld).

zwachtel zn. ‘windsel’

Middelnederlands *zwachtel* (1421), *swechtel* (1425–1450) v. ‘doek, luier, windsel’. In de 15e eeuw is *a*-vocalisme kenmerkend voor Holland, *e*-vocalisme voor het Oostnederlands. In het zuiden wordt het woord niet aangetroffen.

Nnl. *swechtel* ‘luier’ (1505, Antwerpen: *Een Boecxken van deuocien gheheeten die Neghen couden*), *swachtel* ‘windsel, smalle strook van stof, luier; mitella’ (1567). Kiliaan (1599) noemt *swachtel* Hollands behalve in de betekenis ‘armband, mitella’. Varianten *swachtelt* (1615, Bredero), *zwachel* (Gelders, eind 19e e.). Nnl. *swachtelen* (1637), *beswachtelen* (1626) ‘met zwachtel(s) omwikkelen’.

De etymologie is omstreden bij gebrek aan directe cognaten buiten het Nederlands/Nederduits. De Vries (*NEW*) leidt het af van een wortel **swag-* ‘zwaaien, wankelen’, te vinden in Noors *svaga* ‘schommelen’, Oudnoors *sveggja* ‘doen zwaaien of wankelen’, maar die wortel is (zonder *n*) in het Westgermaans niet vertegenwoordigd en de etymologie verklaart ook de *t* van *zwachtel* niet.

Gezien de betekenis is een verbinding aantrekkelijk met Engels *swathe* ‘inbakeren’, Mnl. *swade*, *swadel*, Oe. *swæðel*, Ne. *swaddle* ‘zwachtel’, uit PGm. **swad-* of **swap-*. Maar Nederlands *-cht-* kan niet uit PGm. **d* verklaard worden. Merk op dat Nhd. *Schachtel* ‘doos’ en *Spachtel* ‘spatel’, ontleend uit Italiaans *scatola* en *spatola*, ook een onverklaarde *cht* hebben maar in elk geval van veel later datum zijn, ca. 16e eeuws, en Zuidduits van oorsprong.

Er is nog een andere oplossing mogelijk. Het systematisch verschil tussen westelijk *zwachtel* en oostelijk *zwechtel* sluit een erfvorm **swahtila-* uit, want dan zou ook het Hollands een *e* moeten hebben. Het enige alternatief is dan umlaut van lange **ā* (als in westelijk *kaas* tegenover oostelijk *kees* uit **kāsja-*), zodat *zwachtel* op **swāhtila-* terug kan gaan, dat dan weer uit Germaans **swanhtila-* kan komen (met dezelfde ontwikkeling als in *gedachte* uit **ga-panhti-*). Nu kunnen we *zwachtel* verbinden met **zwanken** en **zwenken** ‘zwaaien, slingeren’; indien het oorspronkelijk ‘slingerend, wapperend’ betekende, is de betekenisverschuiving naar ‘reep stof, doek’ onproblematisch (vgl. de etymologie van **lap**).

Aangezien het suffix *-el* luidt (vgl. *wank-el*, *verget-el*), wijst de *t* in *zwachtel* op een oorspronkelijk werkwoord **zwachten*. Werkwoorden op *-ten* uit het Germaanse achtervoegsel **-atjan* (Ohd. *-azzen*, Mhd. *-zen*) geven een intensieve of herhaalde handeling weer, vgl. Duits *schluchzen* bij *schlucken*, Engels *grunt*, Duits *grunzen* bij Ned. *grommen*. Behalve *spuiten* bij *spuwen* is dit type in het Nederlands niet meer bewaard. Precies het door ons benodigde **swankatjan* wordt voortgezet in Mhd. *swanzen* ‘wankelen, dansen’, oorspr. ‘heen en weer slepen’, waarvan Nhd. *Schwanz* ‘staart’ is afgeleid. Bij Wgm. **swankatjan* (of de voortzetting daarvan, **swankten* > **swāhten*) kan een bn. op **-ila-* zijn gevormd dat **swanktila-* (of **swāhtel*) en uiteindelijk *zwachtel* resp. *zwechtel* gaf. De umlaut in het oosten kan in dit scenario ook door beïnvloeding van *zwenken* worden verklaard.

zwak bn. ‘krachteloos’

Vroegmiddelnederlands *zuakart* (1272), *swakard* (1291) ‘Zwakaard’, bijnaam ; Mnl. *zwack* ‘buigzaam’ (van hout), ‘gebrekkig’, ‘zondig, slecht’, Zuidoostmnl. ook *swaeck*, *swake* ‘buigzaam, ziek’; Nnl. *swack* ‘krachteloos’ (1528), ‘buigzaam, soepel’ (1599). Ook in alle moderne dialecten kan *zwak* nog ‘lenig, vlug’ betekenen. Het Limburgs heeft veelal *z(j)waak* ‘zwak’ met gerekte klinker. ‘Lenig’ is *gezwak* in Belgisch Limburg en *gezwank* in Nederlands Limburg. Werkwoorden: Mnl. *swacken* en *swaken* ‘verzwakken, zwak maken, zwak worden’, Nnl. *swacken*.

Verwante vormen: Middelnederduits *swak* ‘zwak’, Middelhoogduits *swach* ‘armzalig, gering’, Nhd. *schwach* ‘zwak’. Uit Westgermaans **swaka-* ‘zwenkend, beweeglijk’ (Heidermanns 1993: 571, 573). Aan *swa(c)ken* verwante werkwoorden zijn Mhd. *swachen* ‘zwak worden’, Mnd. *swaken* uit **swakēn-* ‘zwenken, zwak worden’, en Mnd. *sweken* ‘zwak maken’, Mhd. *swechen*, Nhd. *schwächen* uit overgankelijk **swakjan-* ‘doen zwenken’. Oudhoogduits *swahhazzen* ‘sidderen’ < iteratief **swakatjan-*.

De oudste betekenis was ‘buigzaam’, zodat we *zwak* kunnen verbinden met de groep van **zwenken** ‘doen wenden’, Mnl. *swanken* ‘wankelen’ en Nnl. **zwank** ‘slank’, woorden die afgeleid zijn van het Germaanse ww. **swing^wan-* zoals voortgezet in Engels *to swing*, Duits *schwingen* ‘slingeren, zwaaien’ (van een PIE wortel **sweng^{wh}-*). De *k* in **swenk-*, **swank-* moet secundair ontstaan zijn (vgl. een soortgelijke verhouding tussen *klinken* en Duits *klingen*), en Wgm. **swaka-* heeft zijn *k* dan weer op *swank-* gebaseerd, maar het exacte model voor de vorming van **swaka-* is niet duidelijk. Vooral moet nog verklaard worden, waarom **swaka-* als enige afleiding van deze wortel geen interne *-n-* heeft.

zwalpen ww. ‘zich golvend verheffen, klotsen’

Middelnederlands *swalpen* ‘heen en weer gaan (van een vloeistof)’ (1351), Nnl. *swalpen* ‘heen en weer gaan, geslingerd worden (van personen)’, ‘golven, klotsen’ (van vloeistoffen)’ (voor 1568), *swalp-ey* (1562) ‘bebroed maar onbevruucht ei, rot ei; drinkebroer’. In dialecten vooral in het Vlaams en Brabants bekend, als *zwalpen* en *zwolpen*.

Verwante vormen: Modern Westerlanders Fries *swalpje*; Deens *skvalpe*, Noors en Zweeds *skvalpa* ‘bewegen (van golven), in kabbelende beweging brengen’; Noors dial. *skvelpa* ‘plonzen’

Verder zijn gezien de gelijkaardige vorm en betekenis ook verwant: Nederlands **scholpen**, Nederduits *schulpen*, *schülpen* ‘klotsen’, Deens *skulpe* ‘zwalpen’, Oudzweeds *skulpa* ‘gorgelen’, IJslands *skólpa* ‘spoelen’.

De Germaanse talen zetten dus **swalp-* (Ned.), **skwalp-/skwelp-* (Skand.) en **skulp-* (Ned., Nd., Skand.) ‘klotsen, heen en weer golven’ voort. Gezien de overeenkomst tussen **skulp-* in het Westgermaans en de *skw-*vormen in het Noordgermaans is het waarschijnlijk dat **swalp-* uit **skwalp-* vereenvoudigd is (**skw-* is een zeldzame combinatie in het Germaans en wordt in het Westgermaans niet bewaard) dan dat het Noordgermaans een *k* zou hebben ingevoegd in **sw-*. De variatie tussen *e*-trap in *skvelpa*, *a*-trap in *skvalpa* en *zwalpen*, en nultrap in *scholpen* kan verklaard worden uit een oorspronkelijk sterk werkwoord **skwelpan-*, pret. **skwalp*, part. **skulpana-* waarvan de verschillende talen dan ieder een eigen variant hebben gegeneraliseerd (met daarnaast evt. ook een intensief **skwalpōn-*).

Zonder *-p* bestaan de varianten PGm. **skwalan-* ‘plonzen, sproeien’ (Noors *skvala* ‘plonzen’, *skvelja* ‘bruisen’) naast **skulan-* ‘spoelen’ (Oudijlands *skola*, Deens *skylle*, Zweeds *skölja* ‘spoelen’), dus met dezelfde medeklinkerstructuur als bij **skwalp-* naast **skulp-*. Het ligt voor de hand te denken, dat deze *p*-loze vorm de oudere wortel is. Voor **skwal-*, **skul-* bestaat geen aannemelijke Indo-Europese etymologie.

zwaluw zn. ‘zangvogel’

Vroegmiddelnederlands *swalwe* (1240), *swalewe* (1270–90), *swalue* (1287), *zwaluwen* (mv., 1340–1360), *zwalu* (1465–1485), *zwallewe* (1440–1460), Nieuwnederlands *swalwe* (1515), *swaluwe* (1517), *swalewe* (1528), *swaluw* (1635); *swaleme* (1528), *swaelmen* (mv., 1565), *swaelem* (1599), *swalm* (1613), *swaelve* (1596), *swaleffen* (dim., 1622), *swaelf* (1646), *swalven* (mv., 1612), *swalcke* (1573, Gelders, Nederduits).

De moderne dialecten vertonen vormvarianten die voor het grootste deel al in de 16e en 17e eeuw opduiken: (1) *zwallewe*, *zwaaltje*, *zwaluw*, enz.; (2) *zwalf* (Noordoost-Brabants, Noord-Limburg), *zwalef* (Noord-Brabant, Gelderland, Noord-Holland), *zwaal(e)ve* (Overijssel), *zwaalfke* (Groningen). Hier is *-lw-* tot *-lv-*, *-lf* geworden (vgl. *murw*, uitgesproken als *murf*); in enkele dialecten is daaruit *zwalg* ontstaan (Limburg) of, met metathese, *zwaveltje* (Noord-Holland); (3) *zwalver*, *zwelver*, *zwalber*, *zwarbel* (Limburg), hetzelfde als (2) maar met toevoeging van *-er*; (4) *zwalm*, *zwaalm* (Vlaanderen, Zeeland, Brabant; met metathese ook *zwamel*), waarin *-lw* tot *-lm* is geworden. Zie de dialectkaart op *Kaartenbank*.

Verwante vormen: Os. *swala*, Mnd. *swale*, *swaleke*, Ohd. *swalawa*, Mhd. *swalwe*, *swalbe*, *swalme*, Nhd. *Schwalbe*; Modern Westerlauwers Fries *swel(tsje)*, *sweal(tsje)* (Noordfries *swalk*, *swâlk*, enz. is uit het Nederduits ontleend); Oudengels *swealwe*, Ne. *swallow*; Oudijslands *svala* ‘zwaluw’. Uit Proto-Germaans **swal-wōn-*, een vrouwelijk zn. van een wortel **swal-*.

Zwaluwen worden vaak benoemd naar hun gevorkte staart, vgl. Iers *gabhal* ‘vork’ en *gabhlán* ‘zwaluw’. Lockwood (1982) leidt Germaans **swal-wōn-* ‘zwaluw’ af van ‘gevorkte stok’ op basis van Oudnoors *súla* ‘pilaar; twee gekruiste houtjes; jan-van-gent’, Faroers en Noors *súla* ‘gevorkte stok’, hetgeen een Germaanse ablaut **sūl-* tegenover **swal-* inhoudt (Kroonen 2013: 405). Verwant met **zuil**, maar de verdere herkomst van deze woordfamilie is onduidelijk. De jan-van-gent heeft overigens geen gevorkte staart, maar in rust vormen de uiteinden van de veren een aparte punt boven de staartpunt, zodat beide punten samen de indruk van een vork wekken.

zwam zn. ‘sporenplant’

Middelnederlands *swam* ‘spons; zwam’ (1477), Nnl. *swam* ‘spons’ (1515), *swamme*, *zwamme* (1562) ‘zwam, vruchtvlees van zwammen’.

Uit Proto-Germaans **swamma(n)-* ‘spons, zwam’. Verwante vormen zijn o.a. Gotisch *swamm* acc.sg. ‘spons’, Oudengels *swom* ‘zwam’, Oudhoogduits *swam* ‘spons’, Middelhd. *swamme* ‘zwam, spons’, Nieuwhd. *Schwamm* ‘spons’, Middelnederduits *swam*.

Daarnaast bestonden in het Germaans verwante vormen met *-mb-* of *-mp-*: Ohd. *swamp* m. ‘zwam’ (uit PGm. **swamba-*); Oudnoors *soppr* m. ‘spons, bal’, IJslands *sveppur* ‘zwam’, Oudzweeds *swamper* ‘zwam, spons’ (uit PGm. **swampu-*); Oijs. *soppr* m. ‘bal’, IJslands *soppur* ‘bal’, Faeröers *soppur* ‘zwam’ (uit PGm. **s(w)umpa-*).

De beste verklaring voor deze veelheid aan vormen is gegeven door Kroonen (2011: 223–225): uit een PGm. zn. met nom. **sʷómbʰ-ōn*, gen.sg. **sumbʰ-n-ós* en de varianten **sʷómbʰ-n-* en **sʷombʰ-n-* ontwikkelden zich klankwettig de stamvarianten **swamb-*, **swump-*, **swamm-*, **swamp-* waarop de verschillende woorden van de Germaanse talen teruggaan.

Buiten het Germaans zijn andere woorden voor ‘spons’ en ‘zwam’ verwant, die echter allemaal net een andere reconstructie vereisen, en daarom niet op een Proto-Indo-Europees woord terug kunnen gaan, maar waarschijnlijk een vroeg, Europees leenwoord uit een andere taal(familie) voorstellen: Oudkerkslavisch *gōba* ‘spons’, Latijn *fungus* ‘zwam’, Grieks *spóggos*, *sphóggos* ‘spons’, Armeens *sunk*. Ook in de Oeralische talen bestaan woorden voor ‘zwam’ met een vergelijkbare klankstructuur, bijv. Mordviens *paŋgo* ‘zwam, mos’, Khanty *paŋk* ‘paddestoel’. Zie verder onder **zomp**.

zweem zn. ‘vleugje’

Nnl. *sweem* (1635), *zweem* (1715) ‘de minste gelijkenis’, ‘geringe hoeveelheid, glimp, vleugje’. Vanaf de oudste attestaties in veel gevallen in ontkennende context, met *geen* of *zonder*.

zwemen ww. ‘enige gelijkenis hebben’

Mnl. *sweymen* ‘over de grond slepen’ (1410–1430), ‘zweven’ (1450–1470), in hss. met Hollandse, Utrechtse en Gelders-Overijsselse kenmerken, *nasweymen* ‘naäpen’ (1451–1500). Een rijmend tekstvoorbeeld uit het Brabants, handelend over ‘zwevende’ of ‘dwalende’ zielen: *O duvels alle, versterct u neringe! / Hier wert soo over grote geeringe / vanden sielen die hier zweymen, / wi en selense waer weten heyden*, in *Die eerste Bliscap van Maria* r. 739–742, Brussel, hs. ca. 1470–1530 (editie De Vreese 1931). In het Nnl. *swemen* (1615), *zweemen* (1649) ‘lijken op, de kenmerken vertonen van’, en eenmaal *verswemen*: *ick ... versweemde in mijn traenen* ‘ik verdwaalde/verdronk in mijn tranen’.

In het Nederlands heeft het ww. duidelijk de oudste papieren, waarbij zich in *nasweymen* reeds de betekenisovergang naar *sweemen* ‘lijken op’ aftekent. Het zn. *zweem* moet dus van het ww. zijn afgeleid. De verdeling in het werkwoord tussen *ee* in de kustprovincies en *ei* in het binnenland komt overeen met de gebruikelijke reflex van WGm. **ai* met *i*-umlautfactor in het Nederlands.

Verwanten vormen: Middelnederduits *swemen*, *sweymen* ‘fladderen, zweven’, Middelhdt. *sweimen* ‘zweven, heen en weer zwaaien’, *sweim* m. ‘het zweven, heen en weer zwaaien’, Oudengels *swæmen* ‘treurig maken’, *áswæmen* ‘treuren’, *swæm* ‘nietsnut’, Oudnoors *sveima* ‘rondzwerven’, *sveim* o., *sveimr* m. ‘lawaaï, opschudding’.

PGm. **swaimjan-* ‘zweven, doelloos rondfladderen’ is waarschijnlijk van het eveneens overal aangetroffen zn. **swaima-* ‘zweven’ afgeleid. Met een andere stamklinker vinden we Nnl. **zwiim**, Mnl. *swijm* ‘flauwte, bewusteloosheid’, Oudsaksisch *swīmo* ‘duizeling’, Oudfries *swīma* m. ‘bewusteloosheid’, uit PGm. **swīman-*, en Oijs. *svimi* ‘duizeligheid’ < **swīman-*. De verdere analyse is onzeker. Kroonen (2011: 251) reconstrueert een afleiding **swēi-mn-*, **swi-mén-* bij IJslands *svía* ‘afnemen’ < PGm. **swīan-*, en daarnaast een afzonderlijk **swai-ma-* bij hetzelfde ww. Dat is mogelijk, maar de betekenis ‘zweven, rondzwerven’ is niet evident van ‘afnemen, duizelig worden’ afkomstig. Een alternatief is daarom **swaima-* af te leiden van PGm. **swīban-* ‘zwaaien, zwenken’ (Mnl. *swiven*) uit PIE **k^wseib^h-* ‘zwaaien, zwiepen’ (Kroonen 2013: 500). In dat geval kunnen we een zn. PIE **k^wséib^h-mn*, **k^wsoib^h-mén-* ‘zwaai, zwiep’ postuleren, waarvan **swaima-* een afstammeling zou zijn.

zwelgen ww. ‘zich te buiten gaan’

Oudnederlands *farsuuelgit* ‘verzwelgt’, *farsuelge* ‘verzwelge’ (Wachtendonckse Psalmen, 901–1000), Middelnederlands *swelgen* (*swalch*, *geswolgen*) ‘doorslikken, verslinden’ (1240), *gesuelgen* ‘doorslikken’ (1265–1270), *ghesuelch* ‘keel’ (1276–1300), *verswelghen* ‘doorslikken, opslokken’ (1265–1270), *Suelghemast* toenaam ‘die voedsel verbrast’ (1270).

Vnnl. *swelghen* ‘gulzig opeten of -drinken; doorslikken’ (1516), variant *swilghen* (1582); afgeleide betekenissen ‘brassen, losbandig leven’ (1573), *zwelgen in* ‘baden in, opgaan in’ (1814). Dialectvarianten: *zwalgen* (West-Vlaanderen), *zwilgen* (Oost-Vlaanderen, West-Brabant).

Verwante vormen: Mnd. *swelgen*, Oudhoogduits *swelgan*, *swalh*, *-swolgan*, Nhd. *schwelgen*, MoWFri. *swolgje*, Oudengels *swelgan*, Ne. *swallow* ‘doorslikken’, Oudijslands *svelga* (sterk ww.), *svelgja* (zwak ww.) ‘inslikken, verslinden’.

Uit Proto-Germaans **swelgan-*, **swalg*, **swulgana-* ‘verslinden’. De verdere Indo-Europese etymologie is onduidelijk. Het Iraanse ww. **hwara-* ‘eten, drinken’ (Avestisch *x^vara-*) kan uit **swel-* komen en wordt vaak met Germaans **swelgan-* vergeleken, dat dan uit PIE **swel-g^h-* zou komen, maar de toevoeging van **-g^h-* hangt nogal in de lucht, en het Iraanse woord kan ook binnen het Iraans van een werkwoord **hwar-* ‘nemen’ zijn afgeleid.

zwelg zn. ‘keel’

Mnl. *swelch*, *zwelge* ‘grote slok; keel, open muil’ (1440–1460), Nnl. *zwelgh* ‘keel’ (1544), ‘slok, teug’ (1609), Westvlaams *zwelg* ‘slok; keel’. Ook Mnl. *swalch* ‘waterkolk; open keel’ (1377–1381).

Verwante vormen: Mnd. *swalch*, *swelch* m. ‘open keel, vloedgolf; het zwelgen’, Mhd. *swalch* ‘kolk, vloed’, *swelch* ‘zuiper, verslinder’, Nhd. *Schwalch* ‘opening van een smeltoven’, Oudijslands *svelgr* m. ‘draaikolk; zwelger’.

Uit PGm. **swalg-i-*. De variatie tussen *zwelg* en *zwalg* kan uit de aan- en afwezigheid van *i*-umlaut in dit soort stammen worden verklaard (vgl. *stap* en *step* uit **stap-i-*). Andere afleidingen van het ww. zijn o.a. Ohd. *swelgo* ‘slokop’ < **swelg-an-* en Oudsaksisch *swolg* ‘draaikolk’, Oijs. *sylgr* ‘slok’ < **swulg-i-*. De betekenissen ‘draaikolk’ en ‘vloedgolf’ zijn overdrachtelijk uit ‘verslindend, slokop’ ontstaan.

zwindel zn. ‘bedrog, oplichterij’
zwindelen ww. ‘duizelig zijn’

Vroegmiddelnederlands *swindelen* (1240), *zwyndelen* (1480) ‘duizelig zijn’, *swindelinge* (1240), *swendelinghe* (1351) ‘duizeligheid’, *versundeld* ‘duizelig’ (ca. 1340), Nieuwnl. *zwindelen* ‘duizelen’ (1582), ook ‘twijfelen, kibbelen; ronddraaien; kriskrassen, dwarrelen’, Nnl. *swindelgeest* (1580), *zwendelgeest* (1780) ‘verwarde geest’. Afleidingen: Nnl. *swindel* (1546), *zwindel* (1766) ‘duizeligheid’, *swindelinghe* (1514) ‘duizeligheid’, *swindeligh* ‘duizelig’ (1676).

Mnl. *beswendelt* (1399–1410) ‘duizelig’; Nnl. *zwendelen* ‘oplichterij plegen’ (1775), *zwendel-handel* (1785), *zwendeltje* ‘oplichterij’ (1788); *swendelaer*, *zwendelaer* ‘boemelaar’ (1774), *zwendelaar* ‘bedrieger’ (1777), *zwendelaarij* ‘bedrog’ (1793). Tekstvoorbeeld uit 1785: ... *overtuigd zynde, dat geen fatzoenlyk Koopman, zich in zodanig een gevaarlyken Zwendel-Handel zou kunnen of durven inlaaten...* (*Nederlandsche Courant*, 2-2-1785; briefschrijver uit Amsterdam). In dialecten *zwendelen* ‘boemelen, doelloos rondlopen, zwieren’.

Verwante vormen: Ohd. *swintilon*, Mhd. *swindeln*, Nhd. *schwindeln* ‘duizelen’, vanaf de 18e eeuw ook ‘onbezonnen handelen’, later ‘bedriegen’, *Schwindel* ‘duizeligheid; onvastheid, bedrog’; Ne. *swindle* ‘duizeligheid’ (1559), *swindle* ‘bedrog’ (1833), *to swindle* ‘zwendelen’ (1782).

Het ww. *zwindelen* is afgeleid van **zwinden** ‘verdwijnen’ (**swindan-*) met het suffix *-elen* voor herhaalde handelingen. Het frequentatief ‘duizelig zijn’ betekende dus ‘steeds even verdwijnen’. Woordenboeken uit de negentiende eeuw beschouwen *zwindel-* en *zwendel-* als varianten van hetzelfde woord. Gepaard aan de overeenkomsten in betekenis tussen alle afleidingen van *zwindel-* en *zwendel-* mogen we besluiten dat Mnl. *beswendelt* en Nnl. *zwendelen* door dialectische verlaging van *i* tot *e* voor *nd* zijn ontstaan. Ook het al in 1580 geattesteerde *swindelgeest* > *zwendelgeest* wijst daarop.

Het valt op dat de verschuiving van ‘duizelig zijn’ via ‘onbezonnen handelen/rondlopen’ tot ‘bedriegen’ zich, schijnbaar onafhankelijk, in het Nederlands, Duits en Engels van de achttiende eeuw heeft voorgedaan. Weliswaar nemen De Vries/De Tollenaere 2013 ontlending van *zwendelen* aan het Duits of Jiddisch aan, maar de klinker klopt niet. Ook betekenissen als ‘twijfelen’, ‘ronddraaien’, ‘boemelen’, die voor *zwindelen* in de zeventiende en achttiende eeuw worden aangetroffen, laten zien dat *zwendelen* beter op basis van een interne ontwikkeling kan worden verklaard. Wel is denkbaar dat het gebruik van *zwendel* als technische term voor ‘bedrog in de handel’ door de gelijkkluidende Duitse en Engelse woorden werd versterkt.

zwerk zn. ‘hemel’

Vroegmiddelnederlands *swerc* o. ‘wolk, wolken’ (1285), *swerkigh* bn. ‘als van een donkere wolk’ (1285); Mnl. *gheswerc* ‘donkere wolken’ (1390-1410), *beswerct* ‘beneveld’ (1340-1360). Nnl. *swerck* ‘wolk, wolkendek’ (ca. 1500), *swerrech* (1612), *swergh* (1622), *zwurf* (18e eeuw, Den Haag), vaak ook ‘donkere, onheilspellende wolk(en)’ (va. 1500); *zwerk* ‘hemel, luchtruim’ (1641). Ww. *zwercken* ‘zich wenden tot; verduisteren’ (1530), *beswercken*, *besworcken* ‘bewolken’ (1599, Gelders, Oost-Nederlands). De Haagse vorm *zwurf* heeft zich uit **zwerf* uit **zwergh* ontwikkeld.

Verwante vormen: Oudsaksisch *giswerc*, *gesweorc* ‘donkere wolken’, *swerkan* ‘donker worden’ (sterk ww., ptc. *gisworken*), Middelnederduits *swerk*, *swark* ‘donkere wolk(en)’, Nnd. *swark*, *swaark*, *swerk* ‘donkere wolken; zwerm’; Oudhoogduits *giswerc*, *gisworc* ‘donkere wolk, regenwolk’, Mhd. *swerc* ‘duisternis’, *swerken* ‘donker worden’, Oudengels *gesweorc* ‘(donkere) wolk’, *sweorcan* (sterk ww.) ‘donker worden (van de lucht); droevig worden’, *swearcian* ‘donker worden/maken’; MoWFri. *swerk*, *swirk*, *swurk* ‘wolkendek, hemel’ (ontleend aan het Nederlands).

Uit PGm. **swerka-* o. ‘donkere wolk’ en ww. **swerkan-* (sterk) ‘donker worden’, daarnaast **swarkōjan-* ‘donker worden’ (Oe. *swearcian*). Rein mechanisch kan de wortel als PIE **swergh-*, **sworgh-* ‘donker’ gereconstrueerd worden, maar er zijn geen goede cognaten buiten het Germaans (zie Kroonen 2013: 500). Een verband met Germaans **swarta-* ‘zwart’ of met **swēra-* ‘zwaar’ is qua betekenis denkbaar, maar laat de Germaanse *k* vooralsnog onverklaard.

zwichten ww. ‘wijken’

Vroegmiddelnederlands **suichtelinghe* (geschreven is *snichtelinghe*, met verschrijving van *u* als *n*) ‘touw om het zeil van een molen te minderen’ (1286); Mnl. *swichten* ‘tot rust brengen, bedaren, intomen; inbinden, reven’ (1326–1350), daarnaast ook ‘kalm worden, wijken’ (1460–1480), ‘inwikkelen’ (ca. 1400); *ongeswicht* ‘ongereefd’ (ca. 1400). Nnl. *swichten* ‘afnemen; inbinden, bezwijken; (doen) ophouden’, ‘zich wachten voor’ (1510), ‘(de zeilen van een schip of van molenwieken) reven’ (1520). Oudere samenstellingen zijn *inswichten* ‘inreven; beperken’ (1618), *verswichten* ‘verdwijnen’ (1621).

Verwante vormen: Oudhoogduits *swift* ‘zwijgzaam’, *giswiftēn* ‘verstommen, stil worden’, Middelhoogduits *swifte* bn. ‘rustig’, *swifte* zn. ‘rust’, *swiften* ‘tot zwijgen brengen’ (Nieuwhd. *beschwichtigen* ‘tot zwijgen brengen’, sedert de 17e eeuw, komt uit het Nederduits); Gotisch *unsweibands* ‘onophoudelijk’, *swaif* ‘hield op’.

Hoewel de Nederlandse betekenissen heel goed bij *bezwijken* zouden passen, wijst het Duits op oorspronkelijk **ft*, dat in het Nederlands regelmatig *cht* is geworden. Het Gotisch toont nog een sterk ww. **swīban* ‘ophouden’, verleden tijd **swaib*, waarbij in het Westgermaans een bn. **swif-ta-* ‘zwijgzaam’ gevormd is, letterlijk dus ‘opgehouden’. Van dat **swifta-* is het ww. **swiftēn-* ‘stilvallen; doen verstommen’ afgeleid dat in het Nederlands ook de betekenis ‘inbinden, reven’ heeft gekregen. Getuige de afleiding **swichtelinghe*, die in 1286 is geattesteerd, moet die betekenis al in de dertiende eeuw hebben bestaan.

Aangezien woorden voor ‘links’ vaak van betekenissen als ‘slecht’ of ‘minder’ zijn afgeleid (vgl. Philippa 2011), kan Oudnederlandse *swifter-* ‘linker’ of ‘noordelijk’ in de naam *Suiftarbant* ‘Swifterbant’ (793 copie 901–955) oorspronkelijk ‘stiller’ betekend hebben; vergelijk *testar-* ‘rechter’ of ‘zuidelijk’ in Onl. *Testarbant* ‘Teisterbant’.

zwik zn. ‘houten pen’

Vroegnieuwonderlands *swick* ‘houten pin in een vat, waarmee vloeistof uit het gat getapt kan worden’ (1573), ‘klein boortje om vaten te openen, plug in een vat’ (Kiliaan, 1599), *swick* ‘zweep’ (1599), *swick swack* ‘Proost! – Proost!’ (1612), *swickel* ‘boor’ (1599). In moderne dialecten *zwik*, *zwick* ‘putgalg, lange hengel’ (Overijssel), *zwik* ‘schommel’ (Brabant, Belgisch Limburg), *zwik* ‘dansvloer’ (Limburgs), *schwicke* ‘schommel’ (Ripuarisch). Verwante vormen: Mnd. *swick* ‘houten pin voor een tapgat’.

De uitdrukking (*hele*) *zwik* ‘boel, spullen, groep’ (*Rienes holde naar z’n kwartier, gooide z’n zwikkie in een hoek*, 1915; *voor negen stuivers nam ’n kameraad ’t heele zwikkie, inclusief ondergoed, over*, 1916; *een heelen zwik prospectussen*, 1923) is twintigste-eeuws, en heeft zich waarschijnlijk uit *zwik(je)* ‘slag (bij kaartspel)’ (1897) ontwikkeld. Dat laatste kan uit ‘de kaarten die je in één zwaai meepakt’ worden verklaard.

De betekenis ‘houten pin’ zou uit ‘gat waardoor de vloeistof kan uitwijken’ kunnen zijn ontstaan, maar dat doet enigszins gekunsteld aan. De tot dusver aanvaarde hypothese dat *zwik* en Mnd. *swick* uit het Middelhoogduitse *zwic* ‘nagel, plug’ (Nhd. *Zweck* ‘doel’, *Zwecke* ‘nagel, houten pin’) ontleend zijn, verklaart beter waarom *zwik* pas in de zestiende eeuw verschijnt, en precies ‘houten pin’ betekent. Hoogduits *tsw-* zou dan door Nederduits *sw-* vervangen zijn.

Maar *zwik* ‘zweep, boor, schommel, hengel, enz.’ staat duidelijk los van het Hoogduitse woord. Het is binnen het Nederlands en Nederduits afgeleid van **zwikken** ‘buigen, waggelen, verbuigen, verstuiken’, uit Westgermaans **swikkōn*. De oorspronkelijke betekenis was dus ‘zwaai, zwenking’, ‘uitwijking’. *Zwikken* hoort bij het sterke werkwoord **be-zwijken**, Proto-Germaans **swikan-*.

Overigens bestaat er ook een Mnl. zn. *swike*, Vnnl. *swijck* ‘het bezwijken, verzaken’ met oude lange klinker (Mhd. *swiche* ‘bedrog’). Het komt vooral voor in de uitdrukking *swijck slaen* ‘in gebreke blijven, in de steek laten’, bijv. *Doe Eva slouch sbevelens swike* ‘Toen Eva het gebod in de wind sloeg’ (1340–1360), *Pierken ende Mayken ... siet dat ghy niet swick en slaet* (1551, Tielman Susato). In enkele gevallen wijst de spelling ondubbelzinnig op een korte klinker (bijv. *Schoon Lief slaet my daer om gheen swick*, Roemer Visscher 1614), gevolg van secundaire klinkerverkorting.

Een waarschijnlijk oudere afleiding bij *zwijken* is **zweek** zn. ‘zwikhout, wrijfhout’

Vmnl. *zweecke* (1560, 1588, West-Vlaanderen). In moderne dialecten aangetroffen in Zeeland (*’t zweek, de zweke*) en Vlaanderen. Het betreft een dwarshout bij een houten wagen of ploeg, een verbinding tussen het voorstel van een wagen en wagenbak waardoor die kan draaien.

Zweek hoort dus duidelijk bij *zwijken*. Met rekking van korte **i* in open lettergreep is het ontstaan uit Westgermaans **swikan-*, **swiki-* of **swikō-* ‘zwenkend’. Vergelijkbare afleidingen van **swikan-* ‘bezwijken, uitwijken’ in Oudgermaanse talen zijn **swika-* ‘verraad, bedrog’ (Oudengels *ǣ-swic* ‘bedrog’, Oudhoogduits *ā-swih* ‘afvalligheid, ergernis’, Oudijslands *svik* ‘verraad, gif’) en **swiki-* (Oudengels *swici* ‘valstrik’).

zwoel bn. ‘benauwd’ en **zoel** bn. ‘aangenaam warm’

Mnl. *verzwoelen* ‘verzengen’ (1440–1460; Jan Praet, *Speghel der wijsheit*; *verzwoelen* staat zo in de uitgave van Bormans uit 1872, het hs. zal wel een andere spelling hebben). Vnnl. *swoel*, *zwoel* ‘aangenaam warm; onaangenaam warm, broeierig’ (ca. 1615), *swoelen* ‘gloeien, drogen’ (1608). Zonder *w*: Vnnl. *soel*, *zoel* ‘aangenaam warm’ (1576).

Kiliaan (1599) kent alleen *soel* maar verwijst daar naar *smoel*, een afleiding bij **smeulen**, dat blijkbaar voor hem het meest gangbare woord was. Meerdere moderne dialecten hebben *smoel*, terwijl *z(w)oel* zeldzaam is.

Verwanten: Mnd. *swōle* ‘zomers warm’, Nhd. *schwul* ‘onaangenaam warm’ (uit het Nederduits ontleend), sinds de 18e eeuw *schwül* (met *ü* naar voorbeeld van *kühl*), Noordfries *swol*, *swaul* naast *sweel*, Oostfries *swoul* ‘zwoel’, Oudengels *swól* (m./o.) ‘hitte, gloed’ (van vuur, zon, koorts). Uit Westgermaans **swōla-*, een afleiding van het ww. **swelan* ‘branden, verzengen’, waarop Vnnl. **zwelen** ‘verbranden, schroeien’ teruggaat. Daarnaast bestond ook een Germaans bn. **swala-*, dat in de betekenis ‘brandend koud’ in het Noordgermaans voortleeft (Ouddeens *swal* ‘koel’).

Tussen een medeklinker en een **ō* verdween **w* in het Oudnederlands (of misschien zelfs eerder) door assimilatie aan de klinker, zoals in *hoe* uit **hwō* en *zoen* uit **swōnō*. Er bestaat soms variatie binnen hetzelfde woord (Mnl. *swoen* / *soen*, *swoegen* / *soegen*, Nnl. *swoel* / *soel*), reden waarom de handboeken aannemen dat de wegval van *w* “dialectisch” was. Maar hij valt ook in het oudste Fries en Duits soms al weg, dus het is waarschijnlijker dat de gevallen met *-woe-* op analogisch herstel van *w* berusten. Zo kon in *zwoel* de *w* makkelijk hersteld worden op basis van *zwelen*.

zwoerd zn. ‘spekrand’

Mnl. *swarde*, *swaerde* v. (ca. 1300) ‘met haar begroeide huid, hoofdhuid’, *groensuarde* (ook *-waerde*, *-werde*) ‘het begroeide aardoppervlak’ (1265–1270), *speckswarde* (1477) ‘de huidlaag boven het spek’. De huidige betekenis ‘van haren ontdane varkenshuid, rand van het spek’ wordt vanaf 1560 aangetroffen in teksten. De oorspronkelijk korte *a* werd voor *rd* gerekt waardoor Mnl. *swaerde*, Nnl. *zwaard(e)* ontstond. *Zwaard(e)* komt tot en met de 19e eeuw in zuidelijke en oostelijke bronnen voor, en nog steeds in veel dialecten. Onder invloed van de voorafgaande *w* ontstond in Holland een *oo* die later verhoogd werd tot *oe*. Vergelijk voor dezelfde overgang van *waa* via *woo* tot *woe* in Holland **woerd** ‘mannetjezend’.

De oudste vindplaats met geronde klinker is *swoerde* in Bellaerts vertaling van Engelsmans *Proprieteyten* (Haarlem, 1485): *so trect hem die swoerde te samen* ‘dan trekt de hoofdhuid samen’. De spelling *oe* kan in deze tekst zowel met Nnl. *oo* als met *oe* corresponderen. Wel eenduidig is de spelling van *(de) swoord* (in de *Handvesten van Assendelft*, 1567) en van *(het) swoort*, *zwoord* bij Hooft, Bredero en andere 17e- en 18e-eeuwse auteurs. De variant *zwoerd* komt op in de tweede helft van de achttiende eeuw maar heeft in de schrijftaal *zwoord* pas in de twintigste eeuw verdrongen.

Verwante vormen: Mnd. *swarde* ‘behaarde huid, hoofdhuid’, Mhd. *swart(e)* v. ‘(hoofd)huid’, Nhd. *Schwarte* ‘spekrand’, Oudfries *swarde* ‘hoofdhuid, spekrand’, MoWFri. *swaard* ‘zwoerd’, Oudengels *sweard* ‘huid’, Ne. *sward* ‘huidhaar, bovenste grondlaag’, Oijs. *svǫrðr* m. ‘hoofdhuid’, alle uit PGm. **swardu-* m. De verdere etymologie van het woord is onduidelijk. Qua vorm en betekenis staat het niet ver van Pgm. **wartō(n)-* ‘wrat, knobbel’ (> Ned. *wrat*, Nhd. *Warze*) en **warza-* ‘eelt, knoest’ (> Ned. *weer*, Oudengels *wearr*), maar de variatie in de laatste medeklinker (*t/z/d*) is dan onverklaard. De begin-*s* van **swardu-* zou bovendien van een ander woord moeten zijn overgenomen, bijvoorbeeld van **swellan-* ‘zwellen’ of **sweran-* ‘zweren, ontsteken’.

Verwijzingen

Voor primaire bronnen en hun jaartallen, zie het overzicht van bronnen en hun dateringen op gtb.nl behorende bij VMNW, MNW en WNT. Zie verder ook www.dbnl.org en www.delpher.nl, www.diachronie.nl/corpora/crm14 en www.cartago.nl.

Secundaire bronnen:

- van Bakel, Jan. 1958. *De vaktaal van de Nederlandse klompenmakers*. Proefschrift. Nijmegen.
- van Bakel, Jan. 1997. Dorsvloerbenamingen. Cultuurhistorische interpretatie van een taalkaart. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 69, 85-141. Ook te raadplegen op <http://janvanbakel.nl/dorsvloer/Dvloer.htm> [laatste consult 28.06.2019].
- de Beer, Taco H. en Eliza Laurillard. 1899. *Woordenschat, verklaring van woorden en uitdrukkingen*. 's-Gravenhage: Haagsche. (Facsimile in 1993 uitgegeven door Ewoud Sanders. Hoevelaken: Verba)
- van den Berg, Berend. 1952. Woorden voor “zoenen”. *Taal en Tongval* 4, 59–62.
- Bjorvand, Harald & Frederik Lindeman. 2000. *Våre Arveord. Etymologisk Ordbok*. Oslo: Novus.
- Blancquaert, Edgard en Cécile Tavernier - Vereecken. 1949. Onder Nederlands jouw! en jouwen schuilt een Gallische haan. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 23, 201–220.
- Blok, Dirk Peter. 1969. Holland und Westfriesland. *Frühmittelalterliche Studien* 3, 347–361.
- Blok, Dirk Peter. 1991. Hollands sinds Gosses. De vorming van het graafschap opieuw bezien. In: W. van Anrooij *et al.* (red.), *Holland in Wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 9–25.
- Blok, Henk en Herman ter Stege. 2008. *De Nederlandse vogelnamen en hun betekenis*. Leidschendam: Blok / Waalre: ter Stege.
- Boekenooogen, Gerrit. 1897. *De Zaaansche volkstaal. Bijdrage tot de kennis van den woordenschat in Noord-Holland*. Leiden: Sijthoff.
- Bogaers, Adrianus. 1866. Over de weg- of uitlating der g in 't algemeen, en bij den adjektievalen uitgang ig in 't bijzonder. *De Taalgids* 8, 1–32.
- Burgers, J.W.J. 1999. Holland omstreeks 1100. De 11^e-eeuwse transformatie van het Westfrieze graafschap. *Holland* 31, 199–209.
- van Coetsem, Frans. 1959. Het suffix -erse in het Geraardbergse dialect. *Taal en Tongval* 11, 253–257.
- van Dalen-Oskam, Karina en Marijke Mooijaart. 2005. *Nieuw Bijbels Lexicon: woorden en uitdrukkingen uit de bijbel in het Nederlands van nu, uitgebreid met De Nieuwe Bijbelvertaling*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Debrabandere, Frans. 1966. De familienaam *Stivael*. *Biekorf* 67, 159–160.
- Debrabandere, Frans. 2003. *Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*. Herziene uitgave. Amsterdam/Antwerpen: Veen.
- Debrabandere, Frans. 2003. Ontbijtkoek of peperkoek. *Neerlandia* 107 / *Nederlands van nu* 51, 31–33.
- Demuyne, Lesley. 2017. *West-Vlaamse voetbaltermen voor beginners*. [samenvatting van zijn licentiaatsverhandeling uit 2000]. Te raadplegen op *Medium*, <https://medium.com/>.

- Dupont, Jozef. 1914–1920. Het dialect van Bree. Een phonetisch-historische studie. Deel II. *Leuvensche Bijdragen* 12, 135–186.
- EWAhD* = *Etymologisches Wörterbuch der althochdeutschen Sprache*. 1988–heden. Zes banden zijn verschenen t/m 2017, met de letters *a–p*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- EWN* = *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. 2003–2009. Vier banden. Amsterdam: Amsterdam University Press. Ook via www.etymologiebank.nl
- FEW* = Walter von Wartburg. 1922–2003. *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Bonn: Klopp. Ook online via <https://apps.atilf.fr/lecteurFEW/>
- Figge, Udo. 1966. *Die romanische Anlautsonorisation*. Bonn: Romanisches Seminar.
- Franck & van Wijk = van Wijk, Nicolaas. 1912. *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Frings, Theodor en Gertraud Müller. 1966, 1968. *Germania Romana*. 2e druk. 2 banden. Halle: Niemeyer.
- Gailliard, Edward. 1909. Palmen, pallemen, zijn poingiaert palmen, zijn mes pallemen. *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 38–44.
- Garnier, Romain. 2014. Nouvelles considérations sur l'effet Kortlandt. *Glotta* 90, 139–159.
- Goossens, Jan. 1988–1994. *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Nederlands*. “*Fränkischer Sprachatlas*”. Marburg: Elwert.
- Goossens, Jan. 2001. Over een bokkesprong van de *r*, een mannelijke eend en een zweertje op het ooglid. *Taal en Tongval* 53, 207–223.
- Goossens, Jan. 2002. Over *kruisbessen*, *knoeselen*, *kasperten* en consoorten. En ook een beetje over het Franse *groseille*. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 74, 51–68.
- Gutsfeld, Andreas. 2015. “Mehl.” In: *Der Neue Pauly*. Herausgegeben von: H. Cancik, H. Schneider, M. Landfester. *Brill Online*, 2015.
- van Haeringen, Coenraad. 1936. *Franck-van Wijk, Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal. Supplement*. 's Gravenhage: Nijhoff.
- Heeroma, Klaas. 1952–1953. Oudengelse invloeden in het Nederlands. *TNTL* 69/70, 257–275.
- Heeroma, Klaas. 1957–1963. *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden*. Assen: van Gorcum.
- Heidermanns, Frank. 1993. *Etymologisches Wörterbuch der germanischen Primäradjektive*. Berlin: de Gruyter.
- Jacobs, Jozef. 1931. Over de dateering van het Oudwestvlaamsch Herbarium. *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 213–238.
- Jobse-van Putten, Josien. 1980. “'n Brood is ginnen stoeten.” *Taalgeografisch onderzoek naar broodnamen in Nederland*.
- Jones, Elizabeth B. 2014. The Rural “Social Ladder”. Internal Colonization, Germanization and Civilizing Missions in the German Empire. *Geschichte und Gesellschaft* 40, 457–492. Online downloadbaar.
- Kaartenbank* = <http://www.meertens.knaw.nl/kaartenbank/>.
- Kortlandt, Frederik. 2011. Where have all the aorists gone? *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 67, 143–148.
- Kroes, Hendrik Willem Jan. 1923. Ndl. *den* – Nhd. *Tenne*. *TNTL* 42, 20–24.
- Kroonen, Guus. 2006. Geminatio and allomorphy in the Proto-Germanic *mn*-stems: Bottom and Rime. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 61, 17–25.

- Kroonen, Guus. 2011. *The Proto-Germanic n-stems. A study in diachronic morphophonology*. Amsterdam/New York: Rodopi.
- Kroonen, Guus. 2013. *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden/Boston: Brill.
- Lexikon der Kunst = Olbrich, Harald. 1987–1994. *Lexikon der Kunst. Architektur, Bildende Kunst, Angewandte Kunst, Industrie formgestaltung, Kunsttheorie*. 7 banden. Leipzig: Seemann.
- Lockwood, William Burley. 1982. Faroese Bird-Name Origins (VIII). In: *Fróðskaparrit* 30, 103–109.
- Lubotsky, Alexander. 2011. The origin of Sanskrit roots of the type *sīv-* ‘to sew’, *dīv-* ‘to play dice’, with an appendix on Vedic *i*-perfects. In: S. Jamison, C. Melchert, B. Vine (red.), *Proceedings of the 22nd Annual Indo-European Conference*. Bremen: Hempen, 105–126.
- van der Meer, Marten Jan. 1927. *Historische Grammatik der niederländischen Sprache. I. Band: Einleitung und Lautlehre*. Heidelberg: Winter.
- Meihuizen, Lodewijk Samuel. 1953. *De rekenening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295*. Arnhem: Brouwer & zn.
- MNW = Eelco Verwijs, Jacob Verdam *et alii*. 1885–1952. *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Mooijaart, Marijke. 1991. Morfologische verandering in het Nederlands van de dertiende tot de zeventiende eeuw – de vorming van vrouwelijke persoonsnamen. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 33, 193–213.
- NEW = Jan de Vries. 1971. *Nederlands Etymologisch Woordenboek*. Leiden: Brill.
- Nissen, Hans Jörg en Robert Sallares. 2015. “Getreide.” *Der Neue Pauly*. Edd. H. Cancik, H. Schneider, M. Landfester. *Brill Online*, 2015.
- OED = *Oxford English Dictionary*. XX
- van Oosten, Roos. 2006. *De Leidse Steen des Aanstoets: over de baksteenindustrie rondom Leiden en haar moeizame relatie met het stadsbestuur vanaf de veertiende eeuw tot 1574*. Doctoraalscriptie Geschiedenis, Universiteit Leiden. Downloadbaar via <https://www.academia.edu/>
- van Oostendorp, Marc. 2013. Penantie. Blog op neerlandistiek.nl, 20 april 2013. URL: <https://www.neerlandistiek.nl/2013/04/penantie/>
- de Paepe, Sarah. 2007–2008. *Poetische spelen van sinnen van Jupiter en Yo: Derde spel met prologen en derde Arguatie van Minnen*. Teksteditie met inleiding, verklarende aantekeningen en vertaling. Licentiaatsverhandeling Univ. Gent.
- Pauwels, Jan Lodewijk. 1934. Een stervend woord: de Spinde (met Kaart). *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 8, 37–45.
- Philippa, Marlies. 2011. Over de etymologie van “zwichten”. In: Guus Kroonen, Erika Langbroek, Harry Perridon, Annelies Roeleveld (edd.), *Thi Timit Lof: Festschrift für Arend Quak zum 65. Geburtstag (= Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 67)*, 225–234.
- PLAND = Database Plantennamen in de Nederlandse Dialecten, www.meertens.knaw.nl/pland/
- Polomé, Edgar. 1948. Over de etymologie van Nederlands wouw « Reseda Luteola ». *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 26, 541–568.
- Pronk, Tijmen. 2013. Notes on Balto-Slavic etymology: Russian *norov*, *mjat'*, *ruž'ë*, dialectal *xajat'* ‘to care’, *xovat'* ‘to keep’ and their Slavic and Baltic cognates. *Vienna Slavic Yearbook. New Series* 1, 294–302.
- Rademacher, Franz. 1933. *Die deutschen Gläser des Mittelalters*. Berlijn: Verlag für Kunstwissenschaft.

- Roukens, Winand. 1937. *Wort- und Sachgeographie in niederländisch-Limburg und den benachbarten Gebieten*. 2 banden. Nijmegen: De Gelderlander.
- Schaffner, Stefan. 2001. *Das Vernersche Gesetz und der innerparadigmatische grammatische Wechsel des Urgermanischen im Nominalbereich*. Innsbruck: IBS.
- Scheepsma, Wybren. 2005. *De Limburgse sermoenen (ca. 1300). De oudste preken in het Nederlands*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Schönfeld, Moritz. 1950. *Veldnamen in Nederland*. Amsterdam: Noord-hollandische.
- Schoonheim, Tanneke. 2001. *Pieterse*, een vrouwennaam uit de dertiende eeuw. *Naamkunde* 33, 63–71.
- Seebold, Elmar. 1970. *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch der germanischen starken Verben*. Den Haag: Mouton.
- Seebold, Elmar. 2011. *Kluge. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 25e druk. Berlijn: de Gruyter.
- Stroop, Jan. 2011. Woorden. In: Nicoline van der Sijs (red.), *Dialectatlas van het Nederlands*. Amsterdam: Bert Bakker, 84–137.
- Teuchert, Hermann. 1944. *Die Sprachreste der niederländischen Siedlungen des 12. Jahrhunderts*. Keulen/Wenen: Böhlau.
- Theuerkauff-Liederwald, Anna-Elisabeth. 1968–1969. Der Römer, Studien zu einer Glasform. *Journal of Glass Studies* 10, 114–155; *Journal of Glass Studies* 11, 43–69.
- TNZN = *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, ed. G.G. Kloeke et alii. 1939–1972. Leiden.
- de Tollenaere, Félicien. 1970. (Ver)bluisteren, (ver)bleisteren, (ver)blaaisteren pluisteren (II), fluisteren (II), gluisteren. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 86, 1–31.
- de Vaan, Michiel. 2017. *The Dawn of Dutch*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- de Vaan, Michiel. 2019. Wrestling with metathesis. In: S. Junttila en J. Kuokkala (red.), *Petri Kallio Rocks. Liber semisaecularis 7.2.2019*. Helsinki, p. 184–190.
- Vaillant, André. 1974. *Grammaire comparée des langues slaves. IV: La formation des noms*.
- van Veen, Teun. 1964. *Utrecht tussen oost en west. Studies over het dialect van de provincie Utrecht*. Assen: van Gorcum.
- Vercouillie, Jozef. 1925. *Beknopt etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. Gent: Van Rysselberghe en Rombaut.
- VMNW = *Vroegmiddelnederlands Woordenboek. Woordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van het Corpus-Gysseling*. 2001. Red. W. Pijnenburg et al. Leiden: Instituut voor Nederlandse Lexicologie.
- de Vreese, W. L. (ed.). 1931. *Die eerste Bliscap van Maria*. Den Haag: Nijhoff.
- de Vries, Wobbe. 1921. Etymologische Aanteekeningen. *TNTL* 40, 89–111.
- de Vries, Wobbe. 1924. Etymologische Aanteekeningen. *TNTL* 43, 129–144.
- de Vries, Wobbe. 1925. Etymologische Aanteekeningen. *TNTL* 44, 192–206.
- de Vries, Jan & Félicien de Tollenaere. 2013. *Etymologisch Woordenboek. Onze woorden, hun oorsprong en ontwikkeling*. 29e druk. Houten/Antwerpen: Prisma.
- Weijnen, Antoon. 1965. Oude Engels-Nederlandse parallellen. *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*. Jaargang 1965, 385–401.
- Weijnen, Antoon. 2003. *Etymologisch dialectwoordenboek*. Tweede druk. Den Haag: Sdu.
- van Wijk, Nicolaas. 1911. Een oud dialectwoord (*wieme*, *wîme*). *TNTL* 30, 115–117.
- Willems, J.H.J. 1936. Jou(w), sjouw; besjouwen, besjouwing. *De Nieuwe Taalgids* 30, 417–418.

- WNT* = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 1882–2001. M. de Vries, L.A. te Winkel [etc.] (red.). ‘s-Gravenhage: Nijhoff. 43 banden. Ook online op gtb.inl.nl
- WZD* = Ghijsen, Henderika. 1959–1974. *Woordenboek der Zeeuwsche Dialecten*. Den Haag: van Goor.
- Zonneveld, Wim. 2013. Football wordt voetbal. De vroegste geschiedenis van voetbalvocabulair in het Nederlands – lexicologie, fonologie, morfologie. *Nederlandse Taalkunde* 18, 65–86.